

ОЛИМ ШАРАФИДДИНОВ

АЛИШЕР НАВОИЙ

~
(Ҳаёти ва ижоди)

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ БАДИИЯ АДАБИЕТ НАШРИЯТИ
Тошкент — 1971

Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи
ШАРИФА АБДУЛЛАЕВА

НАШРИЕТДАН

Олим Шарафиддиновнинг бу асари Алишер Навоийнинг туғилганига 500 йил тўлиши муносабати билан юбилей комитети топширигига биноан ёзилган бўлиб, 1939 йилда босилиб чиққан. Олим Шарафиддинов кейинчалик ҳам бу асарни мукаммаллаштириш устида ишлади, асарга янги боблар қўшди, Алишер Навоийнинг ҳаёти, даврига оид қисмларга анча аниқлик киритди.

Қўлингиздаги бу нусха Олим Шарафиддиновнинг рафиқаси филология фанлари кандидати Шарифа Абдуллаева томонидан тайёрланди. Нашрга тайёрлашда аввалги нашрга кирмай қолган, Шарқ ва Ғарбдаги олимларнинг навоийшунослик бўйича қилган ишлари ҳақидаги бобни тўлалигича киритилган, илгариги нашрда авторнинг «Хамса» ва бошқа бўлимлар бўйича қисқартирган қисмлари ҳам тикланган. Асар композиция жиҳатидан ҳам автор редакциясига яқинлаштирилган, шундай қилиб, бу нашр анча тўлдирилган ва мукаммал нашрдир.

Муҳаррир
РАҲМАТ МАЖИДИЙ

СУЗ БОШИ ЎРНИДА

Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг адабий ва илмий меросини ўрганиш фаннинг муҳим соҳаларидан бири бўлиб қолди.

Марксистик фан методологиясига асосланган совет навоийшунослиги 30-йилларда шаклланди ва ўтган давр давомида беқиёс катта муваффақиятларга эришди. Алишер Навоийнинг деярли барча асарлари нашр этилиб оммалаштирилди, қайта-қайта босилди, уларнинг кўпларининг критик текстлари ишланди. Навоийнинг фаолияти ва адабий мероси ҳақида қатор монографик асарлар яратилди, докторлик ва кандидатлик диссертациялари ёзилди ва сермаҳсул навоийшунослар етишди.

Маълумки, ҳар бир соҳада илк қадам, дастлабки уриш-ниш мураккаброқ бўлади. Илк қадам, дастлабки уриниш янги одимлар ва натижалар касб эта олса, шубҳасиз, унинг қиммати ва аҳамияти улкан бўлиб, бир пойдеворлик вази-фасини ўтайди.

Совет навоийшунослигининг пойдеворига мустаҳкам гишт қўйганлардан, шу соҳанинг қалдирғоч пионерларидан бири Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, Улуғ Ватан урушида ҳалок бўлган Олим Шарафиддиновдир.

Олим Шарафиддинов (1903—1944) бутун куч-қуввати, билим ва заковатини совет маданияти ва маорифи, адабиё-

ти ва адабиётшунослиги тараққиётига бағишлаган забардаст олим, моҳир муаллим, чарчамас мунаққид ва принципиал ташкилотчи эди. У Отажон Ҳошим, Сотти Ҳусайн, Ҳоди Зариф, Раҳмат Мажидий ва бошқалар қатори марксист ўзбек адабиётшуносларининг биринчи авлодига мансубдир. 20—30-йилларда ўрта ва олий мактабларда ўқиган кўпчилик ҳозирги адабиётшунослар ва ёзувчилар Олим Шарафиддиновдан таълим олганлар.

Олим Шарафиддиновнинг илмий-адабий фаолияти айниқса 30-йиллар ва 40-йилларнинг бошларида сермаҳсул бўлди. Бу даврларда ўрта ва олий ўқув юртлари учун дарсликлар ва программалар тузиш билан бирга, Ҳамза, Чўлпон, Уйғун, А. Қодирий ва бошқа ёзувчиларнинг ижоди ҳақида асарлар, мақолалар ёзди. Газета ва адабий журналларда тақриз ва танқидий, адабий-назарий масалаларга доир мулоҳазалари билан фаол иштирок этди, илмий ишлар билан бирга, УзГНИИ (Ўзбекистон Давлат илмий текшириш институти), Педакадемия (ҳозирги Самарқанд Давлат университети) ва Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтида хизмат қилди.

Талабчан ва заҳматкаш олим ўз фаолиятининг катта қисмини ўзбек классик адабиёти бойликларини тўплаш, текшириш, оммалаштириш ва тадқиқ этишга бағишлади. В. И Лениннинг маданий мерос ҳақидаги гениал таълимотини дастуриламал қилиб олиб, ўтмиш адабий процесини тадқиқ этиш, унинг ёдгорликларини танлаш ва оммалаштиришда тўғри йўл тутди. меросни менсимаган ёхуд уни сохталаштиришга уринганларга қарши принципиал кураш олиб борди.

Олим Шарафиддиновнинг Бобир ва Муҳаммад Солиҳ, Турди ва Машраб, Муқимий ва Фурқатларга доир илмий ишлари, ўзбек адабиётининг беш асрлик бисотини не-не изланиш ва машаққатлар билан тўплаб яратган хрестоматияси (Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси, II том,

XV—XIX асрлар, Т., 1945) ва бошқа асарлари ҳозирги кунда ҳам ўз илмий-маърифий қимматини сақлаб келмоқда.

Навоийнинг ҳаёти ва ижодиётига доир Олим Шарафиддинов яратган монография унинг ўзбек классик адабиёти соҳасидаги тадқиқотларининг энг аълоси, чўққисидир. Олим ака умрининг бирор кунини Навоийсиз ўтказмасди, десак муболаға бўлмас. Унинг иш столи ва жавонида доимо Навоий асарларининг қўл ёзмалари ва босма нусхалари бўлар, у тунларни бедор ўтказиб, Навоий мутолаасига шўнғиб кетар, бошқа машғулотини ҳам қолдириб Навоий даргоҳи томон йўл олар эди...

Навоийнинг 500 йиллик юбилейига тайёрлик даврида Олим Шарафиддинов ижодий меҳнат завқи билан бетиним Навоий мероси, унинг даври билан шуғулланди. У 1938—41 йилларда Навоий юбилей комитетининг илмий ходими бўлиб ишлади. У кезларда Навоий ҳали етарли оммалаштирилмаган, мероси атрофлича тадқиқ этилмаган эди. Олим ака Навоийга доир қилинган ишлар билан, шу жумладан М. Никитский, В. Бартольд ва бошқа шарқ-шуносларнинг иши билан таниш эди. Навоийнинг фаолияти ва унинг илмий-адабий меросини марксистик асосда таҳлил этиш катта меҳнат, билим ва қунтни талаб этарди. Олим ака биринчи манбаларни, Навоийнинг ўз меросини синчиклаб ўрганишга киришди. У Мирхонднинг «Равзатуссафо», Хондамирнинг «Ҳабибус-сияр», Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкиратуш-шуаро», Бобирнинг «Бобирнома», Ф. Восифийнинг «Бадоеул-вақое» асарини ва бошқа манбаларни ўрганиб чиқди. Навоийга ва унинг замондошларига доир факт ва маълумотларни тўплаб олди. Илм ва адабиёт аҳллари билан, айниқса Садриддин Айний билан яқиндан алоқа тутди, кўришиб, хат ёзишиб турди. Ниҳоят узоқ машаққатли, лекин шарафли ишнинг самараси сифатида «Алишер Навоий. Замони, ҳаёти, ижодиёти ва ўлими» номли монография тайёр бўлди. Бу монография Сотти

Ҳусайн таҳрири ва сўз бошиси билан 1936 йилда нашр қилиниб, китобхонларга тақдим этилди.

Олим Шарафиддинов монографияси Навоийнинг фаолияти ва ижодиёти ҳақида совет навоийшунослигида яратилган биринчи жиддий китоб бўлди. Китоб фактик материалга бойлиги, Навоийнинг фаолияти ҳақида изчил ва батафсил маълумот бериши, унинг асарларини таҳлил қилиши жиҳатидан қимматли асар эди. Аммо китоб муҳаррири таъкидлаганидек, у айрим нуқсон ва камчиликлардан холи эмас эди. «Бу асарни,— деб ёзган эди сўз бошисида Сотти Ҳусайн,— ҳали биз Навоийнинг бой ҳаёти, кучли қарама-қаршиликлар ичида ўтган курашларини тўла бера турғон асар деб айта олмаймиз. Бу асар Навоийнинг бой ҳаёти ва ижодиёти ҳақида мукамал маълумотлар бера турғон катта илмий ишни бошлаш йўлида бир қарашдир. Ҳали биз қўлимиздаги бой тарихий манбаларни тўла мукамал ишлаб чиқолганимиз йўқ. Бундан бошқа Навоийнинг ҳаёти, ўзининг шахсий ва мамлакатнинг сиёсий, маданий ишларида тутган ўрнига доир мукамал маълумот олишда катта ёрдам қилатурғон «Мақоримул-ахлоқ» номли асар ҳали қўлимизга киргани йўқ...»

Барча совет адабиётшунослари қаторида Олим Шарафиддинов ҳам Навоий меросини ўрганиш ишини давом эттирди, у янги манбаларни, чунончи Хондамирнинг «Мақоримул-ахлоқ» асарини қўлга киритди, Навоий асарларини, жумладан, унинг «Хамса»сини бошқа хамсанависларнинг дostonлари билан қиёсий ўрганиб, биринчи китобини тўлдирди, унинг нуқсон ва хатоларини бартараф этишга муяссар бўлди. Китобга «Навоий ҳаётини ўрганиш манбалари», «Алишер Навоийнинг даври» боблари киритилди, «Алишер Навоийнинг мероси» деб биринчи китобда номланган боб қайта ишланиб, тўлдирилиб, «Гениал шоир ва мутафаккир» номида берилди.

Афсуски, китоб Олим аканинг ҳаёти вақтида нашр бўл-

мади. Улуғ Ватан уруши бошланиб кетди. Уруш туфайли кечиккан Навоий юбилейи 1948 йилда кенг нишонланди. Юбилейга Олим Шарафиддиновнинг «Алишер Навоий ҳаёти ва ижодиёти» китоби ҳам армуғон этилди. (Ўздавнашр, 1948 йил) Китобни нашрга тайёрлашда унинг муҳаррири Иззат Султон анча заҳмат чекди.

Навоийшунослигимиз ҳамон шахдам қадамлар билан илгарилаб бормоқда. Шубҳа йўқки, Навоий ҳақидаги янги-янги тадқиқотлар билан бирга совет навоийшунослигининг пионерларидан бўлган Олим Шарафиддиновнинг ушбу китоби жавонлардан муносиб ўрин олгай.

Шарифа Абдуллова.

КИРИШ

Ўзбек халқининг улуғ шоири Алишер Навоийнинг таржиман ҳоли, ижодиёти қатор тарихий сабаблар натижасида Буюк Октябрь Социалистик Революциясигача жуда оз ўрганилди ва унинг асарлари жуда оз нашр этилди. Бунинг сабаби Навоий асарларининг сақланмаганлиги ёки унинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисида маълумотларнинг етарли бўлмаганида эмасдир. Биз Алишер Навоийнинг ёрқин ҳаётига, унинг халқ манфаати йўлида олиб борган кенг фаолиятига доир бой ва ранг-баранг маълумотларга эгамиз. Шунингдек, шоирнинг яратган ҳамма асарлари халқимиз томонидан сақланиб, қўриқланиб келган. Булар эса Навоий тўғрисида кенг илмий-текшириш ишларини олиб боришга тўла имконият беради. Бироқ, шунга қарамай, Навоийнинг ҳаёти ҳақида бизни қаноатлантирадиган илмий асарлар яратилган эмасдир. Буржуа шарқшунослари томонидан ёзилган асарлар эса — ўзларининг фактик саёзлиги ва методологик асосsizлиги билан ажралиб туради. Булар ўз асарларида улуғ шоирни сўфий—мистик шоирлар қаторига киритиб, унинг ҳақиқий сиймосини бузиб кўрсатдилар ва оригинал шоир эмас деган тутуриқsiz фикрни олдинга сурдилар.

Алишер Навоий ижодиётини ўрганиш соҳасида фақат Октябрь революциясидан сўнг жиддий бурилиш вужудга келди. Совет олимлари буржуа шарқшунослари томонидан тарқатилган фикрларга қарши курашиб, унинг ҳақиқий ил-

мий таржимаи ҳолини яратишга асос солдилар. Алишернинг оригинал шоир эмаслиги тўғрисидаги «назариялар»нинг бўхтон эканини очиб ташладилар. Бу ишлар ўзининг айрим ожиз томонларига эга бўлишига қарамай, навойишунослик бобида катта аҳамиятга эга эди.

* *
*

Алишер Навойининг ҳаёти ва ижодиёти тўғрисида кўп қимматли маълумотлар Навойининг замондошлари томонидан бизга ёдгор қилиб қолдирилгандир. Унинг номи деярли XV—XVI асрларда ёзилган барча тарихий асарлар, тазкираларга киргандир. Шунингдек, Алишер Навойининг ўзи томонидан яратилган асарлари ҳам шоир тўғрисида энг яхши маълумотлар берувчи манба ҳисобланиши керак. Бироқ ҳар ерда сочилган ва кўпинча бир-бирига қарама-қарши бўлган бу маълумотлар ва манбалар текширувчидан жиддий танқидий ёндошувни талаб қилади. Бу манбаларнинг феодал хурофотлари таъсирида ёзилганини унутиш ярамайди.

Алишер Навой тўғрисида маълумотлар берувчи асарлардан энг эскиси Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкиратуш-шуаро» номли асаридир. Бу тазкира Навойининг ҳаёт чоғларида 1487 йилда ёзилган бўлиб, Шарқ ва Ғарбда жуда машҳурдир. Давлатшоҳ ўз асарининг сўнги қисмини Алишер Навойга бағишлаган ва буюк ҳурмат билан унинг ҳаёти, қурувчилиги ва асарлари тўғрисида қисқа, лекин аҳамиятли маълумот бергандир.

Бу тўғрида Навой тарбиялаб етиштирган машҳур олим, тарихчи Хондамирнинг асарлари ҳам катта илмий аҳамиятга эгадир. Хондамир Алишерни жуда яхши билар, уни юқори баҳолар эди. У Алишернинг ижтимоий-сиёсий ва адабий фаолиятини ўз кўзи билан кўрган ва улуғ инсоннинг

ажойиб воқеалар билан тўла турмушига оид мустақил асар («Макоримул-ахлоқ») ёзиб, унга бўлган чуқур ҳурматини ифодалаган эди. Хондамир томонидан ёзилган «Ҳабибус-сияр», «Хулосатул-ахбор» номли асарларда ҳам Алишер тўғрисида кенг ва асосли маълумот берилгандир.

Алишер Навоий ҳақида маълумот берувчи катта аҳамиятга эга бўлган асарлардан Заҳририддин Муҳаммад Бобирнинг «Бобирнома» номли ажойиб асарини кўрсатиб ўтиш керак. Бобир Навоийни шахсан кўришга муяссар бўлмаган бўлса ҳам, у билан мактуб орқали танишган бўлиб, Навоий тўғрисидаги қимматли маълумотларни жуда яхши биларди. Айниқса шоир ҳақида Самарқанд, Андижонда халқ орасида юрган ҳикоялар, Алишернинг ўлиmidан кейин Ҳиротдаги янги ва жонли хотиралар билан таниш эди. Булар унинг «Бобирнома»сида акс этгандир.

Булардан бошқа яна Алишер Навоийни энг қизғин севгучилардан бўлган ҳиротлик Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг «Бадоеул-вақое» номли асари ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир. Алишер тўғрисидаги хотиралар, унинг суҳбатлари ва қатнашган мажлислари, кишилар билан муомаласи тўғрисида муҳим фактларни ўз ичига олган бу асар кўп текширувчилар томонидан фойдаланилмай қолгандир.

Лутф Алибек Озарнинг «Оташкада», Сом Мирзонинг «Тухфайи Сомий», XIX аср ёзувчиларидан Ризо Қулихон Ҳидоятнинг «Мажмаул Фусаҳо» номли асарларига ҳам Алишер тўғрисида муҳим маълумотлар киргандир. Бу асарлар айниқса ғарб текширувчилари орасида машҳур бўлиб, энг қимматли манбалардан ҳисобланади.

Алишер тўғрисида маълумот берувчи асарларнинг рўйхати шулардангина иборат эмасдир. Кўп текширувчилар томонидан фойдаланилган ёки жуда оз фойдаланилган яна қатор асарларни кўрсатиш мумкин. Фахрий Ҳиравийнинг «Латоифнома»си, Мирза Ҳайдар Дўғлотининг «Тарих Рашидий» номли асари ва шунингдек «Тухфатул таворих»,

«Тазкиратул-Хаттотин», «Сафинатуш-Шуаро», «Сафинан Хўшгў» каби қатор асарлар Алишернинг даври, ҳаёти, ижодиёти тўғрисида қимматли материал берадилар.

Бу манбалар Навоийни ўрганиш устида олиб борилмоқда бўлган илмий текшириш ишларида кенг фойдаланиш— унинг тўла ва ҳақиқий сиймосини аниқлаш, илмий таржимаи ҳолини ёзишда катта ёрдам беради.

* *
*

Ғарбий Европа ва Россияда шоир ҳаёти ва ижодини ўрганиш соҳасида қилинган ишлар билан танишиш ҳам катта аҳамиятга эгадир. Шунинг учун биз Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодиётини ўрганиш тарихини умумий ва қисқача қараб ўтишни лозим кўрамиз.

Европада Навоий билан қизиқиш анча узоқ замондан бошланади, Европа шарқшунослари учун шоирнинг асарлари тўғрисида бир неча илмий аҳамиятга эга бўлган асарлар олишга муяссар бўлган. Бироқ, бу олимлар дастлаб Навоийни ўз асарларидан эмас, унинг тўғрисида Шарқ таржиман ҳолчилари ёзган асарлар (Давлатшоҳ Самарқандий, Хондамир, Сом Мирзо, Лутф Алибек Озар) орқали танигандирлар. Навоийнинг номи шарқшунослик тарихи саҳифасига XVII аср охиридаёқ кира бошлагандир. Эрбело томонидан тузилиб, 1697 йилда нашр қилинган Шарқ тўғрисидаги қомусда¹ Навоий ҳақида (Alicher Naovai) маълумот ёзилган. Унда форсча ва ўзбекча асарларининг рўйхати (рўйхат аниқ эмас) берилган эди.

XVIII аср охирида машҳур француз шарқшуноси Сильвестер де Саси Навоийни Эрбелога қараганда кўпроқ

¹ D'Herbelot, Biblioteigue Orientale, on Diebionaitte Univessal contenant generalement tout cegul regarde la conoissance des Peup'es de l'orient. Paris, 1967.

этибор бериб текшириб, Давлатшоҳ ва Сом Мирзолар томонидан ёзилган таржимаи ҳолларни қисқартириб таржима қилади ва бу икки муҳаррирнинг берган маълумотлари юзасидан ўзи Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисида илмий бир асар ёзиб, Навоийни шундай таърифлайди:

«Алишер машҳур сиёсий арбоб ва таниқли шоирдир. Адабиётнинг ҳар навини севган, қўлёзмалар ва улар билан машғул бўлганларнинг ҳимоячиси, шарқ адабиёти тарихида фахрий ўрин тутишга лойиқ бўлган сиймодир».¹

XIX аср бошларида машҳур австриялик мусташир Қаммер Сильвестер фойдаланган манбаларга асосланиб ёзган «Эрон нафис адабиётининг тарихи»² номли асарида Алишер асарларининг рўйхатини беради (Сом Мирзо бўйича) ва шоир ҳақида қуйидагиларни ёзади:

«Узининг ободончилик йўлида қолдирган хотиралари ва қурувчилиги, поэзияда юқори ижодий кучи билан улуг ва зир ва буюк шоир мир Алишер форс ва турк тилларида абадий яшамоқдадир».

Қаммер тўғридан-тўғри ўзбек адабиёти билан машғул бўлмагани учун унинг Навоий тўғрисидаги сўзлари Эрон адабиёти муносабати биландир. Қаммердан бошқа яна бир қанча шарқшунослар ҳам Навоий тўғрисида кўпроқ Эрон ёки усмонли адабиёти муносабати билан баҳс очадилар. Усмонли адабиёти тарихи билан анчагина машғул бўлган инглиз турколог Е. Ф. Гибб «Усмонли поэзиясининг тарихи» номли асарида (II том, муқаддима) усмонли поэзиянинг иккинчи даврига Султон Ҳусайн Бойқаро саройининг икки буюк шоири қатъий таъсир этганини уқтириб ўтади. Бу шоирлардан бири Жомий, иккинчиси Навоийдир. Жомий тўғрисида икки бет (8—10), Навоий ҳақида бир бет (10—

¹ Sasy, lievestre de Metöirel sues diveses antigutes de la Persc. Paris, 1893, 14- бет.

² Қаммер «Усмонли турк адабиётининг тарихи» номли асарда ҳам Навоий тўғрисида қисқача маълумот беради.

11) чамаси маълумотлар ёзади. У ерда Навоий ҳақида қуйидагиларни ўқиймиз:

«У (Навоий) кўп форсча асар ёзган бўлса-да, унинг энг яхши ва аҳамиятли ижоди Чигатой номи билан аталган Шарқ туркчаси диалектида тасниф этилгандир. Навоий тўғрисида айтадиларки (эҳтимол тўғри ҳам бўлса), у турк тилида ёзган биринчи йирик шоирдир. Ҳар ҳолда шуниси маълумки, унинг асарлари қандай диалектда ёзилган бўлмасин, узоқ вақтгача усмонли шоирлари учун намуна бўла билди».¹ Бундан кейин усмонли поэзиясининг отаси ҳисобланган Аҳмад Ноим пошонинг ғазаллари Навоийнинг кучли таъсири остида яратилганини кенг изҳор қилади.

Рус қомусларидан Навоийга биринчи мартаба ўрин берган «Энциклопедический лексикон» (1835)дир. Бу қомусда Алишер тўғрисида машҳур рус мусташириқи П. С. Савелье анча асосли маълумот беради.

Ўзбек адабиёти ва Навоий тўғрисида асосий маълумот берувчи материал П. С. Мелиоранскийнинг «Турк шевалари ва адабиёти» сарлавҳаси билан Брокгауз ва Ефрон қомусида босилган мақоласидир.² Бу мақолада Мелиоранский Навоий ҳақида шундай дейди: «Ўрта Осиё турклари орасида Мир Алишер Навоий XV асрнинг машҳур ёзувчила-

¹ Sibb, I. I. W. History of Ottoman Poetry, II, London, 1902. Алишер Навоийнинг усмонли турк адабиётига таъсири тўғрисида В. Д. Смирнов «Очерки истории турецкой культуры (1891, саҳ. 51)» номли асариде ва машҳур инглиз қомуси «The Encyclopedia of British Literature»нинг XI нашри (1911) Навоийга махсус ўрин бермаса ҳам усмонли адабиёти тўғрисида Аҳмад Наим пошо муносабати билан қисқача маълумот беради (т. 27, саҳ. 446а). А. Крымский «История Турции и ее литературы от расцвета до начала упадка» («1910, саҳ. 41—42»), «История Персии ее литература и дервешский теософии» (саҳ. 122—123) номли асарларида Алишернинг усмонли адабиётга таъсири тўғрисида сўзладилар ва унинг тўғрисида маълумотлар берадилар.

² Мелиоранский «Турецкая наречия и литература», «Энциклопедический словарь», 1902, 67, (саҳ., 159—168).

ридан ҳисобланади ва ҳали ҳам шундай саналмоқдадир ва у туркларнинг чин маъноси билан классик ёзувчисидир».

Навойнинг ўзбекча ёзган асарлари тўғрисида Европа олимларининг текширишлари фақат Европа кутубхоналарида сақланган қўл ёзмалар устидагина бўлди. Улар Алишернинг баъзан бир асарларини бутунлигича ёки айрим бўлимларини нашр қилиш билан чегараландилар. Ёки ўзбек тилига оид тузган луғат китобларида луғатларини изоҳлаш учун Навоидан мисол бердилар, бунинг ҳам кўпроқ қисми шарқ ёзувчилари томонидан ёзилиб, луғат китобларида босилганларидан олингандир.

Навой тўғрисида махсус илмий асар ёзувчиларнинг биринчиси Михаил Никитскийдир. Унинг Петербург университети шарқ тиллари факультетида «Амир Низомиддин Алишернинг давлат ишида ва адабиётда аҳамияти»¹ мавзuidaги ёқлаган диссертацияси навойшунослик соҳасида қилинган биринчи аҳамиятли ишлардан саналиши лозим. М. Никитский бу асарда шарқ муҳаррирларидан олинган қимматли фактик материаллар беради ва умуман Навоий ижодини анча юқорилайди.

Асарнинг Навоийга оид қисмида Европа ва шарқ манбалари кўрсатилган. 30—35-саҳифаларида Давлатшоҳ, Мирхонд, Сом Мирзо, Бобир каби ёзувчиларга изоҳ бериш воситасида Алишернинг давлат ишидаги аҳамияти ёритилган. 72—87-бетларда эса Навоийга ўзбек шоири ва ёзувчиси сифатида қисқача характеристика берилган. Бундан сўнг у Навоий асарларининг рўйхатини беради ва баъзиларининг мундарижаларини кўрсатади. Асарда Навоийнинг ўзидан ҳеч қандай цитата келтирилмаган, фақат бир ерда Давидонинг грамматикасидан изоҳ берилмасдан бир парча олин-

¹ Михаил Никитский, «Эмир Низам-ед-дин Алишер, в государственном и литературном его значении», 1856. Бу диссертация 1856 йилда алоҳида китоб бўлиб босилгандир.

гаандир. (Бу цитата «Мажолисун-нафоис»дан Улуғбек тўғрисидаги ўрин). Ёзувчи бу баҳснинг охирига турли текширувчилар томонидан Навоий тўғрисида айтилган баҳоларни ҳам қўшган

XIX асрда ўзбек тили ва адабиётини ўрганиш учун хизмат қилганлар кўпроқ рус ва француз олимлари бўлдилар. Навоийдан қолган бой адабий меросни ўрганишга киришувнинг ўзи (ҳар қандай камчиликларига қарамасдан) катта тарихий, илмий аҳамиятга эга эди. У замонда якка ҳолда ишлаган олимлардан шубҳасиз Навоийни ўрганиб, унинг асарларини таҳлил қилиб беришни кутиш мумкин эмас эди. Улар орасида Алишернинг асарларини бирлашиб ўрганиш йўқ эди. Бироқ, шунга қарамай, ўз замонаси учун ва ҳатто айрим ўринларда ҳозир ҳам аҳамиятини йўқотмаган асарлар ёзилдики, булардан яна бири француз дипломати Белиннинг асаридир. Унинг асари «Алишер Навоий ҳақида, авторнинг асарларидан намуналар билан биографик ва адабий қайдлар»¹ номи билан 1861 йилда бостирилган.

М. Белин ҳам форс ва ўзбек тилларида ёзилган манбалардан фойдаланиб Алишер Навоийнинг таржимаи ҳолини ёзади ва унинг замондошлари томонидан берилган баҳоларни таржима қилади. Бундан кейин Париж миллий кутубхонасида бўлган 1526 йилда тасвирланган жуда қимматли қўл ёзма асарларнинг рўйхатини кўрсатади. «Тухфайи Сомий» бўйича Навоий асарларининг ёзилиши тарихларини аниқлайди. Кейин «Мажолисун-нафоис»нинг муқаддимаси ва VII бобнинг тексти французча таржимаси билан бирга берилади. Шунингдек, «Хамсатул-мутаҳаййирин»дан ҳам таржималар берилган.

Навоийнинг шоирлиги ва ёзувчилиги ҳақида махсус тўхталиб (220—222-бетларда) «Алишер... ўз даврининг кўз-

¹ Belin, notice biographique et littéraire sur Mir Alischir nevoil Suiire d'extraits tires des Oulvres du meine auteur (Journal asiatique v-eserie't., XVIII, 1861, pp. 175—256, 281—357).

га кўринарли ва маҳсулдор ёзувчиларидан бири эди» дейди. Бундан сўнг Алишерга Хусров, Низомий, Жомийларнинг тақлидчи ва таржимачиси сифатида нотўғри характеристика беради. «Навоийнинг ижодий мароқи хилма-хил бўлган тарих, ахлоқ, фалсафа, дин, тасаввуф, поэзия узлуксиз равишда унинг машғулият мавзулари эди. Очиқ ва аниқ фикр ва услубига эга эди, ватанпарварлиги уни (форсчани ҳам айни маҳорат билан ёзгани ҳолда) туркий ёзишга завқ этди» деб ёзади. Бундан ташқари Навоийнинг бошқа қобилиятлари тўғрисида қисқача гапириб, хаттот, рассом эканини, миниатюра ва музыка каби санъатларга эга эканини қайд қилади. Сўнг нодир қўл ёзмаларни тўплаши, илм эгаларига яқин туриши ва уларни ҳимоя қилиши тўғрисида, Навоийнинг адабиётга муносабати бўлган қариндошлари ва ниҳоят Навоийнинг бой қурувчилик ишлари тўғрисида ёзиб ўтади (229—230-бетлар).

Бироқ, Н. М. Никитский ва Н. М. Белин Навоийнинг ижодиётини чуқур ўрганиш вазифасини ўз олдларига қўймадилар, шоирнинг асарлари билан тўла танишмаганлари ҳолда, унинг оригиналлигини инкор қилдилар. Улар ўзлари фойдаланган манбаларга танқидий қарай олмаганликлари натижасида Навоийнинг сиймосини янглиш характерладилар. Уларнинг тасдиқлашларича Навоий гўё дунёдан қўлини ювган дарвеш бўлган. Бундай асоссиз фикрлар ва ишониш қийин бўлган гаплар улар асарларининг илмий қимматини анча камайтиради.

* *
*

Навоий асарлари шарқда бир неча дафъа бостирилганидек (Ўзбекистон, Қрим, Истамбул, Туркманистон, Татаристон) ва бошқа ерларда—ғарбда ҳам унинг асарларини ўрганишга қизиқиш билан, нашр этишга аҳамият берган-

лар. Навоий асарларини ғарбда биринчи мартаба нашр этишга катта аҳамият берган киши француз олими Катремер эди. Навоий асарларини яхши билган ва энг илк нашр этган рус турколог И. Н. Березин ўзининг бир мақоласида Катремер тўғрисида шундай дейди:

«Бой Чигатой адабиёти бу кунгача Европага оз маълум бўлгандир, бунга энг биринчи аҳамият берган киши француз олими Катремердир»¹. Чиндан ҳам Катремер Навоийга алоҳида аҳамият бериб, унинг асарларини нашр қилишнинг катта планини тузган эди. Бироқ, Катремернинг катта ўйлари бошланиш олдида узилди. У «Шарқ туркчаси хрестоматияси»нинг фақат биргина томини чиқара олди².

Катремернинг «Шарқ туркчаси хрестоматияси»га Навоийнинг қуйидаги асарлари киргандир:

«Муҳокаматул-луғатайн» (39—1 бет). «Тарихи мулки ажам» (114—10 бет). Бироқ, муқаддимада ваъда қилиниб, туркологлар томонидан олқишланган Навоий тўғрисидаги баҳоларнинг французча таржимасини ва «Куллиёт»дан олинган текстларни нашр этиш амалга ошмай қолди. Шундай қилиб, Навоий асарларини ўрганиш ва нашр этиш Европа олимларига муяссар бўлмади.

Навоий асарларини ўрганиш ва нашр этишда рус олимларининг ишлари кўзга кўринарлидир. Рус турколог И. Н. Березин ва бошқалар томонидан нашр қилинган асарлар бу ерда алоҳида кўрсатилиб ўтишга лойиқдир. Профессор Березин томонидан тузилиб, 1857 йилда Қозонда бостирилган «Турецкая хрестоматия» нинг биринчи жилдига Навоийнинг қуйидаги асарларидан парчалар киргандир:

¹ И. Н. Березин — Описание турецко-татарских рукописей, хранящихся в библиотеках С.-Петербурга («Журн. Министерства народного просвещения» за 1847 г., ч. IV, отд. III).

² Quatramere chrestomatie enture Oriental, Paris, 1841.

1. «Мажолисун-нафоис»¹ (146—161 бет). 2. «Вақфия» (162—166). 3. «Хамсатул-мутаҳаййирин» (167—179). 4. «Муншоат» (180—201). 5. «Маҳбул-қулуб»² (202—225). 6. «Ҳайратул-аброр» 7. «Фарҳод ва Ширин» (297—307). 8. «Лайли ва Мажнун» (307—317). 9. Ғазаллар ва рубойлар. Березин буларни таржимасиз нашр этгандир.

Булардан ташқари яна революция йилларида ва ундан кейинги йилларда ҳам Навоий асарлари турли журнал ва мажмуаларда нашр этилди. «Мусулмон дунёси»³ журналинда Навоийнинг бир қанча рубой ва туюқлари, «Ленинград халқ давлат кутубхонаси» нашр қилган «Шарқ мажмуаси»⁴ да «Мезонул-авзон» дан парчалар бостириди.

Булардан бошқа яна Навоий асарларидан айрим парча ва цитаталар Европа ва рус олимлари томонидан тузилган ва нашр қилинган турли луғат китобларига киргандир. Масалан Вильяминов-Зернов томонидан 1868 йилда нашр этилган «Аллуғат Навоий валистишқодот чигатоия»⁵ номли номаълум автор томонидан тузилган луғатда Навоийдан кўп мисол берилган.

Энди қўлёзмаларнинг тасвири тўғрисида бир неча сўз.

Европа ва Россиядаги кутубхоналарда Навоий асарларини бир ёки кўпинча бир неча нусхаларда топиш мум-

¹ «Мажолисун-нафоис»нинг айрим бўлимлари Беллин томонидан ҳам нашр этилгандир.

² Вамберининг 1867 йилда босилган «Sagataichse Spradsudie enthaltend grammatikalischen Umriss». Chrestomathie eund Wöstenbuck der Sagtaischen Sprache (Leipzig, 1867) номли хрестоматиясига немисча таржимаси билан «Маҳбул-қулуб»дан кичик парча (173—177), ғазаллардан (177—180) ва «Фарҳод ва Ширин»дан кичик парча (187—190) киритилган.

³ «Мусулманский Мир», 1917 (Изд. Акад. Наук).

⁴ «Восточный сборник», Ленинград, 1926.

⁵ «Вельяминов-Зернов нашр этган бу луғатнинг русча ва французча муқаддима билан алоҳида-алоҳида икки нашри бор. Русчаси «Словарь Джагатайско-Турецкий» деб, французчаси «de Veliâminaf Levncf Dietionnaire djaghâi — ture» СПб 1869 деб аталган.

кин. Европа ва Россияда сақланмоқда бўлган бу қиммат-баҳо қўлёзмаларни синчиклаб ўрганиш илмий аҳамиятга эгадир. Шунинг учун бу иш устида ҳам бир қанча олимлар асарлар қолдирганлар¹.

Бироқ, Алишернинг асарлари тўғрисида тўла эътиборли бир ишнинг бўлмагани, унинг ўзбекча ва форсча асарлари ҳақида аниқ бир манбанинг йўқлиги, асарларнинг мундарижасигина эмас, ҳатто кўпинча ёзилиши тарихи ва бош-охири бўлмагани ва унга нисбат берилишига ва айни асарнинг бир қанча номлар билан юргизилишига сабабчи бўлгандир. Бу ҳолнинг ўзиёқ Алишер Навоийнинг қанчалик оз ўрганилганини аниқ кўрсатади.

Бундай англашилмовчилик Навоийнинг «Хазойинулмаоний» номли тўрт девони устида ҳам бордир.

Дорн ўзининг каталогига Алишернинг «Наводирунниҳоя» номли асари «Чор девон»нинг иккинчи девонини ташкил этганини сўзлайди. Баъзи кишилар буни икки сўнгги девонга муқаддима эканини айтадилар («Фавоид ва Бадойи»га). М. Никитский эса бу асарни мустақил асар деб кўрсатади. Бу ҳол Навоий асарини ўрганиш қандай юзаки боргани учун далилдир. Чунки Навоий «Чор девон»га ёзган иккинчи муқаддимасидан ўз шеърларини тўплаб, улардан «Бадойиул-бидоя» ва «Наводирунниҳоя» номи билан икки девон тузганини ва буларнинг ҳар бирусини дебоча ва шарҳлар билан таъмин этганини сўзлайди. Шунинг учун бу девонларнинг юқоридаги номлар билан мустақил учрашлари ҳам мумкин. Бироқ Навоий кейин ёзганларини тўплаб, юқоридаги икки девонни ҳам бирга қўшиб қайтадан номлади, буларни кишилик умрининг фасллари билан боғлаб тўрт девон туздикки, бу «Ха-

¹ Бу тўғрида тўла маълумот олиш учун проф. А. А. Семеновнинг «материали к библиографическому указателю печатных произведений Алишера Навои литературы о нем» (Тошкент, 1940) асарига қаралсин.

зойинул-маоний» бўлиб, кейинги икки девоннинг муқаддимаси ҳам эмас, «Чор девон»га Навоийнинг ўзи томонидан берилган номдир. Унга «Ғаройибус-сиғар», «Наводирушшабоб», «Бадойинул-васат», «Фавойидул-кибар»лар киради. Навоий «Хазойинул-маоний»га алоҳида сўз боши дебеча ҳам ёзган. Яна М. Никитский Навоий асарларининг рўяхатини ҳар турли манбалардан олиб берган вақтида «Насруллооли» (75 бет) ва «Назмул-жавоҳир» (77 бет) номидаги асарларни Навоийнинг мустақил асарлари сифатида қайд қилади. Биринчиси Алийга нисбатан берилган арабча ҳикматларнинг номи бўлиб, иккинчиси Навоийнинг ўз асарига қўйган номидир. Шунингдек Никитский Навоийга «Мантиқуттайр» (75 бет) ва «Лисонуттайр» (77 бет) номида икки мустақил асарни нисбат беради. Бу асарлардан биринчиси машҳур Фаридиддин Атторнинг асари бўлиб, «Лисонуттайр» эса шунга назира тартибида ёзилган Навоийнинг асаридир. Навоий «Мантиқуттайр» номида иккинчи асар ёзган эмас. Яна Никитский Навоийнинг «Мезонул-авзон», «Арузи туркий» (86 бет) номлари билан алоҳида асарларга эга эканини ёзадики, бу тўғри эмас, иккинчиси аввалгисининг худди ўзидир¹.

Бундай англашимовчиликни Белин² асарида ҳам кўриш мумкин. Белиннинг сўзларида Навоий «Ҳайратул-аброр» ва «Махзанул-асрор» номи икки асар ёзгани англашилади.

¹ «Арузи туркий» Сом мирзо томонидан «Мезонул-авзон»га берилган иккинчи янглиш бир исмдир. Сўнг бундан Ҳаммер олган ва бу қоришиқлик Навоий тўғрисидаги илмий адабиётга кириб кетгандир.

² Ҳайдар Хоразмий Низомийнинг «Махзанул-асрор» номи фалсафий поэмасини ўзбекчага таржима қилган ва бу асарини теурийлардан Искандар мирзога бағишлагандир. «Махзанул-асрор» таржимасининг араб ва уйғур ҳарфлари билан ёзилган нусхалари мавжуд бўлиб, бир нусхаси Туркияда (араб ҳарфлари билан ёзилган ва миниаюралли эски нусха), иккинчи нусхаси эса Париж кутубхонасида (уйғур ҳарфлари билан ёзилган) сақланмоқдадир.

Бироқ «Махзанул-асрорнинг Низомий Ганжавий асари ёки шу асарнинг XV асрда Ҳайдар Хоразмий томонидан қилинган таржимаси экани жуда аниқдир¹. Навоийнинг бундай асар ёзганини ҳеч қандай манба тасдиқламайди. «Махзанул-асрор»нинг Навоийга оид эканини яна В. Д. Смирнов ҳам қайд қилади. Березин эса «Шайбонийнома»² номи билан нашр этилган асарни Навоийга нисбат бергандирки, бунинг нотўғрилиги тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади.

Вамбери «Юсуф ва Зулайҳо» ва «Қиссаи Сайфулмулук»-ни Навоийга нисбат беради. Сўнгисини В. В. Радлов³ ва бошқалар ҳам Навоийники деб кўрсатадилар. Бироқ улар бу асарни текширмасдан, фақат Навоий асарлари билан бирга «куллиёт» ҳолида топилгани учунгина шундай ҳисоблаганлар. Аслида эса «Қиссаи Сайфулмулук» XVI асрда яшаган шоир Мажлисийники бўлиб, «Юсуф ва Зулайҳо» эса XIV аср шоири Дурбекка оиддир.

Биз бундай фактларни жуда кўп келтиришимиз мумкин. Бироқ, шу келтирилганларнинг ўзиёқ Навоий ижодиётини ўрганиш қандай аҳволда эканини кўрсатиш учун етарлидир. Бу фактлар шуни кўрсатадики, Европа олимлари узоқ вақтдан бери Алишер билан қизиққан ва уни қадрлаган бўлсалар-да, унинг ҳаёт ва ижодиётини жиддий ва чуқур ўрганиш даражасига кўтарила олмаганлар.

¹ «Каталог», бет 170 ва 172, 3.

² «Шайбонийнома», 1849, 8—9-бет.

³ Радлов, «Образы народной литературы тюркских племен, том VI, Спб., 1886, стр. 4.

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ ДАВРИ

Узоқ тарихий ўтмишга эга бўлган ўзбек классик адабиёти етиштирган сиймолар орасида Алишер Навоий сингари улуғ ва мукамал иккинчи бир шахсиятни учратиш қийин. Унинг ҳар тарафлама кенг, ижтимоий, сиёсий, адабий фаолияти ва кўп қиррали юксак бадий ижодиёти — ўзбек халқи тарихида, унинг яратган маданияти ва адабиёти саҳифасида энг порлоқ ва шарафли ўринга эгадир.

Бу улуғ мутафаккир, доҳий санъаткор ўзининг ўлмас асарларини бундан беш юз йил илгари яратди. Унинг ҳаёти ва фаолияти XV асрнинг энг кучли савдо, ҳунармандчилик ва маданий маркази ҳисобланган Ҳиротда, теурийлар давлатининг сўнгги давридаги тарихий шароит ичида ўтди, унинг фикр, қарашлари, ижодиётини характерлаган юқори, прогрессив хислатлар шу шароит билан қаттиқ боғланган ҳолда ривожланди.

Шунинг учун улуғ шоирнинг таржимаи ҳолига киришмасдан илгари жуда қисқа бўлса-да, бу муҳим давр билан танишмоқ лозимдир.

XV асрнинг бошларида улуғ лашкарбоши Амир Темур ўлгандан кейин (1405), у барпо қилган йирик феодал монархияда катта ғалаёнлар бошланди; унинг ўғил ва набиралари орасида «Темур мероси»нинг катта ҳиссаларини қўлга киритиш, мамлакатнинг ҳукмони бўлиш мақсадида қонли талашлар авж олди. Амир Темурнинг Хуросон ўл-

касини идора қилувчи ноиб ва ўғли Шоҳруҳ мирзо ҳам да унинг сафдошлари бу талаш ва ғалаёнларга қарши курашдилар. Буларнинг бир неча йил гайрат билан курашлари натижасида тарқалиб, парчаланиб кетаётган давлатни бутун ҳолида сақлаб қолиш мумкин бўлди. Темур томонидан қўлга киритилган Эрон, Ҳиндистон, Шарқий Туркистон сингари ўлкалар янги ҳукмдор — Шоҳруҳ мирзонинг идорасига ўтди.

Шоҳруҳ мирзо темурийлар давлатининг бошлиғи бўлиб олгандан сўнг, мамлакатни ўз ўғиллари ўртасида тақсим қилди. Катта ўғли Улуғбекка Мовароуннаҳрнинг идорасини топширди. Ўзининг пойтахти қилиб Ҳирот шаҳрини белгилади.

Шоҳруҳ мирзо ўз пойтахти Ҳиротни ҳар томондан кўтаришга, Самарқанд каби катта марказга айлантиришга уринди ва шу йўлда қилинаётган барча иш ва ҳаракатни ҳимоя қилди. Темур замонасида мажбурий равишда Озарбайжон, Гуржистон, Эрон ва бошқа мамлакатлардан келтирилган санъаткорлар, тўқувчилар, заргарлар ва бошқа хил ҳунармандчиликнинг моҳир усталарини Ҳиротга тортди. Улар Самарқанднинг иқтисодий-сиёсий, маданий томондан кўтарилишида қанчалик ёрдам берган бўлсалар, энди Ҳирот марказ бўлиш билан унинг ривожланишида ҳам муҳим роль ўйнай бошладилар. Шоҳруҳ мирзонинг ўтказган сиёсати туфайли Ҳиротнинг савдо ва ҳунармандчилик ҳаёти жонланди ва маданият, айниқса, санъат, архитектура соҳасида кўзга кўринарли ўзгаришлар юзага келди.

Шоҳруҳ мирзонинг ўғли ва Мовароуннаҳрдаги ноиб Улуғбек ҳам темурийларнинг яхши традицияларини давом эттирди, Самарқанднинг кучли бир марказ бўлиб кўтарилишида унинг роли айниқса катта бўлди.

Ўзининг илми, ақли билан темурийлар орасида ажралиб турган Улуғбек маданий қурувчилик ишларини бошлаб юборди.

У Темур замонида солинган бинолардан қолишмайди- ган, катта, пишиқ, гўзал бинолар солдирди. Унинг Самар- қанд ва Бухорода солдирган бинолари ҳозиргача сақланиб қолган. У аниқ фанлар билан, айниқса астрономия билан қизиққан, астрономик текширишлар учун катта ва мукам- мал расадхона солдирган.

Улуғбек ўша замонларда бутун дунёда энг катта қу- роллардан ҳисобланган астрономия асбоби яратади. Унинг муаллими астроном Салоҳиддин Мусо бинни Маҳмуд Қо- визода Румий ва Ғиёсиддин Жамшид бинни Масъуд ёр- дами билан олиб борган текширишлари жуда яхши нати- жалар берган. Шу даврнинг олдинги олими, ёш астроном Алоуддин Али бинни Қушчини Улуғбек ўзига ёрдамчи қи- либ олди. Ўзидан бурунги жадвалларга нисбатан жуда му- каммал бўлган ҳайъат жадвали (астрономик таблица) ту- зади.

Гарчи Шоҳруҳ мирзо темурийлар давлатининг бошлиғи ҳисобланса-да, у «Темур мероси»нинг катта ҳиссаларига эга бўлиш учун олиб борилган курашни бутунлай тўхтата олмаган эди.

Шоҳруҳ мирзо ҳокимиятининг охириги пайтларида ички қарама-қаршилиқлар яна ўсди. Ҳирот ҳукумати заифла- нишга юз тутди. Шоҳруҳ мирзо ўлгандан кейин (1447), Темур авлодининг ҳар бириси ўзи подшо бўлиш учун ик- кинчисига қарши даҳшатли уруш бошлади.

Бу вақтларда Эрон ва бошқа қўшни ўлкаларда темурий- лар давлатига душман кучлар анча авж олган эди. Улар ички реакцион кучларга яқиндан ёрдамга келдилар. Шоҳ- руҳ мирзо ўлимидан бир оз ўтгач, бу реакцион кучлар, ай- ниқса руҳонийларнинг қўли билан Мовароуннаҳр ҳукмдо- ри буюк олим Улуғбек ҳам ўлдирилган эди (1449). Бу эса мамлакатда катта феодал ғалаёнларнинг яна авж олиб ке- тишига сабабчи бўлди. Бу ўзаро кураш ва талашлар тему- рийлар давлатидан бир қанча ўлкаларнинг аж-ралишига,

муस्ताқил бўлиб олишларига сабаб бўлди. Эроннинг ғарбий ўлкалари темурийлар қўлидан чиқиб, туркманлар идорасига кирди.

Ниҳоят XV асрнинг 50-йилларида бу ғалаёнлар вақтинча тўхтагандай бўлди. Темурийлар давлати Умар Шайх ва Мироншоҳ авлоди бўлган икки подшо ўртасида тақсимланди. Ҳирот подшоҳлиги Абулқосим Бобир (1452—1457) қўлига ўтди. Самарқанд ва Мовароуннаҳр эса 1452-йилда Мироншоҳнинг набираси Абу Саид мирзо қўлига кирди. Бу икки подшоҳ ўз маданий савиялари ва қарашлари билан бир-бирларига бутунлай қарама-қарши эдилар. Абу Саид ўтакетган динчи, ҳурофотчи бўлиб, маданиятдан жуда узоқ эди. Илм, санъатдан кўра шайхлар томонидан тарқатилган турли хурофотларни сеवार эди. Абулқосим Бобир эса, ўқимшли, илм, маданиятнинг қадрини билувчи киши эди. Шунинг учун ўзининг ҳукмронлик даврида санъат-адабиётни ривожлантиришга аҳамият берди, олимлар, шоирларни ўз саройига тортиб, уларни ҳимоя қилди. Бироқ, бу подшонинг ҳукмронлиги узоқ чўзилмади, у 1457 йилда вафот қилди.

Абулқосим ўлгандан кейин Ҳирот подшоҳлиги ҳам Абу Саид мирзо қўлига ўтади.

У ҳукмрон бўлган давр (1452—1469) мамлакатда реакцион кучларнинг ҳукмронлик қилиш даври бўлди. Унинг замонида диний таассуб ва хурофотлар авж олди. Ўзи реакцион кучларнинг бошлиғи катта руҳоний феодал Хўжа Аҳрорнинг муриди бўлиб, мамлакат ишида у билан кенгашар ва унинг кўрсатмаси бўйича ҳаракат қилар эди. Хўжа Аҳрорнинг Абу Саид ёнида шундай катта обрўси бор эдики, Хўжа от устида борган вақтда, Абу Саид унинг ёнида пиёда юрар эди. Абу Саид бутунлай Хўжа Аҳрорнинг реакцион идеологиясини ўтказар эди. Шунинг учун академик В. В. Бартольд Абу Саид давридан бошлаб «Улуғбекнинг қирқ йиллик ҳукмронлиги нақшбандилик тариқатининг

вакили Хўжа Аҳрорнинг ҳам қирқ йиллик ҳукмронлиги билан алмашинди»,— деб жуда тўғри баҳо берган эди.

Чиндан ҳам Улуғбек даврида маданий ҳаётнинг кучли маркази бўлган Самарқанд Абу Саид замонида бутунлай орқага кетди. Илм, санъат билан қизиқиш ўлди. Улуғбекнинг обсерваторияси бойқушлар уясига айланди. Фақат Самарқанд эмас, Абулқосим Бобир ўлгандан сўнг унинг қўлига ўтган Ҳирот ва Хуросонда ҳам бу реакция кучайди. Рухонийлар, шайхлар мусулмон мутаассибларини қўлади. Ҳирот ва Хуросонни талади. Халққа қаттиқ зулм ўтказди.

Абу Саид мирзо Хуросонни қўлга киритган йилларда бир ёш ва ғайратли шаҳзода унга рақиб сифатида майдонга чиққан эди. Бу теурий Ҳусайн Мансур ўғли Бойқаро эди.

Султон Ҳусайн 1457 йилдан бошлаб, Хуросон тахтини эгаллаш мақсадида, Абу Саид мирзога қарши курашга киришди. Узининг оз сонли қўшини билан Абу Саиднинг Хуросондаги мулкларига кўп мартаба зарба етказди.

1468 йилда Абу Саид Озарбайжонга теурийлар ҳокимиятини тиклаш учун юриш қилган эди. Бир йилдан кейин унинг Қора Боғда ҳалок бўлган хабари тарқалди. Ҳусайн Бойқаро бу пайтдан фойдаланиб, Ҳиротни қўлга киритиш учун бутун кучини тўплади, озгина курашдан кейин, 1469 йил 24 мартда Ҳиротга кирди ва Хуросон тахтига эга бўлди. Мовароуннаҳр Абу Саиднинг ўғиллари (Султон Маҳмуд, Султон Аҳмад) қўлида қолди.

Султон Ҳусайн бошчилик қилган давлат теурийларнинг сўнгги кучли давлати ҳисобланади. Бу давлат феодал монархиясидан иборат бўлиб, жуда катта вилоятларни, гоят кенг территорияни ўз ичига олади. Давлат турли маъмурий вилоятларга бўлиниб идора қилинади. Айрим вилоятлар подшоҳнинг ўғиллари, қариндош-уруғлари, подшоҳга хизмати сингган қабила бошлиқлари, тархонлар қўлида эди. Буларнинг ҳуқуқлари жуда катта эди. Улар

ўзларига қарашли вилоятнинг подшоҳи ҳисобланар, қўшин сақлар, истаган вақтларида халққа солиқлар солар эдилар. Вилоят уларнинг хусусий мулклари қаторида эди.

Айниқса шаҳзодалар ўзларига қарашли вилоятда катта дабдаба билан яшардилар. Улар ўзларига хос хазина ва ажойиб саройларга эга эдилар. Бу саройларда катта зиё-фатлар, базмлар уюштирилди. Шаҳзодалар ҳам ўзларига хизмати сингган кишиларга катта совғалар, суюрғоллар бағишлай олардилар. Подшоҳ ўғилларининг сарой ҳаёти, зебу зийнати, қўшин харажатлари катта маблағлар талаб қиларди. Мана бу эҳтиёжлар учун лозим бўлган маблағлар деҳқонлар ва шаҳар меҳнаткашлари устига тушарди.

Давлатнинг айрим қисмлари подшо қариндошлари, ҳатто унинг ўғилларидан бирининг қўлида бўлишларига қарамай, кўпинча марказга итоат қилмас эдилар. Улар томонидан марказий ҳукуматга қарши исён ва ғалаёнлар бўлиб турар эди.

Хусайн Бойқаро бошчилик қилган давлатда феодаллар, катта ер эгалари, зодагонлар, уруғ ва қабила бошлиқлари, тархонлар, руҳонийлар ва савдогарлар жамиятнинг ҳукмрон кучлари эди. Подшоҳнинг ноиблари, вазирлари, қўшин бошлиқлари ва шунингдек шайхлар, садрлар, саидлар, қози, муфтилар ҳам катта ер эгалари эдилар.

Феодал аъёнлар Ўрта Осиё ва Эронда ғоят кўп ерни эгаллаб олган эдилар. Булар орасида ўзининг олий ҳуқуқлари билан ажралганлари тархонлар эди. Подшоҳ бу табақадан катта ёрдам кўргани учун, улар ҳар турли солиқ-ийғимлардан озод қилинган эдилар. Ҳатто қилган ҳар қандай «гуноҳлари» тўққиз мартабагача кечириларди. Булар ҳам шаҳзодалар сингари деҳқонлар ҳисобига дабдали ҳаёт кечирардилар.

Шайхлар, руҳонийлар, саидлар ҳам феодал иерархиянинг юқори босқичидан эдилар. Булар ҳам катта феодаллардан бўлиб, шаҳзодалар, тархонлар сингари олий ҳуқуқ-

ларга эга эдилар. Қўллариди катта ерлар ва жуда кўп деҳқон табақалари (муридлари) бор эди. Улар ўз қўл остиларидаги табақани тархонлар ва бошқа аёнлардан баттарроқ эксплуатация қилиб, деҳқоннинг сўнги бурда нонини ҳам тортиб олишга интилар, ўз ерларини ҳар турли найранглар билан кўпайтиришга уринардилар.

Руҳонийларнинг энг хавfli жиҳати ўзларини халқнинг ғамхўри сифатида кўрсатиш ва деҳқонларни «каромат», «мўъжизалари» билан қўрқита олишларида эди. Маккор руҳонийлар — меҳнаткаш халқнинг ашаддий душманлари эди. Халқ орасида энг ярамас одатлар, хурофотларни тарқатиб, уни феодалнинг муте қулига айланттиришга уринардилар. Буларнинг даромади жуда катта эди. Ўз ерларида деҳқонни раҳмсиз эксплуатация қилишдан келган катта даромаддан ташқари яна бошқа манбалар бор эди. Улар назр, закот, садақа сингари солиқлар солар, зиёратгоҳлар уюштириб, «каромат»лар қилардилар. Буларнинг подшоҳ ва унинг сиёсатида ҳам катта таъсири бор эди.

Мана шундай руҳоний феодаллардан Хўжа Аҳрор Вали, Хўжа Порса, Хўжа Яҳъё ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Булар орасида подшоҳлар устидан ҳукмини юритган ва катта сиёсий роль ўйнаган ва мулкининг кўплиги билан танилган руҳоний феодал Хўжа Аҳрордир. Тарих китоблари бу шайх тўғрисида қизиқ маълумотлар берадилар.

«Хўжанинг Мовароуннаҳрнинг ҳар тарафида 1.300 бўлак ери бор эди. Жўйбор Қаршидаги бир бўлак ерининг ноziридан бу жойдаги ернинг миқдорини сўрадим. Бу ерда 3 000 қўш ишлайди деб жавоб берди» («Рашаҳот»).

Бу ерларнинг бир қисми хонлар томонидан суюрғол тариқасида Хўжа Аҳрорга бағишланган, иккинчи қисмини унинг ўзи сотиб олган. Яна бир бўлаги эса, деҳқонларнинг Хўжа Аҳрорга бўлган қарзлари учун босиб олинган эди.

Хўжа Аҳрорнинг Урта Осиёнинг ҳар томонида деҳқон табаалари бор эди. Бу табаа ўз мулкини эплай олмай ери-

ни Хўжага бағишлаб, ўзи унинг ерида чорикор бўлиб ишлар эди. Ҳатто ўз бола-чақаларини боқолмаганлар, уларни назр номи билан Хўжага бағишлаганлар. Булар эса, унинг ерида қул сифатида ишлатилар эди. Шундай қилиб, бу йиртқич эксплуататор — Урта Осиёнинг иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий турмушида катта роль ўйновчи феодалга айланди.

Бу жамиятда савдогарлар ҳам катта имтиёзларга эга эдилар. Шаҳар савдо-ҳунармандчиликнинг маркази бўлиб, унда жуда бой оилалар турар ва улар шаҳарнинг хўжайини эдилар. Шаҳар савдогарларининг давлат олдида катта обрўлари бор эди. Бозорлар ва унинг катта даромади, нархлари уларнинг қўлида эди. Судхўрлик, пул ва галлани ижарага қўйиш ва бошқа йўллар билан шаҳар ҳунармандларини талар эдилар.

Давлат мана шу эксплуататор синф ва гуруҳларнинг манфаатини ҳимоя қилар эди. Унинг қўшини, аппарати, суди ҳаммаси шу ҳукмрон табақалар фойдасига ишларди.

У даврдаги деҳқонларни асосан икки қисмга ажратиш мумкин. Бунинг биринчиси давлат ерида ишловчи, хусусий кишиларга қарашли ерларда ва вақф ерларида меҳнат қилувчи деҳқонлар эди. Бу деҳқонлар юқоридаги ерларда коранда сифатида, оғир меҳнат шароитида, қаттиқ зулм остида ишлар эдилар. Шунингдек, хирож ерларида ишловчи деҳқонларнинг аҳволи ҳам булардан қолишмас эди. Солиқ ва йиғимларнинг оғир қисми бу деҳқонлар устига тушар, улар яна ҳашар, бегор каби қақшатовчи ишларни бажаришга мажбур эдилар. Деҳқон экса ҳам солиқ тўлар, экмаса ҳам тўлар эди.

Солиқларнинг тури жуда кўп эди. Асосий солиқ ер солиғи — хирож бўлиб, деҳқон олган ҳосилининг учдан бири ҳатто ярмисини хирож солиғига тўларди. Бундан бошқа яна ўлпон, жон боши солиғи, тикан пули, улуфа, улов, қора черик каби маҳаллий ва умумий подшоҳона солиқла-

ри, турли фавқулдда солиқлар, шунингдек, ҳукумат амалдорларининг фойдасига олинадиган турли йиғимлар бор эди, (забитона, миробона, доругона, муҳассилона, танобана ва бошқалар) ҳар бир вилоят, район, қишлоқ учун аниқланар, уни ундириш махсус амалдорлар, мубоширлар, муҳассилларга топширилди. Подшо ёки вилоят ҳокими бу солиқ-йиғим ишларининг ихтиёрини ўз девон бошлиқларига ҳам бера оларди. Буни ҳавола деб атардилар. Ҳавола-лар деҳқонларни хонавайрон қилар эди. Чунки бир қишлоқ учун ҳақиқатда, масалан минг ботмон ғалла солинадиган бўлса, ҳавола олган девон бошлиқлари уни бир ярим минг ботмон қилиб ёзар, ундирилган ғалланинг минг ботмонини хазинага топшириб, қолганини ўз фойдаларига қолдирар эдилар.

Солиқлар устида назорат қилувчи ва ундирувчи мубоширлар, муҳассиллар, солиқ солинадиган экин ерининг миқдорини аниқловчи танобчилар ҳам деҳқонни талар эдилар. Ернинг танобини аниқ кўрсатиш, йиғимларни ундирганда мумкин бўлгани қадар кўпроқ ўз фойдаларига ҳисса чиқариш бу амалдорларда авж олган эди.

Деҳқонлар солиқ тўлашдан ташқари катта ер эгалари, аёнлар, феодаллар, руҳонийлар ерида чопиқ, ўроқ сингари ишларда ҳашар қилишга, шунингдек, ариқ қазиш ва тозалаш, қалъалар, саройлар, масжид-мадрасалар қурилишида иштирок этишга мажбур эдилар. Бу бегор деб аталар эди. Бегор, ҳашар деҳқоннинг бошига битган бало эди. У йилда 30 кундан тортиб, юз, ҳатто юз эллик кунгача давлат, вақф ерларида, хусусий кишиларга қарашли ерларда ва қурилишларда ўзининг қуроли ва овқати билан мажбурий равишда қарашар эди. Амалдорларга от-улов, ем-хашак бериш, турли юклар ташиб бериш ҳам деҳқонлар гардонила эди. Булар устига деҳқонлар қора черик (қўшин) сафига ўз кишиларини беришга ҳам мажбур эдилар. Феодаллар деҳқоннинг мол-мулкни ташиш, даҳшатли эксплуатация

қилиш билан чегараланмас, ҳатто унинг хусусий турмушига аралашар, хотин-қизларининг номусини булғар эди. Феодалларнинг кўнгил очишлари ҳам деҳқон учун фалокат эди. Овлаш, қуш тутиш пайтларида кўпинча деҳқоннинг ерлари босилиб, янчилар, пишиб турган экинлари хароб қилинарди.

Деҳқонлар бутун бу таловчилик, босқинчиликни, чидаб бўлмайдиган зулми индамасдан бошдан кечирिशга мажбур эди. Уз аҳволдан заррача шикоят қилган, норозилик билдирган деҳқон феодалнинг даҳшатли ғазабига гирифтор бўларди. Зотан, бунинг шикоятини ҳеч ким тингламас ва унга ёрдам берувчи кимса ҳам топилмас эди. Қозилар, қозихоналар феодалларнинг қўлида, булар эксплуататорларнинг манфаатини ҳимоя қилардилар. Қозилар, муфтилар орасида порахўрлик авж олган, деҳқоннинг буларга берган пораси ҳам бу аҳволни заррача ўзгартиришга ёрдам бермас эди.

Деҳқон солиқ тўлаш, ёки бирон мажбуриятни бажаришдан бош тортгудай бўлса, уни оғир жазолар, зиндон, таъжасоси, ўлим кутарди. Феодал жазолари ғоят даҳшатли эди. Қулоқ кесиш, қўл кесиш, кўзга сурма тортиш, терини шилиб олиш, тирноққа ғаров югуртириш, ўтга ташлаш, дорга осиб феодалнинг «марҳаматига» қараб тайинланарди. Булардан ташқари яна гуноҳкорларнинг «баъзисига миҳ урар эдилар ва баъзисини мақъадига (бўғзига) темирчи дамани қўйиб дам берар эдилар, баъзисини бошига арра қўйиб икки бўлар эдилар ва баъзисини қўлтиғидан осиб, оёғига тош боғлаб белидан уздирар эдилар.¹

Булар XV аср деҳқонларининг ҳаётини характерлаган кўринишлардан бир қисмигина бўлиб, шунинг ўзиёқ уларнинг азоб-уқубатларини тасаввур қилиш учун етарлидир. Деҳқонлар баъзи темурийлар давлатининг ҳукмрон тартибларига, феодалларга қарши якка-якка ёки гуруҳ бўлиб кўтарилар эдилар.

¹ Восифий, «Бадоеул-вақое».

Султон Ҳусайн теурийлар давлатининг тепасига келганда чиниққан феодал қўшин бошлиғи сифатида ўзини танита олган эди. Бобир мирзо унга берган характеристикасида «шужоъ ва мардона киши эди. Ҳар маъракада борлар ўзи қилич еткурубдур. Темурбек наслдан маълум эмаским, Султон Ҳусайн мирзоча қилич чопмиш бўлғай» деб таърифлайди. Чиндан ҳам Султон Ҳусайн бу даврда чиниққан, тадбирли лашкарбоши сифатида мамлакатни идора этиш, мустақкам давлат барпо қилишнинг уддасидан чиқа олишга умид боғлаган эди. Бу эса ўша замон тараққийпарвар кучларининг унга муҳаббатини оширди. Бу кучлар Султон Ҳусайннинг шу йўлдаги фаолиятига ёрдам бердилар. Чунки «XV аср давомида Урта Осиё билан Эронда феодал ажралиш билан феодал бирлашиш ўртасида шиддатли кураш давом қилиб келди. Уша замондаги жамиятнинг энг тараққийпарвар кучлари мустақкам, йирик марказий давлат барпо этиш йўлидаги ҳар қандай жиддий ҳаракатни фаол ҳимоя қилдилар»¹.

Бунинг устига Султон Ҳусайн ҳокимиятнинг дастлабки йилларида (1470) ўз амалдорлари томонидан халққа солинган оғир солиқларга қарши кўтарилган қўзғолон пайтида мамлакатнинг илгор кишилар маслаҳати билан айрим амалдорларни жазога тортган, бу эса Ҳирот аҳолиси ўртасида адолатли подшоҳ сифатида унинг шуҳратини орттирган эди.

Ҳақиқатан Султон Ҳусайн ўз ҳукмдорлигининг биринчи даврида мамлакатнинг илгор тараққийпарвар кучлари билан кенгашиб биргаләшиб ишлар ва ободонлик, осойишталик учун қайғурад эди. У, замонасининг ўқимишли, мада-

¹ А. Якубовский, «Алишер Навоийнинг даври».

ниятли кишиси сифатида илм, санъатни ривожлантириш йўлида анча ишлар ҳам қилди. Булар унинг яхши томони.

Шу билан бирга Темур сулоласига мансуб бўлган Султон Ҳусайн юқори феодал аъёнларнинг типик намояндаси эди. «Ўзбошимча, аразчи, май ва айш-ишратга мойил бўлган Султон Ҳусайн, ҳатто ўз подшолик даврининг дастлабки вақтларида баъзан тараққийпарвар кучларнинг яхши таъсиридан чиқиб, ахлоқсиз маслаҳатларнинг таъсирига берилиб кетарди».¹

* *
*

Ҳирот шаҳри қадим замонлардан бери Хуросоннинг энг яхши шаҳарларидан бири ҳисобланар эди. Унинг юқори кўтарилган, гуллаган даври Шоҳруҳ ва унинг хотини Гавҳаршод Бегим замони эди.

Шоҳруҳ мирзо Ҳиротнинг деворларини қайтадан қуриш, машҳур Ихтиёриддин қалъасини янгидан тузатиш, шаҳар планини яхшилаш юзасидан катта ишлар қилди ва ҳар томондан кўтарилишига аҳамият берди. Натижада бу шаҳар савдо-ҳунармандчилик жуда тараққий қилган марказга айланди. Унинг кенг истеъмолчилар, жаҳон бозори учун чиқарадиган маҳсулоти анча аҳамиятли эди. Ҳирот ҳунармандлари ипак товарлар, атлас, кимхоб маҳсулотлари ишлаб чиқаришни билардилар. Қоғоз жувозлари ҳам нафис ипак қоғозлари берар эди. Заргарлик, мисгарлик, ўймакорлик сингари санъат билан боғланган ҳунармандчилик тармоқлари ҳам анча ўсган эди.

Ҳунармандчиликнинг ўсиши ички, ташқи савдонинг ривожланишига ёрдам берди. Ҳиндистон Ҳиротга кўп миқдор атторлик моллари юборар, Хитой ипак товарлар, чин-

¹ А. Якубовский, «Алишер Навоийнинг даври».

ни асбоблар берар, шимолдан дашт йўллари орқали қим-
матбаҳо терилар, пўстинликлар келарди. Булар бир қиғми
Ҳирот косиблари ва ҳунармандларининг қўлида ишланиб,
нафислаштирилар эди. Ҳиротдан эса жаҳон бозори учун
керакли молларни ортган қатор савдо карвонлари Осиё-
нинг муҳим савдо шаҳарларига ва катта савдо йўллари
орқали Ғарбий Европа бозорларига ҳам жўнатиларди.
Ҳиндистон, Хитой, Рум ва бошқа мамлакатлар билан Ҳи-
ротни туташтирадиган йўллар ўз аҳамиятини тўла сақла-
моқда бўлиб, ўзаро уруш чоқларида ҳам анча тинч ҳисоб-
ланарди.

Ҳиротнинг савдо-сотиқ ва маданий ҳаётидаги бу жон-
лилиқ Шоҳруҳ мирзо ҳокимиятининг охириги пайтларида ва
кейин Абу Саид мирзо даврида анча сўнган эди. Султон
Ҳусайн Шоҳруҳ мирзонинг анъанасини давом эттирди.
Ҳиротга катта эътибор берди. У ҳукмронлик қилган чоқ-
ларда Ҳиротнинг савдо ва ҳунармандчилик ҳаётида кўзга
кўринарли ўзгаришлар юзага келди.

Савдо-тижорат билан бирликда деҳқончилик ҳам ўса
бошлади. Экин ерларини кенгайтириш, сув билан таъмин-
лашга аҳамият берилди, наҳрларга тўгон қуриш, янги ариқ-
лар қаздириш ишлари кенгайди. Бу сиёсий иқтисодий кў-
тарилиш Ҳиротнинг маданий ўсишига кучли таъсир кўр-
сатди.

Ҳирот Хуросоннинг барча шаҳарларидан ўзини бой-
лиги ва зийнати билан ажралиб турарди. Уни ўзига хос
бир услубда ишланган катта ва муҳташам бинолар, мадра-
салар, жомелар, саройлар зийнатлар эди. Ҳиротнинг тим
билан ўралган катта ва ғала-ғовур бозор ва расталари, узун
ва текис кўчалар, кўпгина карвон саройлар, ҳаммом, мак-
таблар унга алоҳида кўриниш боғишларди. У кўп халқли
шаҳар эди.

Тарихчи Хондамир бу замонда Ҳиротнинг жуда кўта-
рилганини, кундан-кун янги бинолар ўсганини, Ҳирот бой-

лари, номдор кишилари ўзлари учун ҳашаматли уйлар солиб, шаҳарларни безаганларини, Султон Ҳусайн ва унинг аъёнлари Ҳирот атрофидаги қасрлари ёнида ажойиб боқчалар вужудга келтирганликларини, шаҳар атрофидаги бандлик ва текис жойларда кишиларнинг зич жойлашганини жуда мақтаб тасвирлайди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир ҳам «Бобирнома» номли ажойиб асарида Ҳиротни шундай таърифлаган эди: «Ҳирот сингари шаҳар дунёда йўқ деса бўлади. Султон Ҳусайн замонида унинг идораси ва ғамхўрлиги соясида Ҳиротнинг гўзаллиги ва ҳусни ўн, балки йигирма баровар ошди». Ҳирот халқи санъат, адабиётни севар ва қадрлар эди. Шунинг учун Ҳиротга турли ўлкалардан талантли, кўзга кўринган олимлар, санъаткорлар, усталар келар ва ҳукмрон табақалар ҳимоясида яратилган нозик Ҳирот маданиятига ўз ҳиссаларини қўшар эдилар. Бу тўғрида «Бобирнома» автори қуйидагиларни ёзади: «Султон Ҳусайн замонаси ажойиб замон эди. Хуросон хусусан Ҳирот кўзга кўринарли ва тенглаштириб бўлмайдиган кишилар билан тўлган эди. Ҳар қандай иш билан машғул бўлган ҳар бир кишининг интилиш ва мақсади у ишни такомилга эриштириш учун уриниш эди».

* *
*

XV асрда форс тили адабий тил ҳисобланарди. Олимлар, шоирлар ўз асарларини миллий томондан ким бўлишларига қарамай, шу тилда ёзар эдилар. Туркий тилда фақат Хуросонда эмас, Мовароуннаҳрда ҳам оз ёзилар эди.

Шоҳруҳ мирзонинг саройида бўлган адабий мажлисларда машҳур лирик Лutfийнинг ғазаллари, Самарқандда эса улуғ донишманд, астроном Улуғбекнинг саройида шоир

Саккокийнинг ўзбек тилида ёзган шеърлари жаранглаб, тингловчиларга буюк завқ бағишлашларига қарамай, бу чоқларда ўзбек тили ва ёзма поэзиясининг овози баланд эмасди. XV асрнинг иккинчи ярмисида бу вазият анча ўзгарди. Туркий адабиёт ривожланиб бир қанча таланти ёзувчилар етишади (Наимий, Ҳаримий, Амирий, Муқимий, Камолӣ, Ҳилол, Мирзобек, Суҳайлий. Шавқий, Гадоий ва бошқалар) Бироқ бу адабиёт Эрон адабиётининг кучли таъсири остида ўсади, услуб, бадий техника, традиция томонидан унга эргашади. Бу даврда фақат адабиёт соҳасидагина эмас, санъатнинг бутун тармоғи, умуман маданият бўйича Эрон намуна бўлган. Бу таъсир ўзининг фойдали натижаларини ҳам берган. Адабиётнинг иҳтосини, мазмунини, бадий юксаклигини кўтариб, тор диний рамкадан чиқаришда ижобий роль ўйнаган. Кўпгина ёзувчилар шоирлар эса қадимги ўзбек тилини тараққий қилдириш учун курашганлар. Натижада Лутфий, Атойи, Саккокий ва бошқалар томонидан адабиёт, тил соҳасида бошланган кураш юқори поғонага кўтарилди, кескинлашди. Эрон, араб тилларидан бадий асарларни таржима қилиш анча ўсди. Бу, адабиётни халққа яқинлаштириш жиҳатидан аллақанча олдинга бориш эди.

XV асрнинг 70-нчи йилларида Алишер Навоий атрофида уюшган Ҳирот адабий маркази ўзининг қизгин фаолиятини бошлайди. Унинг етакчилиги ва ҳимояси остида яратилган адабий асарлар, санъат намуналари бу даврдаги адабиёт ва санъатнинг савиясини яққол кўрсатиб турадилар.

Бу давр Эрон адабиёти тарихида ҳам алоҳида ўрин тутади. Эронликлар бу даврни Эрон адабиётига гўзал асарлар берган давр деб ҳисоблайдилар. Бу замонда эронийларнинг машҳур шоирлари (Ҷомий, Исмаи Бухорий, Ҳусайн Воиз ва бошқалар) етишадилар. Бу ёзувчилар шеърининг гўзал намуналарини яратадилар.

Бу даврнинг фикрий ҳаётида хотин-қизларнинг иштироки ҳам диққатни ўзига тортади. Адабиёт соҳасида гўзал асарлар яратган бир қанча шоиралар етишади. Ҳасан Али Жалойир (Туфайлий)нинг қизи Офоқ Бека ва Мавлон² Ҳасан Шоҳ Ҳаззел, Мавлоно Астрободнинг қизлари ҳам шоира эдилар.

Булардан Офоқ Бека Алишер Навоийнинг укаси Дарвиш Алининг хотини бўлиб, ўз замонининг талантли шоираси эди. Тазкираларда унинг шеърларидан қуйидаги икки байт нақл қилинган:

Ҳал шуд аз ғам ҳама мушкулки маро дар дил буд,
Жуз ғами ишқ ки ҳал кардани он мушкул буд¹.

Ман агар тавба эи май карда аз э сарви саҳи,
Ту худой ин тавба накарди ки маро май надихи².

Исми, тахаллуси номаълум бўлган Астрободнинг қизи ҳам Ҳирот шоираларининг машҳури бўлиб, ширадор, қувноқ шеърлар ёзарди. Тазкираларда Султон Ҳусайн ҳузурига юборган маънодор бир қитъаси сақланиб қолгандир. Қитъа шоиранинг отаси ўлгач, унга мазор тоши қўйилмагани тўғрисида ёзилган.

Шуд мазор он низоми сиҳри калом,
Дашт аз жону дил муҳаббати ту.
Азчи ру монда қабри у бесанг,
Ажабам ояд аз муруввати ту.
Дар замони ҳаёт чун накашед,
Миннати дигарон бадавлати ту.

¹ Ҳал қилиш мушкул бўлган ишқ ғамидан бошқа,
Ҳамма дилимдаги ғамлар ҳал бўлди.

² Мен агар майдан тавба қилган бўлсам эй саҳий сарв,
Сен худосан, бу тавбани қилмадинг, нега менга май бермайсан.

Ар қади хок низ он бахтар,
Ки бувад зери бори миннати ту.¹

Мавлоно Ҳасан шоҳ Ҳаззолнинг қизидан эса шу гўзал байт хотира бўлиб қолган.

Агарчи меҳр ба тақдир лоязол баръояд,
Ба моҳи ман нарасад гар ҳазор сол бар ояд².

Булардан бошқа Меҳри номли шоира, номи маълум бўлмаган яна бир неча шоиралар бор эди. Бироқ феодал жамияти вужудга келтирган дунёга қараш, диний хурофот ва таассуф ҳукмрон бўлган даврда хотин-қизлар орасида егишган ажойиб талантлар нобуд бўлар, улар яратган асарларгина эмас, ҳатто уларнинг номлари ҳам унутилиб кетарди.

Бу даврда музика соҳасида ҳам бир қанча янгиликларни кўраимиз. Чолғу асбобларидан танбур ижод қилинади. Эроннинг «Дувоздаҳмақом» номи билан машҳур бўлган классик музикаси таъсири остида «Шашмақом» деб юритилган куйларни ташкил этган мақомлар ишланади. Музика илми тўғрисида асарлар ёзилади. Абдуқодир каби музика олимларининг етакчилигида бошланган бу ҳаракат оз муддатда Дарвеш Аҳмад Самарқандий, Султон Аҳмад Самарқандий (найчи), уста Қулмуҳаммад сингари санъат-

¹ Сўз қондасининг сиҳри вафот бўлди,
Сенинг вафотингдан сўнг жону дил даштдир.
Ажабланиман мурувватингга
Нега унинг қабри томсиз қолди.
Узгаларнинг миннати ҳаётлигинда
Сенинг давлатингга бўлмагани учун,
Агар қақдинг хокга айланса ҳам яхши
Чунки ўз миннатинг остида бўлади.
² Агар гақдирингга офтоб нури тушмаса,
Минг йил ўтса ҳам кўзимга нур тегмайди.

корларни беради. Расм, нақш ва ҳуснихат бобида ҳам кўзга кўринарли кишилар етишади Уста Беҳзод, Шоҳ Музаффар сингари миниатюра оламида машҳур усталар, Султон Али Дарвеш Муҳаммад, Мир Али Қилқалам каби хушхатлар шу даврда етишган кишилар эдилар. Шулар билан бирга қатор йирик илмий асарлар ёзилди. Мирхонд ва Хондамирнинг темурийлар даврига оид тўла, қимматли маълумотлар берувчи тарихий асарлари, шоирлар ва ёзувчилар тўғрисида биографик маълумотлар берувчи Давлатшоҳ тазкираси Эрон тилида ёзилган бўлишларига қарамай, бу даврдаги илмий, тарихий ишларнинг намунаси бўла оладилар.

Илм, фалсафа соҳасида ишлаган Тафтазоний, Саид Шариф Журжонийлардан кейин, энциклопедистлардан саналган шоир Абдураҳмон Жомий етишади.

Шу даврдаги барча ижобий ишларда — Ҳусайн Бойқаро раҳбарлигида марказлашган мустақкам давлат тузиш, шаҳар ободончилиги, илм, санъат, адабиёт тараққиёти ва ўлдаги бошқа ободончилик ишларида Алишер Навоийнинг ўрни ва хизматлари ниҳоят каттадир.

БОЛАЛИК ЙИЛЛАРИ

Алишер Навоий 1441 йил, 2 февралда, Ҳирот шаҳрида туғилди.

Унинг онаси ва қариндош-уруғлари ўзларининг шахсий хизматлари билан темурийлар саройига яқинлаштирилган хизматчи асилзодалардан эдилар. Алишернинг отаси Гиёсиддин Кичкина¹ Абулқосим Бобирнинг сарой

¹ XVI—XVII аср манбалари, айниқса «Тудфан Сомий», «Тазкиратул-хаттотин», «Нуҳбатул-таворих» сингари асарлар Алишернинг отасини Кичкина баҳодир, кенжа баҳодир, Кичкина бахши деб ёздилар.

хизматчиларидан бўлиб, кейин Хуросоннинг кичик шаҳарларидан Сабзаворга ҳоким бўлган эди.

Она томондан Алишернинг бобоси бўлган Бусаидчанг ҳам Султон Ҳусайннинг бобоси Бойқаронинг амирларидан ҳисобланарди.

Алишер оиласи Темур ўғли мирзо Умар шайх авлоди. Абулқосим Бобир ва Ҳусайн Бойқаролар оиласи бир-бирлари билан кўкалдош яъни сут қариндош эдилар.

Алишернинг бувилари ва оналари Темур авлодларининг болаларини эмизганлар, энага бўлганлар. Бу оиланинг темурийларга яқин туриши, Алишернинг саройда шахзодалар ва амирларнинг болалари билан бирга тарбияланишига сабабчи бўлди.

Сарой болаларини тарбиялаш кўпинча эронли мураббий ва муаллимлар қўлида эди. Болалар ёш чоғидан бошлаб форс тилини ўрганар, форсча китоблар ўқир, Эрон маданияти руҳида тарбияланар эдилар. Шунинг учун кичкина Алишер ҳам тили чиқар-чиқмас форсча ўрганди. Эрон тарбиясини олди. Шу тарбиянинг натижасида форсча шеърлар ёдлади. Эрон шоири машҳур Қосим Анворнинг шеърларини ёдлаб, ҳар ерда айтиб юрганини Алишернинг ўзи ҳикоя қилади. Кичик Алишернинг дастлаб ўрганган байти шу эди:

Риндему, ошиқему, жаҳон сўзу, жона чок,

Бо давлати ғами ту, зи фикри жаҳон чибок¹.

Зийрак, қобилиятли Алишернинг ўқишга ҳаваси жуда эрта бошланди. Уни ўша замон одати бўйича жуда ёш экан, мактабга бердилар². Кичкина Алишер бу мактаб-

¹ Ма з м у н и: Биз дарвешлармиз, ошиқлармиз, дунёдан кечган, жафо тортганлармиз. Сенинг учун ғам чекиш давлати турганда жаҳон тўғрисида ўйлаш нега керак

² У замон одати бўйича бола тўрт ёш, тўрт ой ва тўрт кунлик бўлганда мактабга берар эдилар. («Тарихи рашид»).

да ўзининг келажак подшоҳи Хусайн Бойқаро билан бирга ўқиди. Кейинги замон таржимаи ҳолчиларнинг кўрсатишлари, Алишер билан Султон Хусайн ораларидаги мустаҳкам дўстлик мана шу мактабдошлик йилларида бошланган эмиш. Гўё бу икки бола келажакда қайси бирлари баланд мартабага эришсалар бир-бирларини унутмасликка аҳд қилишган ва онт ичишган эмишлар. Бироқ бу мактабдошлик узоқ чўзилмади. Шоҳрух ўлгандан кейин бошланган тўполон ва ўзаро урушлар чоғида (1449) Алишернинг отаси ўзига қарашли ёшлар ва улугларни олиб кўпчилик халқ қатори Хуросондан Ироққа кўчишга мажбур бўлди. Улар йўлда Темурнинг тарихчиси Шарафуддин Али Яздийнинг туғилган жойига тушдилар. Тонг отганда жамоатнинг болалари Хонақоҳга ўйнагани кирдилар, кичкина Алишер ҳам улар орасида эди. Шарафуддин Яздий бир ҳужрада ўтирган экан. Тушган жамоатнинг аҳволидан хабар олмоқ учун болалардан бирини чақирди. Алишер унинг ёнига югуриб боради. Ҳар нима сўраса жавоб беради.

— Мактабга борасанми?

— Бораман.

— Қаергача ўқидинг!

— «Таборақ сураси»гача.

— Мен чақирганда, бу жамоат болаларидан сен келиб, мен билан ошно бўлдинг, сени дуо қилайин,— деб Шарафуддин Яздий кичик Алишерни алқади.

1451 йилда мамлакатда тартиб ўрнашгач, Алишер онаси Ироқдан Язд чўли орқали Хуросонга қайтди. Йўлда Алишер ўз бошидан ажойиб воқеа ўтказди. Бу воқеани «Мажоримул-ахлоқ» китобининг автори Хондамир шундай нақл қилади:

Бир кечаси йўл юрган вақтда ҳаммани уйқу босиб, ёш Алишерни кузатишдан парвосиз қолганлар. Алишерни ҳам уйқу элитган. Унинг минган оти йўлдан чиққан. Шу ҳолда бир оз юргач, Алишер эгар орқасидан сурилиб, ерга йиқи-

либ тушган. Бироқ йўл кўп чарчатганлиги, уйқу ғалаба қилганлиги сабабли, Алишер бунни сезмаган. От ҳам чарчаганликдан шунда туриб қолган... Тонг отгач, Алишер уйқудан кўзини очиб ўзини бепоён чўлда кўрди, бу ерда ўзидан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Шу сабабли ваҳимага тушди. Бироқ ақлининг кучи ва қобилиятининг кўплиги натижасида ҳозир бу ерда йиғи-сиғи қилиб ўлтиришдан фойда чиқмаслигини ва Хуросон йўлини қидириб топиш учун ҳаракат қилиш лозим эканини ўз-ўзича ўйлади-да, тезлик билан отига миниб, фаросатлик кўзи билан йўлни топди ва юра бошлади... Чўлнинг ёндирувчи ва толиқтирувчи ҳароратига карамай, карвонни излади.

Алишернинг ота-оналари ва биродарлари манзилга етиб қўнганларида, Алишернинг йўқолганини билдилар. Уларнинг кўнгиллари парижонлик ва ғамгинлик карвони босди. Алишерни қанча изласалар ҳам, дарак тополмадилар. Ахир мулозимларидан бирини Алишердан хабар олиш учун Язд томонга қайтардилар. У одам бир оз йўл (осгандан кейин ўз маҳзумзодасини (Алишерни) учратади. Алишер ота-оналари ва биродарлари ёнига етиб келди. Улар ортиқ даражада шод бўлдилар.

Алишер оиласи билан Ҳиротга қайтиб келгач, яна ўқишини давом эттирди. У, адабий асарларни мутолаа қилишга қизғин берилди. Машҳур форс адиби Шайх Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» номли асарларини севиб ўқир эди. Айниқса Эрон шоири Фаридиддин Атторнинг «Мантиқуттайр» («Қушлар мантиқи») асарини катта завқ билан ўқиб ва бу ажойиб китобни бошдан-оёқ ёд қилган эди. Бу китобдан қаттиқ таъсирланган Алишер, болалар билан аралашмай, ўйин-кулгини ёқтирмай бошлайди. Бу ҳол Алишернинг ота-онасини ташвишга солади. Улар бу китобни ўқишини ман қиладилар. Ёшлик чоғидаги бу сезгиларини Алишер ўзининг «Лисонуттайр» («Қуш тили») асарида кейин қуйидагидай хотирлайди:

«Бу воқеа ёдимга шундай келади: болалик чоғимда мактабда ҳақ марҳаматига сазовор заиф болалар дарсни ўрганиш учун ҳар тарафдан ҳар хил овоз чиқарадилар. Дарсининг азобидан ё худо сўзини такрор қилишдан безсалар, муаллим ўқувчиларнинг хотирасини жонлантириш, саводини равон қилиш ниятида шеър ўқитар эди. Баъзан «Гулистон», «Бўстон» сингари ҳикоялар ҳам ўқилар эди. Ул чоғ менинг ҳавасманд табиатим «Мантиқуттайр»ни истади. «Мантиқуттайр»ни аста-аста такрор қилиш натижасида содда кўнглим унинг сўзларидан баҳраманд бўлди. Табиатим бу сўзларга ошна бўлгач, бошқа сўзларга майлим қолмади. Китобнинг ҳикояларига, қуш тили билан қилинган киноларига кўникдим. Бирор сўздан табиатим очилса, (завқ олса) бу сўзнинг қандай маъноси борлигини топишга интилардим. Мени, у китобни ўқиш завқи хурсанд этарди, бироқ изоҳ қила олмасдим. Менинг шундай аҳволим чўзилган сари, у дафтарга берилишим кучайдики, бу ҳол кишилар билан муносабатимни узди. У китоб ёлғизлик чоғларимнинг дўстига айланди. Кишиларнинг оддий сўзларини ёқтирмас бўлдим.

Бундай ҳолимни болалар пайқаб, қий-чув кўтариб, сўз қила бошладиар. Бу сўзларни ота-онам ҳам эшитди. Улар табиати хом авом кишилардек ваҳимага тушдилар. Табиати телбаликка учраб, тузалишдан қўл тортарли бўлиб қолмасин деб ўйладилар шекилли, китобни топиб, йўқ қилдилар. Бу китоб билан шуғулланишдан кўнглимни маҳрум этдилар. «Мантиқуттайр»ни ўқишгина эмас, ҳатто унинг устида сўз очишни ҳам бутунлай ман қилдилар. Орадан узоқ вақт ўтгач, менинг ҳолимдан умидсизлана бошладилар. Чунки у китобдаги сўзлар хотиримда сақланиб қолган эди. Ҳар вақт уларни яширинча такрор қилардим. Ундан бошқа сўзга (китобга) маълим оз, кўнгли «Қушлар тили» билан сирдош эди».

Алишернинг отаси Фиёсиддин Кичкина ўғлининг ўқиш

ҳавасини сўндирмади. У ўқимишли ва илм, санъатнинг қадрини билувчи киши эди. Шунинг учун ўғлининг яхши тарбия олишига, маълумотли одам бўлишига катта аҳамият берди ва бу йўлда ҳеч нарсани аямади.

Алишер отасининг ғайрати ва ёрдами билан жиддий ўқишга берилди. Адабиёт ва санъатни севди. Замоннинг машҳур музикашуноси Хўжа Юсуфий Нурхондан музика дарсини ўқиди. Ҳуснихатни ўрганди. Эрон адабиёти билан чуқур таниша бошлади. Илм ва санъатга берилиши Алишерни ўша замондаги адабий муҳит билан, замонасининг олимлари, билимдонлари, музикачилари, рассомлари билан танишувга қизиқтирди. Кўплари билан танишди. Узининг таланти билан уларнинг муҳаббатини ўзига жалб этди.

Алишер 1456 йилда шоир Саид Ҳасан Ардашер билан танишади. Бу танишув ёш Алишернинг ҳаётида анча муҳим ҳодиса бўлди. Замонасининг ҳур фикрли ва ринд табиат бу одами Алишердаги ақл ва қобилиятни кўриб, уни илмга қизиқтиришга, замонасидаги фикрий оқимлар билан таништиришга уринди ва назм айтишга ташвиқ қилди. Алишернинг ўзи, бу вақтларда ўз шеърларининг Хуросонда шуҳрат қозонганини сўзлаб, бу шеърларнинг Саид Ҳасан Ардашерга ҳам мақбул бўлганини айтади. Узининг шеърлари ўқилган мажлисларда хушвақтлик юз берганини хотирлайди. Саид Ҳасан Ардашернинг севиб ўқиган шеърларидан бири қуйидаги матлаъли ғазал эканини «Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер» номли асарида қайд этади.

Ул паривашким, бўлубмен зору саргардон анга.

Ишқдин олам менга ҳайрону, мен ҳайрон анга.

АЛИШЕРНИНГ ЙИГИТЛИК ЧОҒЛАРИ

Еш Алишер 1456 йилда Ҳиротдан Машҳадга келади ва Ҳусайн Бойқаро билан бирга Хуросон подшоши Абулқосим Бобирнинг хизматига киради. Бу чоқларда Алишернинг давлат ишларига қатнашгани ва бирон вазифа олиб боргани тўғрисида сўз бўлиши мумкин эмас, албатта. Бу хизматга кириш Абулқосим Бобирнинг оталари ва Алишернинг отабоболари орасидаги дўстлик муносабати билан бўлган эди. Шунга қарамай, бу ҳодисанинг ёш Алишер ҳаётида муҳим таъсири бўлиши табиий. Бу унинг сарой доираси, ўша замоннинг сиёсий арбоблари ва маданий кишилари билан танишувига йўл очади. Зотан, Абулқосим Бобирнинг ўзи маълумотли киши бўлиб, санъат ва адабиётни севар ва ўзи ҳам шоир эди. Алишер Абулқосим Бобирга атаб шеърлар ёзди. Бобир бу шеърларда катта таланти ва қобилиятни эътиборга олди. Унга меҳр билан қаради, уни ўз ўғли сингарига севди. Алишерни ўзининг собиқ вазири Мавлоно Муаммонинг тарбиясига топширди. Алишер шу чоқлардаёқ замонасининг шоирлари орасида танила бошлаган эди. Еш Алишер арабча-форсчани мукаммал эгаллаган, бу тилларда шеърлар ёзар эди. У, форсча ва кўпроқ ўзбекча шеърлар ёзишга аҳамият беради. Форсча шеърларига «Фоний», ўзбекча шеърларига «Навой» деб имзо қўяр эди. Алишернинг форсча ва ўзбекча шеърлари замонасидаги катта шоирларнинг диққатини тортади. Санъаткорлар, ёзувчилар бу ёш талантига катта муҳаббат билан қарадилар. Унга «Зуллосонайн» (икки тил эгаси) лақабини берадилар.

Алишер Абулқосим Бобир ўлгач (1457), Хуросоннинг маркази Машҳадда қолиб, турли илмларни (фалсафа, риёзиёт ва илоҳиёт) ўрганишга берилди. Шу билан бирга ўзининг севгани адабий-ижодий ишини ҳам давом эттирди.

Биз Алишернинг ёшлик чоғида ёзган шеърларининг аниқ рўйхатига эга эмасмиз. Агар биз Алишернинг ўзи «Муншаот»да «Чордево»и тўғрисида сўзлаганларини назарга олиб, «Ғаройибус-сиғар», «Наводируш-шабоб» номи девонларига ёшлик чоғларининг хотираси деб қарасак, у ҳолда келажакда санъат мўъжизалари яратувчи ёш шоирнинг таланти кўз ўнгимизда улугвор гавдаланади. Бу девонларда тўпланган шеърлар Лутфий, Атойи сингари устод ёзувчиларнинг бутун ютуқларини тўплаган талантни кўз ўнгимизга келтиради, Эрон шоирларидан, айниқса, Ҳофиз Шерозийларнинг санъатини, бадийий техникасини, энг яхши традицияларини ўзлаштирган ва шу бадийий маданият савиясидан ҳам юқори кўтарила олган шоирдан бизга дарак беради.

Ўзининг санъаткорлиги ва гўзал шеърлари билан Урта Осиё ва Эронда танилган кекса шоир Лутфий ёш Алишернинг дастлабки ёзган шеърларига юқори баҳо берган эди. Хондамирнинг ҳикоясига кўра Алишернинг ёши эндигина тўлиб, нарсалар ҳақида фикр юргиза бошлаган пайтида Лутфий Алишер билан учрашади ва ундан ўз ғазалларидан бирини ўқиб беришни сўрайди. Алишер қуйидаги матлаъли ғазални ўқийди:

Оразин ёпқоч кўзимдин сочилуо ҳар лаҳза ёш,

Бўйлаким пайдо бўлуо юлдуз, ниҳон бўлгач қуёш.

Лутфий бу равшан ва ёрқин ғазални эшитиб, ортиқ даражада завқланади ва шундай деди: «Агар мумкин бўлса эди, мен ўзимнинг форс ва туркий тилларда айтган ўн-ўн икки минг шеъримни шу бир ғазалга алмашар эдим».

Лутфийнинг бу сўзи унинг, ёш шоирнинг барқ уриб турган талантига, шеърларидаги чуқур мазмун ва санъатига қойил қолганини ва уларда келажак буюк шоирни кўражagini тасдиқлайди.

Ҳақиқатан ҳам ёш Алишернинг бу ғазаллари турмуш-

ни тасдиқловчи, кишининг реал туйғуларини, муҳаббат кечирмаларини, қисқаси бу дунёнинг ҳузур, ҳаловатларини куйловчи асарлар эди. Улар ўзларининг қайноқ, тошқин лиризми, гўзал метафора ва ўшатишлари билан кишини ҳайрон қолдирардилар. Бу замонлардаёқ кўп катта ёзувчиларнинг ёш шоирни кўриш, сўзлашиш орзусида бўлганларининг сабабини Алишернинг заковати ва таланти билан изоҳлаш керак. Чиндан ҳам мана шу қобилият натижасида замонасининг атоқли одамлари билан дўстона муносабатга киришди.

Алишернинг шоир Шайх Камол Турбатий билан танишуви ҳам характерлидир.

Қурбон байрами эди. Алишер касал бўлиб, бир ҳужрада ётар эди. Машҳадни зиёрат қилиш учун келган кишилардан бир тўдаси, одат бўйича мусофирлар турадиган ҳужраларни зиёрат қилиш вақтида Алишернинг ҳужрасига ҳам кирадилар. Шунда деворга ёзилган бир байтни ўқиб, маъноси устида талашадилар. Шеър маъносини турлича изоҳ қиладилар. Бир улуг киши бу шеърнинг мазмуни ҳақида ўз фикрини жамоатга маъқул қилади. Алишер енгилган томонга ўтади. Тортишув яна кучайди жанжалга айланди. Касал йигитнинг сўзи маъқул бўлгач, бояги улуг киши, ўз фикридан қайтиб, Алишернинг фикрига қўшилади. Бу киши замонасининг атоқли шоир ва адиби Шайх Камол Турбатий эди. Шайх Камол ёш йигитни суриштириб, унинг Алишер эканини билади. Кўпдан бери Алишер билан кўришиш ҳавасида юрган шоир, бу учрашувдан жуда хурсанд бўлади. Бу тасодиф, уларнинг адабий мусоҳабаларига, дўстона муносабатларига йўл очди. Навоий худди шунинг сингари машҳур хаттот ва шоир Хўжа Муҳаммад Астрободий билан танишади. Бу танишувлар Навоийнинг фикрий ўсишига, қарашларининг мустаҳкамланишига катта таъсир этди.

Алишер 1464 йилда Машҳаддан Ҳиротга қайтади. Бу

чоқларда Ҳирот Абу Саид мирзо қўлида бўлиб, гўзал Ҳиротнинг ҳаётида катта ўзгариш пайдо бўлган эди. Унинг аввалги нури, қизгин маданий ҳаёти сўнган, ёлғиз Ҳирот эмас, бутун Хуросон оғир аҳволда эди. Подшоҳ ўлкани, элни талаб, «ваҳшат обод»га айлантирган, халқнинг тирикчилиги оғирлашган эди. Амир, беклар орасида ўзбошимчалик, адолатсизлик ривожланган, мурувват, вафо деган нарса қолмаган эди. «Султон Абу Саид мирзо ҳар кишида жавоҳир бўлса олиб, бўлмаса тафаҳҳусида муболигалар қилиб, элга анвои изо ва зарар бермоқда эди»¹.

Узининг кучига, қобилиятига ишониб, катта умидлар билан Машҳаддан қайтган Алишер Ҳиротда мана шу ҳолларга дуч келди. Унинг умидлари пучга чиқди. Чунки Фирдавсий каби улуг санъаткорнинг ўттиз йил меҳнат сарф қилиб ёзган «Шоҳнома»дек асарини ўттиз ойда ёза олишига ишонган, ёш, ғайратли шоир — ижодиётини гуллатиш, талантини ўткирлаштириш учун ўзига моддий ва маънавий ёрдам берадиган ҳомийга муҳтож эди. Бироқ, реакция, гуруҳлар, айниқса Хўжа Ахрорнинг илм, маданият, санъатга қарши руҳда тарбияланган ва шулар қўли билан тахтга кўтарилган Абу Саид мирзода эса бундай сифат йўқ эди. Шунинг учун у Алишерга бутунлай илтифотсиз қаради.

Ёш шоир Абу Саид мирзонинг қўли билан бўлиб турган зулм, адолатсизликни ўз кўзи билан кўрди. Бу эса Алишернинг Абу Саид мирзога нафратини оширди. «Мақоримул-ахлоқ»да Алишернинг Абу Саид мирзога муносабатини ёрқин ва мазмундор ифодалаган чиройли бир ҳикоя келтирилган.

Бир куни Боғи Сафидда Алишер Паҳлавон Муҳаммад билан сайр қилиб юрар эдилар. Шу вақтда Паҳлавоннинг танишларидан Юсуф номли бир киши йўлиқиб қолди. У,

¹ «Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер».

вўрлик билан сувини тортиб олган вазирлардан шикоят қила бошлади. Воқеани Абу Саид мирзога арз қилишга келган бўлса-да, ясовулларнинг подшоҳ ёнига киришга йўл қўймаганликларини гапирди. Аҳволининг жуда ёмонлашганини, ҳатто кишилардан бир парча нон тилаб гадойчилик билан кун кечирганини аянч маъюслик билан англади. Бу сўзларни Паҳлавон Муҳаммад билан тинглаган Алишер Юсуфга қараб шу форсча шеърни ўқиди:

Гадойики нон аз лари шоҳ жуст,
Бе бояд зи оби худаш даст шуст¹.

Алишернинг «бир гуноҳсиз бечоранинг бошига ўлим келса, подшоҳ унинг қотилига мадад беради» мазмунини хстирлатган бу маънодор сўзи — Абу Саид мирзога берилган энг тўғри характеристика эди. Алишер мажлисларда, кишилар билан суҳбатда фурсат тушган сайин Абу Саид мирзога бўлган бу нафратни очиқ баён қилар эди.

Алишер Машҳаддан қайтгандан кейин, икки ярим йилча Ҳиротда яшади. Бу вақтда у Ҳиротнинг энг яхши олимлари, шоирлари билан мустаҳкам алоқа боғлади. Ва улардан кўп нарса ўрганди. Алишер бу ерда Абу Саид мирзонинг тарихини шеър билан ёзишни устига олган Абдусаммад Бадахший билан танишади. Унинг шеърисидаги вазн хатосини кўрсатади, бу эса тарихчининг Алишерга бўлган муҳаббатини оширади.

Бироқ бу танишувлар, суҳбатлар кенг қулоч отиб, қизгин фаолият билан ишлашни истаган ва буюк ижодий ишларга берилишни орзу қилган Алишерни қаноатлантира олмасдилар. Шунинг учун у севган Ватанида ўзини бегона, кимсасиз ҳис эта бошлади ва Ҳиротни тарк этиш фикрига

¹ Таржима си: агар бир гадой подшоҳ ёшигидан нон ивласа, унинг ўз сувидан қўлини ювмоғи дозим.

тушди. Абу Саид мирзо Алишерни Самарқандга бадарга қилиш билан, унинг бу ниятига эришувини анча «өсонлаштиради».

Абу Саид мирзонинг Алишерга бундай ёмон муносабатда бўлишининг сабаблари бор эди.

Султон Ҳусайн Темур меросига эга бўлиш учун 1457 йиллардан бошлаб Абу Саид мирзога қарши курашга киришади. Унинг бу курашларида Алишернинг тоғалари ва бошқа қариндош-уруғлари қатнашдилар. Алишернинг катта тоғаси Мир Саид Ҳусайн Бойқаронинг энг яқин кишиларидан эди. У Кобулий тахаллуси билан ўзбекча шеърлар ёзар эди¹. Уни ўзининг катта душманларидан ҳисоблаган Абу Саид мирзо 1461 йилда Сарахсда ўлдирди. Шунингдек, Алишернинг кичик тоғаси Муҳаммад Али ҳам Ҳусайн Бойқаро томонида туриб Абу Саид мирзога қарши курашган эди. Бу ҳам шоир, музикачи, хаттот бўлиб, тахаллуси Ғарибий эди. Ўзининг шахсий хизмати билан Ҳусайн Бойқаронинг илтифотини қозонган, Алишернинг бошқа қариндошлари сингари унинг яқин одамларидан ҳисобланарди. У кейинроқ, Самарқандга борганида Абу Саид мирзо томонидан ўлдирилади. Бунинг устига Алишернинг ўзи ҳам Абу Саид мирзонинг душмани Ҳусайн Бойқарога яқин турарди. Мана булар Ҳирот подшоҳи Абу Саид мирзонинг Алишерга илтифотсиз қарашининг бош сабаби эди. Алишер Ҳиротга келган чоғида Абу Саид мирзога душман бўлган бадахшонликлар билан ҳам дўстона муносабат боғлаган эди. 1465 йилларда Абу Саид мирзога қарши исён кўтарган бадахшонликлар билан Алишернинг алоқада бўлгани унинг тақдирига таъсир қилди. Алишердан гумонсираган Абу Саид мирзо 1465 йилда уни Самарқандга сургун қилди. Бу воқеани Заҳириддин Бобир ўзининг «Бобирнома»

¹ Алишер «Мажолисун-нафоис»да Кобулийнинг шеърларида қамуналар келтирган.

сида: «Билмайман не жарима (жаво) билан Султон Абу Саид мирзо (Алишерни) Ҳиротдан ихрож (сургун) қилди» деб ёзади.

Алишер Ҳиротдан Абу Саиднинг ишончли кишиларидан бўлган Аҳмад Ҳожибекнинг назорати остида Самарқандга жўнатилди. Бу чоқларда Мовароуннаҳрни Абу Саиднинг ўғли Султон Аҳмад идора қилар эди. Султон Аҳмад отаси сингари маданий қизиқиши бўлмаган киши бўлиб, Хўжа Ахрорнинг таъсирида эди. Алишер Самарқандга келгач, уни кўришни ва хизматига киришни ҳам ўйламади. У кўпроқ Аҳмад Ҳожибек билан бўлди. Аҳмад Ҳожибек Хуросонда ўқиган, маълумотли, маданий киши бўлиб, бу чоқда Самарқанд ҳокими эди. Ҳарбий киши бўлишига қарамасдан шеър, адабиёт билан шуғулланар эди. Вафой тахаллуси билан бир девон тузган, мадраса, мактаб солдиришга ҳам аҳамият берган киши эди. Айниқса мана шу Аҳмад Ҳожибек Вафой ва Дарвеш Муҳаммад Тархонлар Алишерни Самарқандда назорат ва моддий жиҳатдан ҳимоя қилишни ўз устларига олдилар.

Алишер Самарқандда замонасининг катта олими, қонуншуноси Хўжа Жалолиддин Фазлуллоҳ Абуллайсининг мадрасасига ўринлашади ва унда икки йил дарс ўқийди. Ўзининг қобилияти билан Хўжанинг муҳаббатини қозонди. У, Алишерни ўғлим деб атар эди.

Алишер Самарқандда моддий жиҳатдан оғир шароитда ўқиди, шу билан адабий-ижодий ишини ҳам давом эттирди. «Мақоримул-ахлоқ»да Хондамирнинг тасдиқлашича, Алишер бу ерда сиёсий ишларга ҳам аралашди. У Ҳусайн Бойқаро томонидан курашиб, Абу Саид ва унинг ўғли Султон Аҳмад мирзога асир тушганларни ўлимдан қутқариш учун ҳаракат қилди.

Алишернинг Самарқандда ёзган асарларидан бири «Ҳасби-ҳол»дир. «Ҳасби-ҳол» бировга ўз аҳволини баён қилиб, ундан бу тўғрида фикр ва маслаҳат сўрашни ўзи ичига

олган асардир. Алишер уни ўзининг отахони ва қадрдон дўсти Саид Ҳасан Ардашерга мактуб тарзида ёзган эди. Шоир унда адабиёт, санъат соҳасида ўйлаган улуг мақсадлари, буларни амалга ошириш учун шароит тополмагани ҳақида сўзлайди, Ҳиротни тарк этишининг сабабларини баён қилади. Шоир буюк маҳорат ва кескин тил билан Абу Саид мирзо ҳукмрон бўлган Хуросон ва Самарқанддаги зулм, бош-бошдоқликни, халқнинг аянч аҳволини очиб ташлайди. «Ҳасби-ҳол» Алишернинг шахсий ҳаёти тўғрисида қимматли маълумот берганидек, у Абу Саид мирзо даврида Хуросоннинг аҳволини ҳаққоний тасвирловчи йирик тарихий ҳужжат сифатида катта аҳамиятга эгадир.

Алишер Самарқандда турган пайтида бу ернинг атоқли шоирлари билан ҳам тезда танишиб олади. Улар билан мусоҳабаларда қатнашади, адабий тортишувларга иштирок қилади. Бундай мажлисларда ҳамма Алишернинг фикрларига катта эътибор берар, уни ҳурмат билан олқишлардилар. Алишер ўзи талабалик чоғидаёқ адабиёт соҳасида устозлик даражасига кўтарила олган эди. У, катта-катта шоирларнинг шеърларидаги хатоларни, нуқсонларни кўрсатар ва тезда уни тузатишга ёрдам берар эди.

У Самарқанддалик вақтида андижонлик шоир Юсуф Бадиий билан танишади. Унинг ёзган шеърларини тузатади.

Самарқандлик шоир Риёзийнинг бир шеърини танқид ва ислоҳ қилганини Алишернинг ўзи қуйидагича ҳикоя қилади:

«Бу матлаъ» анингдир:

Сторанст дури гўши он ҳилол абрў,

Зирўйн ҳусн бахуршид мезанад паҳлу.¹

¹ Т а р ж и м а с и: «У ҳилол кошлининг қулоғидаги инжу юлдуз-дир, гўзалликда қуёш билан тенглашмоқчи бўлади».

Икки мисра орасида боғловчи бир «ки» лозим эди. Мен анга шундай тузатсанг яхшироқ бўлар, дедим:

Зирӯи ҳусн дури гӯши он ҳилол абрӯ,
Сторанст ки бо моҳ мезанад паҳлу¹.

Инсоф юзасидан қабул қилиши керак эди, лекин ўжарлик қилди. Мен ҳеч нарса демадим, ўз ўртоқлари талашдилар».

Риёзийнинг шеъридаги хато юзаки қарашда кўринмайдиган хатодир. Бундай ҳолатларни кўриш учун жуда катта ва жуда нозик бадий тийранлик, тилнинг бутун ингичкаликларини билиш лозим. Навоий Риёзий шеъридаги хатони тезда кўриш билан чегараланмайди, уни ўша ондаёқ қандай тузатиш кераклигини айтиб ҳам берди. Риёзийнинг шеъри Навоийнинг тузатишидан кейин хатодан қутулгани сингари, ўхшатиш жиҳатидан ҳам воқеликка мувофиқ тушган, чунки Риёзий ўз хаёлида севиклисининг қулоғидаги инжун юлдузга, юзини қуёшга ўхшатиб, бу кўринишни қуёшга тенглашадиган юлдузга чоғиштиради. Лекин воқеликда юлдузнинг қуёшга яқин турчиши учрамайди, ёки оддий кўзга кўринмайди. Навоийнинг тузатмасида, юлдуз ойга яқин турган бўладики, бу реал воқеликка жуда мувофиқдир.

Навоийнинг юқоридаги хотиралари қуруқ мақтанчоқлик эмас, албатта. Унинг адабиёт бобидаги талантига ҳамма қойил эди. Бу тўғрида муаммо устаси ҳисобланган Улоий Шоший билан Навоийнинг курашлари жуда характерлидир.

«Фақир Самарқандга борганимда Улоий Шошийнинг оёғи сениб, касал ётар эди. Кўришга бордим. Унинг отига шу муаммони тақдим қилдим.

¹ Т а р ж и м а с и: «У ҳилол қошликнинг қулоғидаги инжу гўзалликда юлдуздирки, ой билан тенглашмоқчи бўлади».

Дур бод аз ту дард заҳмати по,
Душманатро бало насиб ано¹.

Менинг ким эканимни суриштириб билди. Унинг қошидан чиққанимда, у ҳам қуйидаги муаммони менинг отимга битиб, бир шогирдидан бериб юборди.

Чаши маро диду, манаш сер надидам,
Чу сер бубинам зи ту инаст умидам².

Улойи Шошийнинг бу сўзлари устод ёзувчилар томонидан Навоийга берилган баҳонинг бир намунасидир. Чиндан ҳам Навоий мана шу чоқлардаёқ адабиёт соҳасида устод даражасига кўтарилган эди. У, ўз замонасининг илм-фанини тўла эгаллаган, араб ва юнон фалсафаси билан тугал таниш бўлган, ғоявий ва назарий жиҳатдан вояга етишган олим, шоир файласуф сифатида ўзини танита бошлаган эди. Алишер Самарқандда эканда Аҳмад Ҳожибек ва Дарвеш Муҳаммад Тархонлар сингари ҳокимларнинг ҳимоя ва назоратида бўлишига қарамай, моддий томондан оғир қийинчиликларни бошидан кечиради. Тазкираларда Алишернинг Самарқандда моддий қийинчиликлар ичида яшаганини тасвирловчи турли ҳикоялар учрайди. Масалан: Алишер бир кун ҳаммомга тушишни истади. Ёнида пули йўқ эди, ўзининг жуздонини пул эвазига ҳаммомчига гаров қўймоқни ўйлади. Бироқ ҳаммомчи жуздонни гаровга олмади ва Алишер маъюсланиб, ҳаммомга киролмай қайтди. Бу ҳақда яна бошқа ҳикоялар бор бўлганидек, Заҳириддин Муҳаммад Бобир ҳам Алишернинг назокати ҳақида сўзлаган:

¹ Т а р ж и м а с и: «Сендан оёқ оғриги узоқ бўлсин, сенинг душманингга бало ва ымамақат насиб бўлсин».

² Т а р ж и м а с и: «Сенинг кўзинг мени кўрди, мен уни тўйиб кўролмадим, уни тўйиб кўриш менинг сендан умидимдир».

нида Самарқандда унинг жуда фақир яшаганини тасдиқлайди. Сургунда юрган киши бўлганидан қонун бўйича отасидан қолган бой меросни олишга ҳақи йўқ эди. Узининг моддий эҳтиёжларини ҳеч кимга сездиришни ҳам истамади. Буни пайқаган кишилар Алишерни мутакаббирликда айблаганлар. Бироқ бу тўғри эмас эди. Заҳриддин Бобир унинг камтаринликни севганини уқтириб ўтади.

1468 йилда Абу Саид ғарбий Эронни қўлга киритиш учун уруш бошлади. Шу йилнинг кузида Хусайн Бойқаронинг Ҳиротга ҳужуми кутилди. Шунинг учун Абу Саиднинг ўғли Султон Аҳмад Ҳиротни қўриқлаш ниятида катта қўшин билан йўлга чиқади. Бу қўшинда Аҳмад Ҳожибек ҳам бор эди. У ўз назоратига топширилган Алишерни ҳам ёнидан силжитмасдан ўзи билан бирга олиб юрди. 1469 йилнинг бошларида Абу Саиднинг ўлими ва шу йил 24 мартда Хусайн Мансур Бойқаронинг Ҳирот тахтига эга бўлиши хабари тарқалди. Қолган қўшин билан Озарбайжондан енгилиб қайтаётган Абу Саиднинг ўғиллари Султон Муҳаммад ҳам Султон Аҳмад Хуросон учун курашишдан воз кечдилар. Сиёсий ҳокимиятнинг ўзгариши натижасида Ҳиротга қайта олишига ишонган Алишер Аҳмад Ҳожибекдан рухсат сўради. Рухсат берилди.

Алишернинг Ҳиротга қайтишини «Тухфаи Сомий» эгаси Сом мирзо бир оз бошқачароқ изоҳлайди. Унингча, Хусайн Бойқаро Хуросон тахтига эга бўлгач, тезда Мовароуннаҳр подшоҳи Султон Аҳмад мирзога хат ёзиб, Алишернинг Ҳиротга қайтарилишини сўраган. Алишер бу вақтда жуда камбағал яшаб, йўл харжи тополмагани учун Султон Аҳмад бутун йўл яроғини бериб Хуросонга жўнатган эмиш. Алишер Ҳиротга етишгач, подшоҳ ва аркони давлат, мамлакат аъёнлари уни ҳурматлаб қарши олган эмишлар. Сом мирзо томонидан берилган бу маълумот бошқа мўътабар манбаларда учрамагани учун унга бир ҳикоя сифатида қараш лозим.

Алишер 1469 йил, апрель ойида Ҳиротга келади. У 14 апрелда рамазон байрами муносабати билан Ҳусайн Бойқарога бағишлаб ёзган «Ҳилолия» номли қасидасини тақдим қилди.

Ҳусайн Бойқаро қасидани ёқтирди, Алишерни ўз саройига тортди ва унга муҳродорлик вазифасини берди. Алишер энди, давлат ходими, сиёсий арбоб сифатида турмушга актив қатнаша бошлади. Ўзининг фаолияти ва халқ манфати учун тинмай ишлаши натижасида тезда мамлакатнинг обрўли ва таъсирли кишиларидан бўлиб танилади.

АЛИШЕР НАВОИЙ — ДАВЛАТ АРБОБИ

Янгигина Ҳирот пойтахтига эга бўлган Ҳусайн Бойқаро ҳали ўзининг ички ва ташқи душманлари устидан ғалаба қозона олмаган эди. Ҳусайн Бойқарога қарши тахт талашиб Шохрух эвараси Едгор Муҳаммад 1469 йилнинг қузида Астрободда исён кўтаради. Ҳусайн Бойқаро Едгор Муҳаммадга қарши қўшин тортди. Бироқ қўшинни Астрободга жўнатиб, ўзи Ҳиротга қайтди. Сўнграқ, Едгор Муҳаммад туркманлардан мадад олиб Бойқаро қўшини устидан ғалаба қозона бошлади. Бу Ҳусайн Бойқарони 1470 йил март ойларида янгидан Едгор устига юришга мажбур этади. Бу урушларда Алишер ҳам Бойқаро билан бирга бўлди ва душманни енгил тўғрисида энг яхши маслаҳатлар берди. Бу тўғрида «Мақоримул-аҳлоқ»да қуйидаги ажойиб ҳикояни учратамиз:

«1474 йилнинг бошларида Едгор Муҳаммад Ҳасанбек туркманнинг ёрдами билан Хуросонни қўлга киритиш учун курашга киришди. Султони соҳибқирон амирлар ва аскарлардан бир тўдани душман қаршисига юбориб, уларнинг орқасидан ўзи ҳам жўнади. Нусрат нишонли байроқлар муқаддас Машҳаддан ўтганда душманнинг амирлар-

нинг енгилмас қўшинига яқинлаша бошлаган хабари кетмакет эшитилди. Шу сабабдан зафар байроқли подшоҳ душман томонга тезлик билан ҳаракат қилишни ўйлади. Бироқ унинг оғзидан вақт-соатнинг хайрли бўлишини аниқлаш учун мунажжим чақириб истаги чиқди. Бу вақтда улур мартаба эгаси ва ҳазрати Султоннинг яқин дўсти (Навоий) айтдики, мунажжим келтириб вақтнинг яхши ёки ёмон эканини текширишнинг ҳозирда фойдаси йўқ. Агар вақт мувофиқ бўлса ҳам, бўлмаса ҳам ишни кечиктириш мумкин эмас. Тезлик билан ҳаракат қилиш лозим». Султон Ҳусайн Алишернинг бу фикрини маъқул қилиб, душманга ҳужум қилди. Ёдгор Муҳаммад жуда ёмон ҳолда мағлуб бўлиб қочди. Алишер бундан кейинги юришларда ҳам ўзининг маслаҳатлари ва тадбирли планлари билан Ҳусайн Бойқаронинг Хуросонни қўлга киритишига ва душманлари устидан қатъий галаба қозонишига катта ёрдам берди.

Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Ёдгор Муҳаммадга қарши курашиб турган пайтларида Ҳиротда феодал эксплуатациясига, оғир солиқларга, зolim, йиртқич амалдорларга қарши халқ қўзғолони бўлади.

Ҳиротда Ҳусайн Бойқаро амир, бекларининг ўзбошимчаликлари, жабр-зулмлари халқни ғоят ғазаблантирди. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандий бу воқеани шундай ҳикоя қилади. Ҳусайн Бойқаронинг вазирлари (молия нозирлари) Хўжа Абдуллоҳ, Хўжа Қутбиддин, Хўжа Низомиддин Бахтиёрлар ўзаро келишиб, халққа катта солиқ соладилар. Бу солиқ, зулм ўти билан ёнган халқнинг кўксидан оҳу фиғон тутунларини чиқарди. Фуқоронинг аҳволи жуда оғирлашди. Бу зулмга қарши халқ томонидан қилинган шикоятни ҳеч ким тингламади. Иш шу даражага етдики, жонидан тўйган халқ девон бошлиғига ҳужум қилиб, қўзғолон кўтарди. Бир кун қўлларида тош, гишт кўтариб катта ғавго билан молия назорати биносига ҳужум қилдилар.

Молия назорати бошлиқларидан Хўжа Абдуллоҳни ярадор қилдилар.

Бу қўзғолон Хусайн Бойқаронинг солиқ сиёсатига, унинг ваҳший амир ва бекларига қарши халқнинг ғазаби ва нафрати эди. Қўзғолон хабари подшоҳга етгач, бу ишни текшириш ва халқни тинчлантириш учун Алишерни тезда Ҳиротга жўнатди. Ҳиротга келган Алишер, халқни тўплаб, минбарда подшоҳнинг фармонини ўқиб эшиттирди. Фармон халқнинг талабларидан бир қанчасини қувватлар, буларни тинчлик йўли билан ечишга чақирар эди.

Алишер Ҳиротдан Хусайн Бойқаро ёнига қайтиб, қилинган ишлар тўғрисида маълумот берди ва халқни ҳақорат қилган, талаган бир қатор амир, бекларни жазога тортиш тўғрисида фармон берилишига муваффақ бўлади. Қўзғолонга сабабчи бўлган вазир ва амалдорларни қамоққа олиш тўғрисида тезда Ҳиротга подшоҳнинг фармони келади. Алишернинг халқ ўртасида кенг танилиши мана шу чоқларда айниқса кучайди.

Хусайн Бойқаро билан Алишер шу йилнинг июнь ойларида Ҳиротга қайтдилар. Бу ерда айрим қўшин бошлиқларининг хиёнати натижасида Хусайн Бойқаро Ҳиротни ташлаб чиқишга мажбур бўлади. Ҳирот июль ойининг бошларида Едгор Муҳаммаднинг қўлига ўтади. Хусайн Бойқаро бир ярим ойлар чамаси Маймана ва Фореб атрофларида қочиб юрди. Бу ерларда у куч тўплаб, Ҳиротга, Едгор Муҳаммад устига қўшин тортиш тўғрисида Алишер билан маслаҳатлашди. Алишер унинг фикрини қувватлади ва маълум муддатгача бу фикрни сир тутиб, ҳеч кимга айтмаслик тўғрисида маслаҳат берди. Август ойларида Ҳиротга яқинлашганларида Едгор Муҳаммадга қарши кураш қўшин бошлиқлари орасида кенгашилди. Алишернинг таклифи билан кечаси ҳужум бошлашга қарор қилинди. Тонг пайтида Хусайн Бойқаро аскарлари Боғи зоғондаги Едгор Муҳаммад ётган қасрни қуршадилар. Унинг томда ётгани маълум бўлди.

Султон Ҳусайн қаср томига чиқишга амр берса-да, ҳеч кимдан жавоб эшитмади, у ерга чиқишга ҳеч ким журъат этмади. Алишер томга чиқиб, Ёдгор Муҳаммадни ушлаш учун Султон Ҳусайндан рухсат олди. Отини Амир Бобо Алига топшириб, қилични суғурди ва уни ҳасса каби ушлаб номаълум йўл билан томга чиқди. Унинг орқасидан Амир Қул Али эргашди. Меҳтар Исмоил Фаррош боғдан чиқиб бир даста шам ёқди. Ёдгор Муҳаммадни бир хизматчи ва икки хотин билан ухлаб ётган ҳолда кўрдилар. Уни ушлаб Ҳусайн Бойқаро ёнига олиб тушдилар. Шундай қилиб, Алишернинг уста тадбирлари натижасида бу исёнчи феодал бир ярим ойлар чамаси Ҳирот тахтида ўтиргандан сўнг, қўлга тушди ва жазоланди. Тарихчилар бу воқеадан кейин Хуросоннинг қатъий равишда Ҳусайн Бойқарога ўтганини қайд қиладилар. Бироқ Ҳусайн Бойқаронинг ўзига қарши қўзғолон кўтарган вилоятларга қарши тез-тез юриб туриши бундан кейин ҳам давом этади. Бойқаронинг бу юришларида Алишер давлатнинг турли муҳим ишларини муваффақият билан бажариб туради.

Алишер давлат хизматида кўтарилгандан кейин сарой фитнаси ичида қолиб, ўзининг севгани ижодий ишлари учун шароит ва имконият тор эканини кўрган эди. У гоҳ подшоҳ билан қўшинда, гоҳ ҳар турли топшириқларни бажариш учун ҳар томонда юрар эди. Шунинг учун бўлса керак, ўзининг расмий вазифаси бўлган муҳрдорликни ташлашга мажбур бўлади. Ўз ўрнига илм-санъат хомийси бўлган Шайхим Аҳмад Сухайлийнинг қабул этилишини подшоҳдан илтимос қилади ва истаги қабул этилади.

Бироқ узоқ вақт ўтмай подшоҳ Алишерга вазирликни таклиф қилади. Бу чоқда Алишер ўттиз бир ёшда эди. Подшоҳнинг бу таклифини қабул қилмаслик учун турли важлар кўрсатади: «Ҳозир мансаб эгаси бўлмаганим ҳолда жамъи катта амирлардан кўпроқ тахтингизга яқинроқ ту-

раман. Агар менга амирлик берилса Барлос ва Орлот амирлари мендан юқори туришни исташлари муқаррардир. Подшоҳ мартабамни орттириш истагани ҳолда амирлик тақаллуфини қабул қилиш амри билан мартабамни пастлаштирган бўлади» деб вазирлик мансабини қабул қилмасликка уринса-да, қутулиш мумкин бўлмади. Султон Ҳусайн бу узрларни қабул қилмади ва бир фармон билан Амир Музаффар Барлосдан бошқа амирларнинг Алишердан олдин муҳр боса олмасликларини билдирди. Шундай қилиб Алишер янгидан давлат ишига қайтди. 1472 йил, февраль ойида Ҳусайн Бойқаронинг расмий вазири этилиб белгиланди. Алишер ўзининг вазир бўлишидан таъсирли уруғларнинг бекалари хурсанд бўлмаслигини илгаридан сезган, англаган эди. Чиндан ҳам Алишер вазирлик мансабини қабул қилгандан кейин унга рақиблик рашки билан қарай бошладилар. Ҳатто Алишернинг энди бутун амирлардан юқори имзо қилиши ва муҳр босишини ўйлаб, буни ўз обрўларининг камайишига жўйиб юрган эдилар. Буни сезган Алишер, қўл қўйиш учун келтирилган биринчи фармонга, ўз имзосидан кейин, қўл қўйиш мумкин бўлмайдиган даражада пастга имзо қилиб, муҳр босди. Бу иши билан рақибларини ҳайратда қолдиради ва қаттиқ уялтиради

Алишер вазирлик даврида бутун кучини мамлакатда тинчлик ва осойишталик ўрнатишга, халқ манфаати учун хизмат қилишга сарф этди. Навоий бу вақтларда Ҳусайн Бойқарога яқин турарди. Мамлакатнинг илғор, эркин фикрлашувчи гуруҳи билан яқин муносабатда эди. Бу эса унинг планларини, фикрларини амалга оширишга ёрдам берди. Унинг мақсади Ҳиротни катта маданий марказга айлантириш эди. Шунинг учун ўз замонасининг илғор кишиларидан олиим, мутафаккирларини, санъаткор, музикашунос, архитектор, шоирларини ўз атрофига тортди. Бошқа ўлкаларнинг кўзга қўринарли кишиларининг деярли барчасини Ҳиротга тўплади. Уларни ҳар томондан ҳимоя қилди. Маданиятни

ривожлантириш, мамлакат ишларида улар билан кенгашиб иш қилди.

Замонасининг энг катта олими ва шоири машҳур Абдурахмон Жомий, шоир Саид Ҳасан Ардашерлар Навоийнинг энг яқин дўсти ва маслакдошлари эдилар. Айниқса Абдурахмон Жомий саройдан узоқ туришига қарамай, Урта Осиеда катта обрўга эга, машҳур одам эди. Алишернинг ҳам устоди, ҳам яқин дўсти сифатида мамлакатнинг сиёсий, маданий ишларини йўлга қўйишда унга ёрдам берди. Алишер ва дўстларининг тинмасдан ишлашлари натижасида Ҳиротнинг маданий ҳаёти юқори даражага кўтарилди. Илм, санъат, адабиётнинг кучли марказига айланди.

→ Ҳусайн Бойқаро ўзи ҳам санъат-адабиёт билан шуғулланар, шеърлар ёзар эди. У бир неча вақт мамлакатнинг илгор кишиларининг ишларини, илм, маданият ва санъатни гуллаштиш тўғрисидаги фаолиятларини ҳимоя қилди. Ҳиротни катта маданий марказга айлантириш йўлидаги бу ҳаракатга етакчилик қилди.

Алишернинг фикр ва истакларини амалга оширишга ёрдам берди. Бу замонлар Алишер Ҳусайн Бойқаро ёнида катта обрўга эга эди. Бу обрўдан фойдаланиб, ўзининг ҳомийлик ва қурувчилик фаолиятини ҳар тарафлама давом эттирди. Бу йўлда хазинадан подшоҳнинг тақдим этган суюрғол ва ҳадяларидан келган катта даромаддан ва отасидан қолган меросдан фойдаланди. Мамлакатнинг ободончилиги йўлида муҳим ишлар қилди.

У Ҳиротда халқ учун бир қатор мадраса, кутубхона, касалхона, ҳаммом ва шунга ўхшаш бинолар солдирди. Булардан ташқари Машҳад ва бошқа шаҳарларда иморатлар қуриш, экинсиз ерларни обод қилиш, ариқ ва ҳовузлар қаздириш планини чизди. Олимлар, шоирлар, тарихчиларни катта асарлар ёзишга даъват қилди. Уларга ҳар жиҳатдан ёрдам берди ва ўзи ҳам катта асарлар ёзишга киришди.

Алишер Ҳусайн Бойқарога яқин туриши ва катта об-

рўга эга бўлишига қарамай, унинг фаолияти осон ва силлиқ давом этмади. Унинг ҳаракат ва интилишлари оғир қийинчиликлар ва мураккаб қарама-қаршиликлар ичида борди. Унга ўзининг умид-орзулари қаршисида кўндаланг тушган катта тўсиқлар билан курашишга тўғри келди.

Алишернинг саройга, подшоҳга яқин туришининг ўзи ҳам бир қанча қийинчиликларнинг туғилиши ва кескинлашувига сабабчи бўлди. Чунки бир томондан унинг катта мансабга эга бўлиши, иккинчи томондан Хусайн Бойқаро атрофини ўраб олган амирлар, амалдорларни ўзбошимчалик билан иш кўришга йўл қўймаслиги уларнинг Алишерга қарши норозиликларини юзага чиқарди.

Хусайн Бойқаро атрофидаги амирлар, катта мансаб эгаларига мансаб ўзларининг лаёқат ва халқ фойдаси учун қилган ишларига қараб эмас, ота-бобо мероси бўлгани учун тайин этиларди. Подшоҳга яқин туриш, унинг энг яқин амири бўлиш бутун мамлакат ва хазинанинг хўжайини бўлиш демак эди. Шунинг учун ҳамма амирлар подшоҳга яқин бўлишга интилардилар. Шубҳасиз бундай системада рашк, рақобат ўз-ўзидан туғилар, амирлар орасида доим келишмовчилик, фитна ривожланарди. Улар фурсат тушган сайин, бир-бирлари устидан подшоҳга шикоят, ғийбат қилар, ифво тарқатар эдилар. Қўли устун бўлгани енгилганидан даҳшатли ўч олар эди. Бу амирларни давлат иши, халқ манфаати эмас, ўзларининг шахсий манфаатлари кўпроқ ўйлатар эди. Улар давлат вазифасини, мансабини даромад ва бойиш манбаи ҳисоблардилар. Улуғ шоир Алишер булардан бутунлай ажралиб турар эди. У халқни севар, халқ манфаатини доим ўйлар эди. Алишер ўзининг бутун фаолиятини халқ учун муҳим бўлган ишларга бағишлашни истар эди. Унинг муқаддас шиори шу эди:

Одами эрсанг, демагил одами,

Ониким йўқ, халқ гамидин гами.

(«Хайрагул-аброр».)

. Шунинг учун у халқни эзишга, мансабдорларнинг ўзбошимчаликларига, ҳаволаларига, давлат даромадини ўз фойдасига ишлатишига бутунлай қарши эди. Бундай ишни сезганда дарҳол подшоҳга арз қилиб унга чора кўрарди. Шунинг учун вазирлар, таъсирли уруғларнинг бошлиқлари Алишерни саройда вазирликда қолишини истамас, унинг фаолиятини, Султон Ҳусайн устидан таъсири кучли бўлишини кўролмас эдилар. Бунинг устига Алишернинг 1470 йилда бўлиб ўтган халқ қўзғолони муносабати билан кўрган чоралари ўзбошимчалик билан солиқлар солиб, халқни талаган сарой мансабдорларининг эсидан чиқиши мумкин эмас эди. У тоифани раҳмсиз жазога тортишда ҳал қилувчи роль ўйнагани унинг душманларини кўпайтирган эди.

«Бадойиул-вақое»да ва бошқа тарихий асарларда бир қанча вазирларнинг Алишер билан ғоят ёмон муомалада бўлгани, ярамас ишлар қилгани тўғрисида талай маълумотлар учрайди. Султон Ҳусайннинг қозоқлик (тахт учун курашиб юрган) чоғларида бирга бўлган шериги Амир Жаҳонгир Барлос ҳам Алишерга нисбатан фитналар уюштирганини Восифий қайд қилади.

Бу вақт буюк шоир Алишернинг бошида сарой фитналарининг булути қўйила бошлаган эди. Алишер ва унинг дўстларига қарши турли тухматлар тўқиш, уни ва дўстларини обрўсизлантиришга уриниш очиқ кўринмоқда эди. Бироқ дастлаб Навоий буларга аҳамият бермади. Оз бўлса ҳам халқ ишини ўйловчи гуруҳ бор эдики, мана шу гуруҳга таяниб, ўзининг буюк мақсадлари йўлида ишлашда давом этди. Подшоҳдан ўзининг фармонида халққа берган ваъдаларига содиқ бўлиш ва уни амалга оширишни талаб қилди. Саройдаги бузуқчиликларга нафрат кўзи билан қаради. Ундаги ифлосликларни кескин, аччиқ танқид қилди. Подшоҳни қатъий равишда мамлакат ва халқ ишига қарашга чақирди:

Мулку кишвор элига дод айла,
Ада илаж иккисин обод айла.

Навоийнинг умид-орзулари буюк эди. Булар ундан катта фаолият ва давлат томонидан ҳимоя талаб қилар эди. Бироқ Султон Хусайннинг саройи Навоийнинг умид-орзуларини ва фаолиятини ҳимоя қилишдан кундан-кун узоқлаша бошламоқда эди. Алишернинг душманлари уни обрўсизлантириш, саройдан ҳайдаш ва юмшоқ ирода эгаси бўлган Хусайн Бойқарони ўз таъсирларига олиб, мамлакатнинг ҳўжайини бўлиб олиш ниятида эдилар. Шунинг учун турли бўҳтонлар тўқиб, подшоҳга етказдилар. Алишердан унинг миждзини айнитдилар. «Тазкиратуш шуаро» эгаси, Навоий бир оз замондан кейин Султоннинг миждзини ўздан айнаганини кўрди ва вазирликдан четга қочди, деб, Хусайн Бойқаронинг Навоийга қарши уюштирилган ёлгон-яшиқлар, иғволар таъсирига тушганини жуда очиқ ёзади. Шунинг натижасида Хусайн Бойқаро Алишернинг фикрига, истақларига эътиборсизлик билан қарай бошлади.

Алишер бу муҳитда, сарой фитналари шароитида ўзининг улуғ ниҳтларини амалга ошириш, халқ манфаати йўлида ишлаш ва яхши ном қолдириш мумкин эмаслигини жуда яхши англади. Шунинг учун у сарой иғволарига, адолатсизликка қарши нафрат сифатида 1476 йилда истеъфо бериб, вазирликдан бўшаб олди. Вазирликдан бўшаб олиш, Алишер учун бутунлай сиёсий ишлардан чекиниш демак эмасди. У бундан кейин ҳам мамлакатнинг сиёсий, ижтимоий ишларида жиддий қатнашди ва муҳим ишлар қилди. Фақат у бу муддат ичида ҳеч қандай ҳукуматнинг расмий мансабини қабул қилмади.

Алишер Навоий бу даврда буюк шоир Абдураҳмон Жомийга бағишлаб «Тухфатул-афкор» (1476) номли форсча бир қасида ёзади. Унда шоирнинг подшоҳ ва унинг саройига қарши нафрати жуда очиқ ифодаланган. Бу қасида-

га қойил бўлган Абдурахмон Жомий унга жуда юқори баҳо берган эди. Бу қасидани «Тоziёна» яъни қамчи деб атаган эди. Алишерга ёзган мактубида қасиданинг мазмуни тўғрисида шу сўзлар бор:

— Қасиданинг мазмунидан шу маълум бўладикки, сиз воҳирий кўринишлардан, подшоҳ саройидан қочмоқчимисиз. Сизнинг бу иродангиз шукур қилишга лойиқдир...»

Шоир Жомий «Тухфатул-афкор»нинг мазмунини жуда тўғри англаган эди. Чиндан ҳам у подшоҳни уришга қаратилган қамчи эди. Алишер унда «хом хаёллар пиширишгагина ярайдиган тожни» бошига кийиб олган подшоҳни қаттиқ заҳарханда билан савалаган, беоқибат подшоҳ мамлакатга зарар етказувчи, шафқат ва марҳаматни билмайдиган ёвуз киши, халқнинг бошига битган бало деган натижаларга келган эди.

Подшоҳларни бундай кескин тил ва ўтли нафрат билан калтаклаган шоирни Ҳусайн Бойқаро ва унинг атрофини ўраб олган таловчи феодаллар, вазир ва беклар албатта ёқтирмасдилар. Уларининг яшашлари учун бундай шоирни катта хавф деб билардилар. Шунинг учун улар Алишерни вазирликдан бўшатиш билангина кифояланиб қолмай, Ҳусайн билан орасини яна ҳам ёмонроқ бузиш, подшоҳда Навоийга нисбатан қора шубҳа ва душманлик туғдиришга тиришдилар ва мунга муваффақ ҳам бўлдилар.

Подшоҳ унинг ҳаракатларини зимдан таъқиб эттира бошлади. Восифий ўзининг «Бадойиул-вақое» да Алишернинг бу вақтларда яширин назорат остида бўлганини очиқ ёзади:

«Султон Ҳусайн бир кишини навкарлик тариқасида Алишер Навоий хизматида бўлиш учун тайин қилиб эди. Ҳар нарсакам мажлисда ўтса киромулкотибин¹ сингари

¹ Ки ромулкотибин — динчиларнинг этиқолига кўра кишининг елкасида туриб, ҳар вақт гуноҳ, савобини ёзувчи фаришталар.

туморга (ўралган қоғоз) қайд қилиб, ҳар кунги ёзилганларни подшоҳ мутолиасига етиштирарди. Ул воқеанавис (жосус) шундай қилар эдики, унинг бу ишидан ҳеч кимнинг хабари йўқ эди. Фақат Алишер сезгирлик ва фаросати қуввати билан бу сирни пайқаган эди».

Алишер бу таъқибдан қўрқмади. Ҳатто жосус қатнашган суҳбатларда, мажлисларда ҳам подшоҳ ва унинг амир, амалдорларининг ярамасликларини қаттиқ танқид қилди.

Бу ўринда Восифийнинг Алишер билан йилларча суҳбатдош бўлган Соҳибдордан нақл қилинган ҳикоялардан бирини кўчирайлик.

«Султон Ҳусайн Муҳаммад Валибек номли амирига Ҳирот шаҳарининг доруғалик мансабини топширган эди. Унинг Хожай Муҳаммад Чинор номли яқин бир одами бор эди. Муҳаммад Валибек ўз томонидан унга шаҳар доруғалигини ҳавола қилди. Хожай Чинор фосиқлиги, ахлоқсизлиги билан Ҳиротда машҳур бўлиб, халқ унинг зулмидан жонидан тўйган, ҳеч ким ўз чиройли ўғлини унинг дастидан кўчага чиқаролмас эди. Муҳаммад Валибекдан қўрқанидан ҳеч ким бу тўғрида шикоят қилишга ботина олмас эди. Бу воқеа Алишерга эшитилди. Алишер бу воқеани подшоҳга билдириш фурсатини топди.

Бир кун Алишернинг қошига бир киши келиб кирди. У тортиқ қилиб бир китоб, камон ва бир калла қант келтирган эди. Алишер ундан кимлигини ва бу ҳадяларни нима мақсад билан келтирилганини сўради. У киши шундай деди:

— Отам бу олий даргоҳнинг хизматчиларидан эди. Мен ҳам бу остонада хизмат қилиб, баҳраманд бўлгани келдим.

— Эй йигит,— деди Алишер,— менга лойиқ хизмат қилиб, ҳар кун бу эшикда юрганингда, мендан кўнглингдагидек даромад қилолмайсан. Лекин сенга бир йўл кўрсатаман, Ҳар кун энг ози юз танга топасан.

— Олий фикрингиз ҳоким,— деб йигит Алишернинг айтганларига кўнишни билдирди.

Алишер йигитга шундай деди:

— Бу келтирганинг тортиқни, бозорда юз йигирма тангага олади. Уларни сот, йигирма тангасига табони балаид чок, эллик тангасига футаи зарбафти язди, ўн тангасига араби тугмалар, яна ўн тангага як овоз пичоқ, йигирма тангасига жингили мўй қора бағо тақия олиб кий. Қўлингга бир қизил таёқ ушлаб, бозор бошида тур. Қай томонда чиройли хўжазода, маҳзумзода ўтса, ёнига бориб, миршабдек қўлидан ушлаб айт: «Сизни Хожай Чинор чақиради», ул бола қўрқувидан йиғлаб сенинг оёғингга ўзини ташлаб ялина бошлайди. Сен: «Менинг вазифам шу, бошқа сўзни билмайман», де. У бола зорланиб шундай дейди: «Эй паҳлавон, агар ўзингни билмасликка солиб, мени Хожай Муҳаммад Чинор олдига олиб бормай, балодан сақласанг, нима бўлади. Рухсат берсанг, обрўйим билан қайтай, кийимларим ва нимаки нақд чарсам сеники». Унинг чакмони ва кийим боши энг озида юз танга бўлади. Бу йўл билан кунда беш кишини тутсанг, муродинг ҳосил бўлади».

Алишерга навкар сифатида юриб, Хусайн Бойқарога маълумот ташувчи жосус бу сўзларнинг бирини қолдирмай ёзиб олди ва подшоҳга етиштирди. Бу воқеадан хабардор бўлган Хусайн Бойқаро Муҳаммад Валибекни чақиртиради ва унга ғазаб қилиб: «Агар ҳуқуқинг ва аждодинг мене бўлмаса эди, кулингни кўкка совураддим. Тез изингга қайтиб, ул ҳаромзодани шаҳардан қув», деди.

Муҳаммад Валибек Хожай Чинорни чақиртириб олди. Уни ётқизиб юз таёқ урдирди ва шаҳардан бадарға қилди. Алишер ўзининг бу иши билан Ҳирот халқини бир катта газандадан қутулишига ёрдам берди.

Алишер Навоий вазирликдан бўшагандан кейин қизгин адабий, ижодий ишга берилди. Узининг йирик бадий асарлари устида ишлади. Шу билан бирга ободончилик, қу-

рувчилик ишига катта аҳамият беради. Отасидан қолган бой меросни ва унинг даромадларини мадраса, ҳаммом, касалхона, кутубхоналар солишга, эски биноларни туза-тишга сарф этди.

Алишернинг 1476 йиллардан бошлаб Ҳиротда қурган бинолари катта маҳалла ташкил этади. Инжил наҳри бўйида ниҳоят зийнатли ва нафис санъатлар билан ишланган мадрасани — «Ихлосия»ни солдирди ва унга катта вақф белгилади. Бу мадрасада замоннинг атоқли олимларидан Амир Бурҳониддин Атоуллоҳ Нишопурий, Қози Ихтиёриддин Ҳасан Турбатий, Амир Муртоз, устоз Муҳаммад Низомий кабилар дарс берардилар.

Алишернинг Инжил ёқасида солдирган биноларидан яна бири хонақоҳ «Халосия» бўлиб, ажойиб манзарали бино эди. Бу ерда ҳам Амир Жалолиддин Асиль, Амир Садриддин Машҳадий, Хўжа Имоиддин Абхарий каби машҳур олимлар дарс берардилар. «Шифоия» мадрасаси эса «Халосия»нинг ғарб томонида бўлиб, бунинг бинолари ҳам ғоят муҳташам ва гўзал эди. Унда атоқли табиб Мавлоно Ғиёсиддин Муҳаммад бинни Мавлоно Жалолиддин илми тибдан дарс берар эди.

Алишер бу мадрасалардан ташқари Ҳирот шаҳрининг ичида мадрасаи «Низомия» ва Марвда мадрасаи «Хисравия»ларни бино қилдирган эди. Бу бинолар 1480 йиллар орасида қурилиб тамом бўлган эдилар. Хондамир бу мадрасаларда минглаб талабалар ўқиганини, талабалар фақат ўқиш билан машғул бўлсинлар учун Алишернинг уларга нафақалар тайин этганини ва талабалар орасидан катта олимлар етишиб, шу мадрасада дарс берганларини сўзлайди.

Алишернинг Ҳиротда солдирган биноларидан яна бир муҳими «Унсия» эди. Бунда Алишернинг ўзи яшарди ва бу ерда мукамал бир кутубхона юзага келтиради. Бу кутубхонадан замоннинг барча илм ва санъат эгалари кенг фойдаланганлар.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкиратуш-шуаро»сида Алишер Навоийнинг солдирган, тузатган биноларидан яна бир қанчаси кўрсатилган. Булардан бир қисми турли йўллар устида солинган работлар (карвон саройлар)дир. Работлардан муҳимлари: Хуросон ва Астробод йўлида Дарбондга яқин жойда солдирилган «Работи ишқ», Тус ва Ҳирот йўлларида «Работи Сангбаст», Нишопур ёнида «Работи Деробод»лардан иборат эди. Булардан ташқари Ҳиротда шоир Қосим Анворнинг мазори устига солдирилган бино, Нишопурда шоир Фаридиддин Аттор учун солдирилган сағаналар ҳам Алишернинг ғайрат ва ташаббуси билан вужудга келган эдилар. Бу биноларнинг ҳаммаси ҳам шарқ архитектурасининг энг чиройли намунасида қисобланадилар. Алишер бу биноларни абадий хотира қилиб қолдириш учун катта вақф ажратган эди.

Алишер сувсиз ерларга сув чиқариш ишига ҳам аҳамият берди. У, Тус вилоятининг юқорисидаги Чашмаи Гулист булогидан Машҳадга сув келтириш учун ўн тош келадиган ариқ қаздиришга киришган эди.

Алишер Навоийнинг буюк мақсадларидан бири илмсанъат ва адабиётни ривожлантириш, уни халққа яқин қилиш эди. Шунинг учун замонасининг олимлари, адибларини ўз атрофига уюштирди. Уларга моддий ва маънавий ёрдамлар бериб турди.

Навоийнинг уйи маданий-адабий, ижодий ишларнинг қайнаган ери эди. Деярли ҳар кун шоирлар, адиблар, олимлар бу ерга тўпланадилар. Бу уйда бўладиган адабий мажлислар, шеърӣ мусобақалар, танқидлар ижодчиларнинг фикрий ўсишларига, қобилиятларининг ўткирлашишига катта ёрдам берар эди. Навоий талантли ёзувчиларни, санъаткорларни қимматли ҳадялар билан мукофотлар эди. Мисол учун Восифий томонидан «Бадойиул-вақо»да таърифланган мукофотни кўрсатайлик Алишер замонасининг машҳур артисти ҳажвчи Абдулвосининг талантини

тақдирлаб, ўни ўн минг танга пул, зийнатли эгар-анжоми билан бир от, йигирма қават энг яхши мовутдан (суқурлот) қилинган чакмон билан мукофотлади.

«Бобирнома» муаллифи Алишернинг ўзи кўп яхши нарсалар ихтиро қилганини сўзлаб, ҳар киши ҳар ишда бир нарса ижод қилса, у нарсаларнинг ривожланиши учун Алишерга нисбат берур эдилар, дейди.

Бу Алишернинг олимлар, санъаткорларга ҳурмати ва уларнинг ишини тақдир этишининг бир намунаси. Атоқли олимлар, ҳурматга лойиқ бўлган санъаткорлар ўз ҳомийларига юқори ҳурмат юзасидан ҳар вақт ўз ижодларини бу илм-санъат ҳомийси номига бағишлаш билан фахрланардилар.

Алишер исмига бағишланган илмий-тарихий асарларнинг номи узун рўйхатни ташкил этади. Бу ўринда биз улардан баъзиларини кўрсатиб ўтишни муносиб кўраемиз.

Замонасининг катта илм арбоби Муҳаммад Низомий ўзининг деярли ҳамма асарини Алишерга бағишлагандир. Атоуллоҳ Асилий ўзининг «Равзатул-аҳбоб»ини, Камолиддин Ҳусайн Воиз «Тафсири форсий» сини, Хўжа Имомиддин Абхарий «Шаҳри мушкот»ни, Дарвеш Али табиб «Тазкиратул-нуфус» иншосини булардан бошқа яна Камолиддин Масъуд Шервоний, Абдураззоқ Кирмоний, Хўжа Абулқосим Абуллайсий ва бошқалар ҳам ўзларининг араб тили, фикҳ, мантиқ, риёзиёт, тарих, астрономияга онд илмий асарларини Алишер номи билан зийнатлаганлар.

Машҳур тарихчи Мирхонд ўзининг «Равзатус-сафо»сини, унинг ўғли Хондамир «Маосирул-мулук» ва Хулосатул-ахбор» номли асарларини Алишернинг ташвиқи ва ҳимояси билан ёзган ва унга бағишлаган эдилар.

Алишерга бағишланган асарлар орасида адабий асарлар ҳам алоҳида аҳамиятга эгадирлар. Замонасининг энг катта шоирдан тортиб, ёш ёзувчисига қадар ўз асарини унинг номи билан ясатишни орзу қилар эдилар. Алишер-

нинг дўсти ва устоди Абдураҳмон Жомий ўзининг кўп асариди Навоийнинг номини ҳурмат билан ёд қилади. Унинг «Субхатул-аброр», «Лайли ва Мажнун», «Юсуф ва Зулайҳо», «Хирадномаи Искандарий» каби бадий асарларини ва музикага оид «Шавоҳидуннубувват» номли рисоладини Алишерга бағишлаган. Шунингдек, Алоиддин Кирмоний «Маснавият» китобини, Хўжа Масъуд Гулистоний «Юсуф ва Зулайҳо»сини, Мавлоно Ғиёсиддин Муҳаммад «Сеҳри ҳилол» номли асарини Навоий исмига атаб ёзганлар. Адабиёт назариясига, муаммога оид қуйидаги: «Рисолаи санойи» ва (Бадойи шеър) «Рисолаи қофия» (Амир Бурхониддин Атоуллоҳ асари), «Рисолаи муаммо» (Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Бадахший асари) каби асарлар ҳам Алишерга бағишлангандирлар. Шунингдек, замоннинг атоқли шоирлари Алишерга атаб ўткир қасидалар яратдилар. Буларда Алишер мумтоз шахсият, катта илм арбоби, гениал шоир, улуғ инсон сифатида тасвирланди ва унинг фазилат, хислатлари мадҳ этилди.

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ ҚИЗГИН ИЖОДИЙ ЙИЛЛАРИ

Алишер Навоийнинг улуғ мақсадларидан бири ўзбек тилини дунёнинг маданий ва сиёсий тиллари даражасига кўтариш эди.

Навоийга қадар ўзбек тилининг овози заиф эди. Араб тили илмий тил, форс тили адабий, сиёсий тил ҳисобланарди. Форс, араб маданияти таъсирига тушган ва унинг градициялари билан чамбарчас боғлиқ кетган ўзбек феодал аристократияси ва зиёлилари ўзбек тилида ёзишни ўзларига ор деб билар ва уни «Япалоқ турки» деб атардилар. Ўзбек тилида асар ёзганларни масқаралар ва форс ёки араб тилларида ёзишга мажбур этардилар. Шунинг учун Навоий ҳақли равишда даъво қилганидай ўзбек халқи орасидан

форс тили ва адабиёти билан рақобат этарли сиймолар етишмади.

Тўғри, Алишер Навоийга қадар оз бўлса-да, ўзбек тилида асарлар ёзиш давом этган, Темур ва унинг ўғли Шоҳруҳ замонларида бу ҳаракат бирмунча кучайган ва куш таъб шоирлар етишган эди. Масалан, Саккокий Ҳайдар Хоразмий, Атойи, Муқимий, Амирий, Гадоийлар ўзбек адабий тилининг вояга етишувида анча меҳнат сингдирган эдилар. Бироқ форс тилида ёзган машҳур шоирлар (Фирдавсий, Низомий, Ҳофиз, Хусрав Дехлавий, ва бошқалар) муқобаласида «матлаълари таъб аҳли қошида ўқиса бўладиган» шоир Лутфийдан бошқа ҳеч ким етишмаган эди. Бу ҳол ўз халқини севган ва унинг бошқа халқлар билан бир қаторда юқори маданиятга эга бўлишини орзу қилган Навоийни қониқтира олмас эди. Алишер мана шу қолақликни йўқотиш учун курашга бел боғлади. Ўзбек тилини маданий ва давлат тили даражасига кўтариш учун катта куч сарф қилди.

Алишернинг бу фаолияти мамлакатнинг тарихий ривожланиши, йирик феодал монархия ва бунинг иқтисодий таъсирини, сиёсий ҳукмронлигини кучайтириш учун кураш ва давлат, туркий халқ қўлига ўтган туркий тилнинг давлат тили бўлиши зарурлигини пайқаш билан мустақкам боғлангандир. Шунинг учун Алишер бир томондан сиёсий арбоб сифатида ўзбек тилини қизгин мудофаа қилиб, бу тилда асарлар ёзишни ташвиқ қилса, иккинчи томондан бир олим сифатида бу тилнинг тарихи, хусусиятлар ва имкониятларини очиб бериш ва ниҳоят, бир шоир сифатида ҳар кимга намуна бўларли форс адабиёти билан мусобақа қила олурли буюк бадий асарлар яратиши зарур эди. Алишер бу йўлда битмас куч ва туганмас ғайрат билан ишлаб, ҳал қилувчи муваффақиятларга эришди.

Алишернинг ўзбек тилида асарлар ёзишга қизгин берилиши замонасидаги баъзи мутаассиб Эрон маданиятчила-

рига ёқмади. Алишернинг бу бобдаги курашига кулиб қарадилар. Унинг бу курашидан бир натижа чиқишига ишонмадилар.

Бироқ, бу Алишернинг ўзбек тили учун бўлган курашини тўхтатмади. У ўзбек тилида ажойиб асарлар яратишни давом эттирди.

Алишер бу чоқларда «Тухфатул-аҳрор» руҳида қасидалар, газаллар ёзди. Уларда кишининг энг яхши хислатларини куйлади. Хоинлик, қаллобликка, зулмга қарши нафрат билдирди, кишининг ахлоқи, адолат тўғрисида ажойиб фикрлар баён қилди.

Алишернинг «Арбаин» (қирқ ҳадис) асари ҳам 1481 йилда ёзилган бўлиб, унда шоир мусулмон ахлоқи нормалари тўғрисида сўзлайди.

Алишернинг бу даврда ёзган энг йирик асари «Хамса» (беш дoston)дир. Бу асарни ёзганда Эрон поэзиясининг энг катта ютуқларига таянди Доҳиёна асарлар яратган улуғ Озарбайжон шоири Низомий (1141—1202), шоир Хусрав (1253—1325), ўзининг замондоши ва дўсти улуғ шоир Абдураҳмон Жомий (1413—1492)лардан Навоий кўп нарса ўрганди.

Навоий, бу улуғ шоирларнинг хазинасини эгаллаб янги «Хамса» яратишни ўз олдига қўйди. У, олдида турган ижодий ишнинг нақадар юксак ва оғир эканини яхши англаб туриб, ўз «Хамса»сини ўзбек тилида яратишга киришди:

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасига панжа урмоқ.
Керак шер олдида ҳам шер жанги,
Агар шер ўлмаса бари фаланги.

Алишер Навоий «Хамса»ни ёзар экан, Низомий ва Хисрав Деҳлавийларнинг тажрибаларини тамом ўрганиб

чиқди ва ҳам сюжет, ҳам ғоявий мазмун жиҳатидан бутунлай мустақил бўлган гўзал оригинал дostonлар яратишга бел боғлади.

Алишер, ўзининг бу ниятини қуйидагича баён қилади:

Ани назм этки тарҳинг тоза бўлғай,
Улусқа майли беандоза бўлғай.

Йўқ эрса назм қилгонни халойиқ,
Муқаррар айламак сандин не лойиқ?

Хуш эрмас эл сўнгича рахш сурмак,
Йўликим эл югурмишдир югурмак.

Биравким бир чаманда сойир эрди,
Нечаким гул очилган кўрди, терди.

Ҳам ул ерда эмас гул истамак хўб,
Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўб.

Ҳақиқатан ҳам Навоий шундай «Хамса» яратдики, у фақат ўзбек адабиётинигина эмас, балки бутун шарқ адабиётини ҳам зийнатлади.

Шоир ўз «Хамса»сини ёзишга киришмасдан икки йил илгари Жомий билан учрашган эди. Бу учрашувда шарқ классикларининг «Хамса»лари, айниқса улар томондан ёзилган «Махзанул-асрор» ва «Матлаул-анвор» каби биринчи дostonлар устида суҳбат қилишдилар. Улар бу асарларни «ҳақиқат гавҳарларини сочувчи» қимматли асар эканини тасдиқладилар. Алишер Жомийдан буларга жавоб ёзишни сўради Жомий бу илтимосни қабул қилиб тез орада ўзининг «Тухфатул-ахрор» номли асарини яратди. Бир неча вақт ўтгач асарни кўриб чиқиш учун Алишерга тақдим қилди. Алишер, «бошдан-оёқ қимматли гавҳарлар»дан иборат бўлган бу фойдали китобни ёқтирди.

Низомий, Жомий сингари улуғ шоирлар ўз асарларини Форс тилида ёзганлари учун ўзбек халқи кўп қимматли, фойдали фикрлардан маҳрум қолаётганини ўйлаган Алишерда шу камчиликни йўқотиш ва бу қимматли фикрларни ўз халқига етиштириш нияти туғилди. Унинг бу ниятини шоир Жомий ҳам олқишлади. Шундай қилиб Алишер «Хамса»ни ёзишга киришди, унинг биринчи дostonи «Хайратул-аброр»ни 1483 йилда ва охириги дostonи «Садди Искандарий»ни 1485 йилда ёзиб тамом қилди.

Навоийнинг барча асарлари мавзунинг бутунлай бошқа соҳага оид бўлишига қарамай, ўз замонасидаги воқеалар билан боғланган, уларга баҳо беришни ўз ичига олган. Шунинг учун бу асарлар ўз замонасининг кўзгуси бўлдилар. Навоийнинг доҳиёна ёзилган «Хамса» си ўзбек санъатининг баланд чўққиси, Алишернинг қудрати ва маҳоратининг энг гўзал намунаси бўлди. Уша замоннинг йирик ёзувчилари, Навоийнинг дўсти ва ҳамроҳи буюк шоир Абдураҳмон Жомий ҳам бу «Хамса»нинг санъат мўъжизаси эканини тасдиқладилар. Жомий ўзининг «Искандарнома» сининг охирида Навоийни қуйидагича тақдирлайди:

«Эй Навоий... сенинг «Хамса»нг туркий тилда ажойиб бир нақш бўлдики, сеҳрли нафасларнинг лабларига муҳр урди. Бу гўзал нақшларни яратган қаламга фалакдан офаринлар бўлсин.

Мўъжизали тизилган бу шеърнинг мезони билан ўлчаганда Низомий ким бўларди-ю, Хисрав ким. Офарин сенинг талантингга эй сўз устоди! Сенинг қаламинг калити билан сўз хазинаси очилди.

Сўз равнақдан тушиб, эгар-жабдуғини хўрлик бурчагига қўйган эди, сен унга иккинчи мартаба обрўй бериб, сўз майдонига тортдинг. Эй, Навоий, сўз сенинг истагинг нуридан софлик ва сенинг навонг лутфидан қувват олди!»

Улуғ шоир Жомий томонидан берилган бу юксак баҳо, форс адабиёти хазинасининг қимматбаҳо дурдоналари би-

лан Навоий ижодини таққослаш натижаси эди. Буюк талант ва доҳиёна ижодий қудратга эга бўлган Навоий ўзбек тилида биринчи дафъа юксак бадий асарлар яратиш имкониятларини жаҳон адабиёти қаршисида исботлаган ва ўзининг душманларига жуда маъноли, ўтқир амалий жавоб берган эди.

Алишернинг бу даврда ёзган яна бир асари «Назмул-жавоҳир» дир. Бу асар «Хамса»дан кейин 1485—86 йилларда ёзилган. «Назмул-жавоҳир»да кўпроқ мусулмон ахлоқи формалари ҳақида афоризмлар шарҳ қилинади. Бу асарда Алишер ўзбек адабиётида ўзига қадар ишлатилмаган рубоий-тарона яъни тўрт мисранинг ҳаммасига қофияли ва радифли қилиб рубоий ёзиш намунасини беради.

Улуғ Алишер Навоийнинг бу асарлари, унинг ажойиб «Хамса»си оғир шароитда, турли азоб-уқубатлар ичида яратилди. Шоир «жафокорлар ҳужумига нишона» ва бу газандаларнинг заҳарли нишлари билан кўнгли яра бўлишига, минг турли кулфатни бошдан кечиришига қарамай, вазирликдан истеъфо бергандан сўнг ўтказган ўн бир йил ичида ўзининг севган халқи учун катта ижодий ишлар қилди. Шу билан бирга расмий бирон вазифага эга бўлмагани ҳолда, давлатнинг муҳим ишларини бажарди. Мамлакатнинг душманларига, ички уруш ва исёнларга қарши курашда Султон Ҳусайнга ёрдам берди. Мамлакатда тартиб ва осойишталик ўрнатиш, зулм-адолатсизликни йўқотиш учун курашди.

НАВОИЙ АСТРОБОД СУРГУНИДА

Алишер Навоийнинг ижодиёти ва фаолияти Ҳусайн Бойқаро ва унинг атрофига уюшган кишилар учун катта хавф туғдирмоқда эди. Чунки Навоий уларнинг ифлосликларини, бузуқликларини аямай қамчилар ва аччиқ насихатлар бериб турар эди. Ҳақиқатни айтишдан қўрқмаган улуғ

шонрин йўқотиш, ҳеч бўлмаса пойтахтдан узоқлаштириб, унинг заҳарли сўзларидан қутулишни кўпдан бери ўйлаб юрган Ҳусайн Бойқаро, уни Ҳиротдан бадарға қилишга қарор беради. Навойини пойтахтдан узоқлаштиришга қўйидаги ҳодиса катта баҳона бўлган эди.

Ҳусайн Бойқаронинг айшу ишратга берилиши натижа-сида хазина бўшаган, ҳатто подшонинг икки туман оқчага (10000 сўм) эҳтиёжи тушган эди. Икки туман пулни топиш лозимлигини Ҳусайн ўз вазирларига айтганда, улар пул йўқлиги ва ҳеч ердан топиш мумкин эмаслигини билдирган эдилар. Бу вақт мажлисда ҳозир бўлган Маждиддин фақат икки туман эмас, осонгина 2000 туман ҳам топиш мумкинлигини айтди ва бунинг учун ўзига шу тўғрида ваколат берилишини шарт қилди.

Маждиддин илгари ҳам Ҳусайн Бойқаронинг вазири бўлган эди. Вазирлик даврида жуда кўп бузуқликларини, ярамасликларни қилган, фитна бозорини қизитган, мансабдан фойдаланиб, одамларга жабр-зулм ўтказган эди. Маждиддиннинг бу қилиқларини ёқтирмаган ва ишларини мамлакат учун зарарли деб билган Навоий унинг вазирликдан туширилишига эришган эди. Шунинг учун Маждиддин Навоийнинг катта душманига айланди. Навоийга қарши уюштирилган фитналарнинг бошида турди.

Маждиддиннинг янгидан вазирликка тайин этилиши Навоийнинг катта норозиликка сабаб бўлажagini Ҳусайн Бойқаро билар эди. Шунинг учун у Навоийни пойтахтдан сургун қилишга қарор қилди.

Навоийни очиқдан-очиқ сургун қилиш мумкин эмас эди. Чунки унинг халқ ўртасида, мамлакатнинг илғор кишилари орасида обрўйи катта эди. Шунинг учун Навоийни мамлакатнинг узоқ бурчагидаги бир шаҳарга — Астрободга ҳоким тайин қилиш пардаси остида 1487 йилда Ҳиротдан сургун қилди.

Навоий Астрободга жўнатилгандан кейин, унинг душ-

манлари эркин нафас ола бошладилар. Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг душмани Маждиддинни ўзига катта вазир қилиб олди. Унга саройнинг муҳим ишларини топширди ва катта ваколат берди.

Маждиддин, подшоҳ номидан муҳр босиш, ариза ва докладларни қуриш ҳуқуқини олган, ҳатто у кўрмасдан вазирлар, амирлар, бекларнинг докладлари қабул қилинмас эди. У, солиқ, ўлпон ишларини ўз қўлига олди. Барлос уруғининг бошлиқларини сотиб олиб катта жабр-зулм билан халққа оғир солиқлар солди. Тез орада ваъда қилинган 2000 туман ҳам тўпланди. Маждиддинга подшоҳнинг ихлоси ортди. Маждиддин бу ишончдан ва мансабидан фойдаланиб, ўзига катта ўлжалар тўплади. Шу билан бирга, саройда катта фитна уюштирди. Айниқса, Навоий ва унинг дўстларига турли бўҳтонлар қилиб, уларни қувғин остига олди. Шундай қилиб Маждиддин ўз душмани устидан ғалаба қозониб, мамлакатнинг хўжайини бўлиб олди.

Навоий Астрободда у ернинг кўзга кўринган кишилари, олимлари, шоирлари томонидан яхши қарши олинди. Унинг шарафига мажлислар уюштирилди. Ҳатто туркман султони Ёқуббек қимматли тортиқлар юбориб, Алишерни табриклади. Навоийнинг дўстлари ва тарафдорларидан баъзилари унинг орқасидан Астрободга келдилар. Навоий улар билан биргалашиб яна халқнинг иши ва мамлакатнинг тақдири тўғрисида қайғура бошлади.

Алишер Астрободнинг ҳокими бўлишига, бу ерда яхши қарши олинишига қарамай, оғир кечирмалар ичида яшади. Унга Астрободда ўтказган бир куни бир йилча кўринарди, унинг бу сезгиларини ифодалаган маънодор бир ҳикоя бор:

Алишер Астрободда яшаган кунларининг бирида ҳавода бир неча турли ўзгариш пайдо бўлди. Алишер ўзига хизмат қилувчи катта амалдорлар тўпланган вақтда ҳавода

бўлган таажжубли ўзгариш тўғрисида сўз очди. Астрободликлардан бири:

— Бу бизнинг шаҳримизнинг яхши хусусиятларидандир. Бу ерда бир кунда тўрт фаслнинг ҳавоси кўрилади,— деди.

Алишер унинг фикрини тасдиқ қилиб:

— Тўғри, бу шаҳарда шунинг учун бир кун бир йил бароварида ўтар экан,— деб жавоб берди.

Алишернинг астрободликларга берган жавоби унинг оғир сезгилар ичида. Ўз ихтиёридан ташқари мажбурий равишда бу ерда яшаганини, гўзал Ҳиротни қанчалик севганини кўрсатади

Астрободда мамлакатнинг идора усули жуда ёмон, порахўрлик, таловчилик, бемаъни қўнғил очишлар, ўзбошимчаликлар ҳукмрон эди. Халқ иши бутунлай эътиборсиз ташланган, ҳокимларнинг иши устидан ҳеч қандай назорат йўқ эди. Бу ҳол Навоийга жуда қаттиқ таъсир қилди. Буларнинг ҳаммаси пойтахтдан ўрнак эканига қатъий ишонди. Мана булар, Навоийнинг мамлакатни идора этиш усулида ва саройда муҳим ўзгаришлар ясаш лозимлиги тўғрисида кўпдан бери айтиб келмоқда бўлган фикр ва чораларини яна ҳам қатъий илгари суришга катта ёрдам бердилар.

Навоий Астрободдан туриб Ҳусайн Бойқарога ёзган хатларида ўзининг давлатни ислоҳ этиш программасини тақдим этади. Бу программада илгари сурилган фикрларнинг мазмунини қуйидагилардир:

Навоийнинг фикрича, подшоҳ тўғридан-тўғри халқнинг арз-додини тинглаши ва бунинг учун ҳар кун аниқ қабул вақти белгилаши зарур. У эрта билан туриб, ўз маҳкамасида арз-аҳвол тинглаши, мазлумларга зулм ўтказганларни қаттиқ жазога тортиши керак.

Арз-дод тинглаш тамом бўлгандан кейин, ичкари хона таяин қилиб, бу ердан давлат арбоблари билан мол-мулк

устида махсус кенгаш қилиш лозим. Шу билан бирга давлат арбобларининг ҳар бирисига маълум иш топшириш, ишни бажариш учун аниқ муддат белгилаш, ишнинг бажарилиши тўғрисида ҳисобот талаб қилиши, ўз муддатида бажармаганларга танбеҳ бериш талаб қилинади. Навоийнинг бу талаблари вазир ва бекларнинг ҳуқуқини қонун билан чегаралаш ва улар устидан давлат назорати уюштиришдан бошқа нарса эмас эди.

Навоий шу билан бирга шаҳар ва қишлоқлардаги амалдор ва мансабдорларнинг ишларига доир йўл-йўриқ ишлаш ва шунга мувофиқ иш олиб боришни илгари суради. Навоийнинг фикрича, шаҳар ободончилиги ишларини яхши йўлга қўйиш, шаробхона, фоҳишахона, қиморхоналарни ман қилиш, ҳафтада икки марта бозор нархларини текшириб, тартибга солиб туриш ва бу ишларни тегишли одамларга топшириш лозим.

Навоий вақф ишларига ҳам алоҳида аҳамият беради. Мамлакатдаги вақфлар ва уларнинг даромадларидан хабардор бўлиб, даромадларини бузилган биноларни тузатиш ва ободончилик ишларига сарф этиш, вақфларни қонунсиз равишда ўзлаштириб олганлардан тортиб олиш, бу ишлар устидан назорат қилувчи садрларнинг ишини текшириб туришни талаб қилади.

Навоий булардан бошқа яна солиқ, ўлпон йиғувчилар устидан назорат қилиш, қозихоналардаги порахўрликка чек қўйиш, ҳукмларни кечиктирмаслик, маҳкамаларга берилган аризаларни тез қараш ва тегишли жавобини бериш, халқни ноҳақ жарималар билан қийнашни йўқотиш, навкарларнинг тартибсизлигини тугатиш, қонидани бузганларни жавобгарликка тортиш каби талабларни илгари суради.

Навоий ҳар турли бемаъни кўнгил очишлар, айшу ишратларга душман эди. Шунинг учун у «отланмоқ, тушмоқ, ов, қуш» сингари кўнгил очиш, иш кучини бекорга

сарф қилишни чегаралаш ҳақида фикрлар баён қилади. Буларнинг ўрнига подшоҳ ва ноибларнинг «ўқишга махсус вақт ажратишларини, бўш вақтларини ҳам турли маданий ишларга сарф қилишларини, шу билан бирга ҳар бир маҳалланинг ўғил-қизларига мактаб очиш ва уларни ўқишни қатъий талаб қилади.

Навоий халқ манфаати учун курашувчи, мамлакатнинг илғор сиёсий арбоби сифатида ўзининг бу халқнинг талабларини, давлат тўғрисидаги орзу ва умидларини акс эттирди.

Алишер Навоий Астрободда эканида вилоятнинг сиёсий, ижтимоий, маданий ишларини йўлга қўйишга бутун кучини сарф этди. «Мақоримул-ахлоқ» автори Хондамир Астробод маркази Алишернинг адли ва ғайрати билан маъмур ва обод бўлганини қайд этади.

Алишер бу ерда ўзининг ижодий ишларини ҳам давом эттирди. У ўзининг ғазаллари ҳамда бошқа лирик шеърларини тўплаб, таҳрир қилади ва девонини тузади. Тахминан 45000 йўлдан иборат бўлган бу тўплам «Хазойинул-маоний» («маънолар хазинаси»), ёки «Чор девон» номи билан халқ орасида шуҳрат қозонгандир.

Унинг форс тилида ёзган қасидалари, ёшлиқда ёзган ғазаллари ҳам 12 минг мисрадан ошиқ эди. Ғоят раван, очиқ, енгил тил билан санъаткорона ёзилган бу асарларни тўплаб девон шаклига солган эдики, унинг номи «Девони Фоний» эди.

Алишер Астрободда бир йилдан ортиқроқ тургандан кейин севган шахри Ҳиротга қайтишни ўйлади. Ўзининг ўрнига Амир Бадриддинни қолдириб, 1488 йилда Ҳиротга келди. Хусайн Бойқародан ўзини бўшатиб ўрнига бошқа одам юборилишини илтимос қилди. Бироқ, Алишернинг истаги қабул этилмади. Ҳиротга келишининг иккинчи кунидеъ Астрободга қайтиш тўғрисида буйруқ олди. Бундан сўнг Алишер Астрободда яна бир қанча вақт қолишга мажбур бўлди.

НАВОИИНИНГ ҲИРОТГА ҚАЙТИШИ

Алишер тоғаси Мир Саид Қобулийнинг ўғли Мир Ҳайдарни ўзи билан бирга Астрободга олиб кетган эди. Уни ўз ўғлидек кўрар ва тарбиялаб Астробод ҳокимлиги вазифасини унга топшириш ниятида эди. Мир Ҳайдар тўғрисида «Мажолисун-нафоис»да шу сўзларни ўқиймиз: Мир Ҳайдар болаликдан то йигитлик чоғигача илм ўрганди. У ҳам шоир бўлиб тахаллуси Сабуҳий эди. Шоирликда мулойим табъи бор эди. Бироқ тезда шоирликни тарк қилди. кўпроқ ҳарбий ишга қизиқди. Уқ отмоққа эпчил, қилич чопмоққа чаққон эдики, асрнинг бу ишда моҳирлари тақдир этардилар. Бироқ бир оз телбароқ эди.

Мана шу Мир Ҳайдар Астрободда Алишернинг энг яқин ва ишончли кишиси эди. Алишер Астрободга қайтганидан бир оз вақт ўтгач, ҳукуматнинг бир қанча муҳим ишларини битириб келиш учун уни Ҳиротга жўнатди. Бу ерда Мир Ҳайдар Султон Ҳусайнга Алишер ҳақида қуйидагиларни айтди: «Алишернинг эшитишига қараганда, подшоҳнинг яқин одамлари подшоҳ баковулини қўлга олиб. Алишернинг овқатига заҳар қўшиб едиришга кўндирганлар. Шунинг учун Алишер катта хавфга тушди. Бундан қутулиш учун исён кўтаришдан бошқа чорани тополмади». Бу сўзни эшитган Султон Ҳусайн ўнғайсиз вазиятда қолди. Тездан бир хат ёзиб Астрободга элчи жўнатди. Хатда Алишернинг ҳаётига бундай қасд қилиш ҳеч вақт ўзининг хотирига келмаганига ишонтирди.

Алишер бу фурсатдан фойдаланиб, тездан Ҳиротга қайтди, тарихчиларнинг айтишларича, Алишер Султон Ҳусайн билан учрашганларида, Мир Ҳайдар томонидан айтилган гаплар асоссиз бўлганини ва бундай гапни ҳеч

эшитмаганини айтди. «Мир Ҳайдар,— дейди академик В. В. Бартольд,— ўзининг ёлғони (эҳтимол ўринсиз ҳақиқати) учун дастлаб озодликдан, сўнг ўзининг ҳамма мансабларидан маҳрум бўлди». Бу воқеа қандай равишда юз берган бўлмасин, тарихчилар уни Мир Ҳайдарнинг телба-лиги билан изоҳлашга тиришдилар.

Алишернинг турмуши бундан кейин ҳам тинчланмади, уни турли туҳматлар билан заҳарлаш ҳаракати, унга қарши уюштирилган фитналар яна кучли давом этди.

Мана шу чоқларда (1490) Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Иброҳим Ҳусайн номидан Балхни идора қилиб турган Дарвеш Али акаси Алишерга қарши Мажиддин томонидан уюштирилган фитналардан норози бўлди. Бу фитналарнинг ўз тақдирига ҳам таъсир қилишини сезиб, Ҳусайн Бойқарога қарши исён кўтаради. Шунинг учун Ҳусайн Бойқаро сиёсий жиҳатдан Мажиддинни саройдан узоқлаштиришга мажбур бўлади. Мажиддинга жуда қимматли ҳадялар бериб, катта ойлик (50 минг сўм) тайин этади. Кўрилган бу сиёсий чоралар Дарвеш Алининг исёнини бос-тира олмадилар.

Алишернинг душманлари бу фурсатни ҳам қўлдан бермадилар. Мажиддин подшоҳга Дарвеш Алининг исёни Алишернинг иштирокисиз бўлолмаслигини айтиб ишонтирди.

Ҳусайн Бойқаро Балхга қўшин билан ҳаракат қилди. Навоий ҳам у билан бирга эди. Дарвеш Али таслим бўлади. Подшоҳ унинг гуноҳини кечади. Бироқ, баҳорда исён кўтарган Маҳмуд Султон устига қўшин тортиб жўнаганида Ҳусайн Бойқаро Алишерни Балхда қолдириб Дарвеш Алини ўзи билан олиб кетади. Бир оз ўтгач, Дарвеш Алини Балхга қамоққа жўнатади.

Алишернинг душманлари бу воқеадан кейин ҳам ўзларининг жирканч ишларини яна давом эттирдилар.

Ҳусайн Бойқаро ҳукумати ўзининг сўнги даврларини

кечирар эди. Подшоҳнинг ўғиллари бирин-кетин исён кўтардилар.

Ҳусайн Бойқаро 1496 йилда Балх устига янгидан қўшин тортди Бу чоқларда Астробод ҳокими бўлган ўғли Бадиуззамонни чақирди. Шаҳзода ўзининг қўшини билан йўлга чиққанда, ўз ўрнига ўғли Мўмин Мирзони қолдирган эди. Балхга келгандан кейин, Ҳусайн Бойқаро Бадиуззамонга Балхнинг ҳокимлигини берди. Астробод ҳокимлигини Бадиуззамоннинг ўғай онаси Хадичабегимнинг ўғли Музаффар Ҳусайн мирзога бермоқчи бўлди. Астрободни ўз ўғлига берилмаганини эшитган Бадиуззамон, Мўмин мирзога янги ҳокимни Астрободга киритмаслик учун ҳаракат қилиши тўғрисида буйруқ юборади. Бу ҳодиса подшоҳ билан ўғли Бадиуззамон ораларининг бузилишига сабаб бўлди. Бу воқеалардан хабардор бўлган ва ундан халқ аҳволининг оғирлашажагини билган Алишер бу келишмовчилик урушга айланмасдан бурун, унинг олдини олиш учун 1496 йилда Балхга жўнайди. Бадиуззамонни подшоҳга итоатга кўндиради. Бироқ, Ҳусайн Бойқаро томонидан ишлатилган бир ҳийла Алишернинг ишини бузади. Подшоҳ бир томондан Алишер орқали ярашув тўғрисида музокарага киришган бўлса, иккинчи томондан яширин равишда Бадиуззамон овга чиққан пайтда уни Балхга киргизмаслик тўғрисида буйруқ берган эди. Бу буйруқ Бадиуззамон қўлига тушиб қолади ва ярашув тўғрисидаги музокарани тўхтади. Алишер бундан маънос бўлиб, Ҳиротга қайтади. Ғазаб ўти билан ёнган Ҳусайн Бойқарога ҳеч қандай гапни уқтиролмади. Подшоҳ ўз ўғли Музаффарни Астрободга жўнатиб, Балх устига Бадиуззамонга қарши қўшин тортади. Бадиуззамон ҳам қўшин билан қарши чиқади ва икки ўртада уруш бошланади. Бадиуззамон енгилади. Унинг ўғли Мўмин мирзо ҳам Музаффар мирзога асир тушиб, Ҳиротга жўнатилади. Ҳусайн Бойқаро уни Ихтиёриддин қалъасига қамади. Мўмин мирзо ёш ва шоир киши бўлиб, омма ораси-

да унинг дўстлари кўп эди. Одамлар унинг ҳолидан хабар олмоқчи бўлиб, қалъага кўплашиб бордилар. Қалъа беги бу ҳолни подшоҳга ари қилди. Хусайн Бойқаро бу иш тўғрисида ўша вақтдаги вазири Хўжа Низомулмулк билан кенгашди. У Хадичабегимнинг ишорати билан Мўмин мирзони йўқотишга маслаҳат берди. Хусайн Бойқаро ўша пайтда ўтакетган маст эди. Мастликда Низомулмулкнинг маслаҳатига кириб, «Мўмин мирзони дарҳол ўлдир» деб қалъа бегига буйруқ юборди. Қалъа беги ҳам буйруқни олган ҳамон (ярим кеча эди) дарҳол уни ўлдиради.

Хусайн Бойқаро эртасига ҳушёр бўлиб, бу фожиани эслагач, пушаймон бўлди. Лекин пушаймонлик фойда бермади.

Мўмин мирзонинг мотамида халқ оммаси қора либос кийиб, азага киришдилар. Шоирлар умумий бир боққа тўпланиб, марсия айта бошладилар.

Алишер бу чоқларда Машҳадда эди, Ҳиротга қайтгач, Хусайн Бойқаронинг бу ваҳшиёна ишини эшитиб, қаттиқ таъсирланади. Ва бу ҳодисанинг келажак натижалари мамлакат учун жуда оғир бўлажagini олдиндан айтади, чиндан ҳам бу воқеадан кейин мамлакатда оғир ва мушкул ҳодисалар юз беради. Бадиуззамон ўз отасига қарши кетма-кет уруш бошлайди.

Хусайн Бойқаро Мўмин мирзонинг ўлдирилиши билан ўз оиласида юз берган бу даҳшатли ҳодисаларнинг аламидан фожианада қатнашган вазири ва унинг ўғилларини ваҳшиёна ўлдириш билан чиқмоқчи бўлади. Низомулмулк ва ўғилларини қамоққа олади. Низомулмулкнинг кўзи олдида ўғилларининг бошини кестиради, вазири эса осиб, терисини шилдириб сомон жойлади, ўликларини шаҳарнинг маълум жойларига остириб қўйди. Бироқ бу даҳшатли жазолар на мамлакатда осойишталик ўрната олди ва на ўғилларнинг исёнини тиндира олди. Қаттиқ қарама-қаршиликлар кундан-кунга ўсади, бошқа шаҳзодалар ҳам кетма-

кет исён кўтарадилар. Мамлакат бир уруш майдонига айланади.

Навоий давлат ишидан, вазирликдан чекилган бўлса ҳам, мамлакатнинг сиёсий ишларига аралашмай туролмайди. У тўхтовсиз равишда бир-бири билан уришиб мамлакатни, халқни хароб қилаётган султонлар ва шаҳзодаларни яраштириш, мамлакатда тинчлик ва осойишталик ўрнаштириш йўлида курашни давом эттиради. Ҳокимиятни қўлга олиш ниятида ўз отасига қарши исён қилган ўғиллари билан Ҳусайн Бойқарони яраштириш учун курашади. Навоийнинг бу тўғридаги фаолияти ўз замонаси учун катта аҳамиятга эга эди. Чунки бу тўполонлар мамлакатнинг хўжалик турмушига, халқнинг тирикчилигига оғир таъсир қилган ва элни хонавайрон қилмоқда эди.

Бироқ, ўзининг бу ҳаракатлари натижа бермаганини кўрган Алишер ниҳоят бу ўлкани ташлаб кетишни ўйлади. Мамлакатнинг аҳволи оғирлашган, «Ваҳшат обод»га айланган. Навоийнинг дардларини англайдиган одамлар қолмаган эди. Шунинг учун Алишер Маккани зиёрат қилиш баҳонаси билан мамлакатни тарк этишга қарор қилди.

Бу вақтда (1498 йил) Султон Ҳусайн Марв ва Обиварда исён кўтарган ўғилларига қарши қўшин тортган эди. Ҳиротда қолдирилган Алишер Ҳусайн Бойқаро Марвда Абулмуҳсин мирзога қарши курашиб турган пайтда Машҳадга жўнади Бу ердан ўзининг дўсти табиб Абдулхайни Маккага боришга рухсат олиш учун Ҳусайн Бойқаро ёнига жўнатди. Абдулхай Ҳусайн Бойқародан шундай жавоб олиб келди. «Агарчи Алишернинг хотирини риоят қилиш, илтимосини қабул қилиш лозим бўлса-да, Ироқ ва Озарбайжонда тартибсизликлар ҳукмрон бўлгани учун йўللарда тинчлик ўрнашгунча бу сафарни қолдириб туришни маслаҳат бераман», деб Алишернинг Марв ёнидаги ўрду коҳга келишини буюрган эди. Алишер билан маъна-

вий муносабатини ҳаддан ташқари йўқотган Султон Ҳусайннинг жавоби гўё бу сафарни ман қилиб, унинг ҳаётини сақлаш ниятида бўлгандай кўринарди. Лекин аслда бу бир баҳона эди. Чунки у, Алишернинг кетиши билан ўзининг вазияти оғирлашажагини жуда яхши билган ва шунинг учун Алишерга жавоб бермаган эди.

Алишер 1499 йилда Машҳаддан Сарахсга жўнади. Йўлда укаси Дарвеш Алининг воситачилиги билан Ҳусайн Бойқаро ўз ўғли Муҳсин мирзо билан ярашгани хабарини эшитди. Султон Ҳусайн ҳам Марвдан Сарахсга келди. Алишер у билан тепада учрашиб, сафарга ижозат берилишини талаб қилди. Султон Ҳусайн Алишерга ҳозирча мамлакатдан чиқмасликни ва ҳамма истаги қабул қилинажагини билдириб, Ҳиротга қайтишни буйруқ берди. Алишер Ҳиротга қайтди. Бу ерда Ҳиротнинг катта одамларини, олимларини, қозиларини, шайхларини тўплаб, катта зиёфат берди ва улардан ўзининг сафарга чиқишига ижозат олишга ёрдам беришларини илтимос қилди. Бироқ булар ҳам Алишерни сафар фикридан қайтардилар. Ҳозир мамлакат оғир аҳвол ичида эканини, Султон Ҳусайн ҳукуматининг заифлашганини, ҳар минутда турли норозиликлар туғилиши мумкинлигини уқтириб, мамлакатда алғов-далғов бўлиб турган пайтда бошқа ўлкага кетиш мумкин эмаслигини айтдилар. Улар очикдан-очиқ мамлакатда осойишталик ўрнатиш ва Султон Ҳусайнни турли хатолардан сақлаш учун Алишернинг мамлакатда қолиши зарурлигини баён қилдилар.

Шундай қилиб Алишернинг бу сафари юзага чиқмай қолди.

Алишер бундан кейин яна ўзининг севгани қурувчилик ишлари билан машғул бўлади ва 1499 йилда, Ҳиротда гўзал бир масжид қуриш ишини жадал бошлаб юборали. Хондамирнинг айтишича, бу қурилишда Алишернинг ўзи этагини белига қистириб, ишчилар билан бирга ишлайди,

уларнинг руҳини кўтаради ва жуда тез муддатда бу бинони қуриб тамом қилади.

Шу йил янгидан Алишернинг турмушида яна катта фалокат юз беради. Султон Ҳусайн Алишернинг ўз ўғлидек кўргани Мир Ҳайдар Сабухийни ўлдиртирди. Бу воқеадан қаттиқ таъсирланган Алишер Мир Ҳайдарнинг ўлигини келтириб кўмиш маросимини тантанали ўтказиш билан Ҳусайн Бойқаронинг жаллодлигига қарши нафратини ифодалади. Узининг асарларида уни лаънатлади. Қисқаси, Астробод сурғунидан қайтгандан кейин яна оғир машаққатлар, даҳшатли кечирмалар ичида яшади.

НАВОИЙНИНГ УЗ УМРИ СЎНГИДА ЁЗГАН АСАРЛАРИ

Навоий мана шундай оғир шароит ичида умр ўтказса ҳам, ижодий ишини қўлдан бермади, яна катта сиёсий, ижтимоий, илмий, адабий аҳамиятга эга бўлган асарларини ёзди. Биз бу ўринда унинг ёзган асарлари ҳақида, тарихий тартибни сақлаган ҳолда қисқача маълумот бериб ўтишни муносиб кўрдик.

Алишернинг 1490 йилда ёзилган асарларидан бири «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер»дир. Бу наср билан ёзилган кичик бир асар бўлиб, шоирнинг дўсти ва отахони шоир Сайид Ҳасан Ардашер (1488 йилда ўлган) тўғрисидаги хотираларини ўз ичига олади. Асарда Сайид Ҳасаннинг ишлари, ахлоқи Ҳиротдаги дарвешлар ва уларнинг урф-одатлари тўғрисида қимматли материаллар бор.

Унинг бу даврда ёзган асарларидан яна бири «Мажолисун-нафоис»дир. Асар 1491 йилда ёзилган бўлиб, унда Алишер ўзидан илгари ўтган ва замондош бўлган шоирлар, олимлар, тарихчиларнинг таржимаи ҳолларига доир маълумотлар ва ёзган асарларига ўткир бир танқидчи сифатида

баҳолар беради. «Мажолисун-нафоис» ўз ичига 413 шоир ва ёзувчилар ҳақида Навоий фикрларини йиққан. Бу асарнинг ўзбек адабиёти тарихи ва умуман маданият тарихи учун катта илмий аҳамияти бордир.

Яна шу 1490 йилда Алишер «Рисолаи муфрадот дар фани муаммо» китобини ёзди. Бу китоб ўша чоқда кенг ёйилган муаммочилик ва унинг қоидалари тўғрисида форс тилида ёзилган бўлиб, унда Алишер муаммо тўғрисида ўзига қадар ёзилган асарларнинг чигал, англаб бўлмайдиган қоидаларини ислоҳ қилган ва тартибга солган эди. Муаммо назарияси ва амалиясини жуда осонлаштирган бу китобни шоир Ҷомий юқори баҳолаб, уни ўз ўғлига ўқиш китоби қилиб берган эди.

Алишер 1492 йилда аруз вазни, шеър техникаси ҳақида «Мезонул-авзон» номли китоб ёзди. Унда аруз тўғрисида асар ёзган олимларнинг назарларидан қочиб қолган қатор янги масалалар қўйилди ва бир неча янги, мақбул баҳрлар аруз доирасига киритилди. Унда ўзбек халқ ашулаларининг вазни тўғрисида маълумот берилиб, уларни арузга қўшиш тажрибаси ясалган.

Навоий 1493—94 йилларда «Хамсатул-мутахаййирин» («беш ҳайрат») асарини ёзди. Бу асар Навоийнинг шоир Ҷомий билан беш марта учрашувларига бағишланган бўлиб Ҷомийнинг ҳаёти ва Алишернинг ўзи тўғрисида қимматли материаллар ва умуман ўша замоннинг ахлоқ ва фалсафаси ҳақида кўп нарса беради. Алишернинг 1494 йилда ёзган асари «Ҳолоти паҳлавон Муҳаммад»дир. Бу асар ҳам Алишернинг яқин дўсти, ўз даврининг сиёсий арбоби Муҳаммад Сайид паҳлавон (1493 йилда ўлган) нинг қилган ишлари, ахлоқи тўғрисида ёзилган хотирадир. Унда ўша замон тарихи, Алишернинг ҳаётига оид қисқа, мазмундор маълумотлар бор. Шундай асарлардан яна бири 1496 йилда ёзилган «Насоимул-муҳаббат» («Севги шабадалари»)дир. Бу асар машҳур дарвешларнинг турмуши тўғрисида ёзилган. Бу,

суфизм таълимоти ва умуман шарқ фалсафаси ва мафкуравий таълимотлари билан кишини анча таништиради

Навой 1498—99 йилларда «Лисонуттайр» (Қуш тили) номли дoston ёзади. «Лисонуттайр» Алишернинг болалик чоғларида севиб ўқиган ва бутунлай ёдга олгани «Мантиқуттайр»га ўхшатмадир.

Навой ўзининг бу асари орқали фалсафий қарашларини, ижтимоий ҳаёт тўғрисидаги фикрларини баён қилади.

«Муҳокаматул-луғатайн» 1499 йилда ёзилган. Навой бу асарида ўзбек тили билан форс тилини бир-бирига таққослаб, ўзбек тилининг бойлиги ва бу тилда илмий, бадий асарлар яратиш учун тўла имконият борлигини исбот қилади.

Бу асар ўзбек тилида йирик бадий асарлар яратиш имкониятларини инкор қилувчиларга ёки тўғридан-тўғри бу тилнинг маданий тил ҳолида юзага чиқишини кўролмаганларга қарши кучли жавоб эди. Узоқ муддат ва катта куч сарф қилиб, Алишер бу тилда гўзал бадий асарлар яратиш тажрибаларини ва бошқа ёзувчилар эришган ғалабаларнинг порлоқ намуналарини кўрсатиб, ўзининг бу масалада ҳақли эканини равшан кўрсата олган эди. Булардан бошқа унинг яна 1499 йилда ёзилган «Сарожул-муслимин» асари борки, у ўз номидан англашилганидек мусулмон эътиқодларига оид бир китобдир.

Буюк Алишер томонидан ўз ҳаётининг охириги чоғларида — 1500 йилда ёзилган асар «Маҳбул-қулуб» («Кўнгилларнинг севгани») дир. Бу Алишернинг бутун адабий сиёсий фаолиятининг якунидир.

Гаҳи топдим фалақдим нотавонлиғ,

Гаҳи кўрдим замондм комронлиғ,

Басе иссиғ, совуқ кўрдим замонда,

Басе аччиғ, чучук тотлим жаҳонда.—

деб кўп воқеаларни бошидан ўтказганига иқроор бўлган шоирнинг шу тажрибалари натижаси бўлган ҳикматлари, доно фикрлари бу асарни зийнатлаган.

«Маҳбубул-қулуб» уч айрим қисмга бўлинади. Биринчи қисмида ижтимоий синфлар ва гуруҳлар тўғрисида, иккинчисид ахлоқ масалалари сўзланади. Учинчи қисми бутунлай афоризм ва мақоллардан иборат. «Маҳбубул-қулуб» Алишернинг бадиий прозаси намунасидир. Бу асар халқ орасида жуда машҳур бўлиб, унинг кўп жумлалари халқ мақолига айланиб кетган.

«Маҳбубул-қулуб» ўзбек халқининг асрлар бўйича золимлар, таловчиларга қарши курашда эришган буюк ғоялари, орзулари билан сугорилган, зулм, адолатсизлик, хоинлик, алдамчиликка қарши халқнинг ўткир нафратини ўзида акс эттирган асардир. Навоий бу асарида золим подшоҳлар тўғрисида мана нималар дейди:

«Обод ерлар унинг зулмидан вайрона, каптар токчалари бойқушларга уя, ҳаёт сувини заҳар деса, тўғри демаган гуноҳкор, қуёш нурини қоронғи деса, маъқул демаганининг аҳволи чатоқ. Қора қузғунни оқ туйғун деса, «ғозни ялши олу» демаган айбдор. Еруғ кунни қоронғи тун деса, «юлдуз кўринаётир» демаган балога дучор.

Чин сўзни айтувчилар жонига хатар, яхши йўлга ундовчиларга ўлимдан зарар бор. Тўғрилик унинг қошида нотўғри, ақлли унинг фикрича жоҳил».

Навоий бу подшоҳларнинг вазирларини, давлат аппаратининг бошқа вакилларини мулкни барбод бергувчилар, халққа зарба етказувчилар сифатида кўрсатади.

«Бу золимлар мулкни барбод бергувчилардир. Мулк эгалари йиғиштирганларини битиргувчилардир. Яхшиси шуки, булар тўғрисида киши қалам сурмасин, қаламдек у қора юзликларнинг отини, қалам тилига келтирмасин. Заҳр бериб бемор ўлтургучи табиб, буларнинг ҳолига мушобеҳ-

дур ва қариб... Буларнинг барчаси чиёнлар, халойиққа етказадур зиёнлар».

Навой қозилар, муфтиларга ҳам чуқур нафрат ва ғазаб билан қаради. Уларнинг бутун ишлари порахўрлик асосига қурилганини, шариатлари ҳийла эканини фош қилади, Муфтилар тўғрисида шундай дейди:

«Бир қора чақа учун юз ҳақни ноҳақ этувчи, озгина пора учун кўпларни ҳақли битгувчи. Бир сават узум учун бир боғни куйдирмоқдан ғами йўқ, бир ботмон буғдой учун бир хирмонни совурмоқдан алами йўқ.

Муфтики ҳийла била фатво тузар, қалами нуги била шариат юзин бузар, музд учун сийм олибки малиға қатар, динни дунёға сотар, мундоқ муфти одамикуш табибдур, бирига ислом катли, бирига мусулмонлар катли насибдур».

Навой ноинсоф савдогарлар, ханнотлар, чайқовчиларни ҳам ўзининг қамчиси остига олади:

«Элга зиён унинг фойдаси, арзон олиб, қиймат сотмоқ унинг мақсади. Олишда катонни бўз деб, сотишда бўзни мақтаб катондан ортиқ деб айтади. Шолчани атлас ўрнига тўхтатмай ўтказа олади. Бўрани зарбофт ерида камчиликсиз сота олади. Бирга арзирни юзга сотмоқдан фахрланади, мингга арзирни юзга олмоқдан заррача уялмайди».

Деҳқонларга Навой жуда юқори баҳо беради. Деҳқонларнинг меҳнاتини жамиятнинг асоси, ободонликнинг негизи сифатида илгари суради:

«Деҳқонки дон сочар, ер ёрмоқ билан тирикчилик йўлине очар...

Оламнинг ободонлиги улардан, кишиларнинг хурсандлиги улардан. Ҳар ён қилсалар ҳаракат, элга ҳам қувват, ҳам баракат етказурлар...

Сочган дон кўкаргунча қурт, қуш ундан баҳра олади, дашт ваҳшийси у билан хурсанд бўлади. Ундан чумолилар уйи обод, қушлар кўнгли ундан шод. Кабутарларга мастлик

ундан, тўрғайларга дўстлик ундан. Уроқчига тирикчилик ундан, бошоқчининг ундан кўзи ёриган, шудгорчи ундан муродига етган. Пуштакаш ундан мақсадига эришган. Гадо тўқлиги ундан, бола-чақалик одамнинг ҳам тўқлиги шундан. Мусофирга ундан овқат, қўшинларга ундан маҳсулот. Нонвой тандири ундан қизиқ. Аллоф бозори ундан иссиқ. Фуқаро озиғи ундан мўл, ғариблар овқати ундан мўл. Гадоё халтаси ундан тўлган, подшоҳлар хазинасида матаълар бундан кон депгизи бўлган.

Деҳқоннинг биргина дон сочаридаги ҳол шулардир. Бошқа ишларини таърифлаш жуда қийиндир. Боғи жаннатдан нишона, полизидан жон озиғи ошкора. Дарахтларининг ҳар бири яшил чирмовиқдир. Бу райҳон дарахтларининг меваси саноқсиз юлдузлардир. Фуқаронинг сирка ва ғўраси ундан, бойларнинг тоза шароб ва майлари ундан».

Улуғ Алишернинг халққа муҳаббати, унинг турмуши билан қизиқиши — шоирга фольклорни ҳам сездириди. «Хамса», «Лисонуттайр» сингари асарлар Алишернинг фольклор билан яхши таниш эканини кўрсатганидек, айниқса «Маҳбубул-қулуб» мақол ва афоризмларга бой, фольклор билан суғорилгандир. Бу асарга кирган мақол ва афоризмларнинг бир қисми тўғридан-тўғри халқ орасида юрган ҳикматли сўзлардан иборат бўлса, иккинчи қисми шоирнинг турмушни кузатиши ва тажрибаларидан туғилган ҳамда халқнинг доно сўзларидан озиқланган афоризмлардир. Бу асардаги афоризмлар халқ ичида жуда машҳурдирлар:

Яхшилик тиласанг, яхшиларга кўшил,
Золимдан вафо тилама, фосиқдан ҳаё тилама.

Билмаганини сўраб ўрганган олим,
Орланиб сўрамаган ўзига зolim.

Оғзинга келганини демак нодон иши,
Олдига келганини емак ҳайвон иши.

Оз демак ҳикматга боис, оз емак сиҳатга боис.
Чин сўз мўътабар, яхши сўз мухтасар,

Мушукка раоят, каптарга офатдир,
Шақал ёнин тутмоқ, товуқ тухумин қурутмоқдир.

Қобилга тарбият қилмаган золимдир,
Камтарлик, ҳодисалар дарёсида кишилар кемасининг
лангаридир.

Алишернинг барча асарлари чуқур фалсафий афоризмларга бойдир. Биз бу ерда фақат «Маҳбубул-қулуб»даги афоризмлардан баъзиларини кўрсатдик ва шоир ҳаётининг сўнгги даврида ёзилган бу муҳим асар ҳақида бирмунча муфассал тўхтадик.

Алишер Навоий «Муҳокаматул-луғатайн» номли китобида ўзининг «Зубдатул-таворих» номли подшоҳлар тарихига оид асари борлигини ва уни «Хамса»ни тамомлагандан кейин ёзганини сўзлайди. Хондамир ва бошқа тарихчилар Алишерга «Тарихи анбиё» (пайғамбарлар тарихи), «Тарихи мулуки ажам» (Эрон подшоҳларининг тарихи) номида икки асарни нисбат берадиларки, бу «Зубдатул-таворих» билан «Тарихи мулуки ажам» бир асар бўлса керак.

Алишернинг катта тарихий аҳамиятга эга бўлган асарларидан бири «Вақфия»дир. Бу асар Алишернинг Хирот шаҳрига солдирган бинолари, уларга тайин этилган вақфлар тўғрисида бўлиб, унда шоирнинг ҳаётига доир кўп қимматли маълумотлар бор.

Алишернинг танишлари ва дўстларига турли таърифда ёзган мактубларини ўз ичига олган, бири ўзбекча, ик-

кинчиси форсча бўлган «Муншаот»лари бор. Бу икки асар ҳам Алишернинг муҳити, унинг сиёсий, ижтимоий қарашлари, ҳаёти тўғрисида қимматли материал беради.

Алишер Навоий ҳаётининг охириги даврларида ёзган асарлари жуда қийин шароитларда, оғир кечирмалар ичида яратилди. Бир томондан мамлакатдаги оғир сиёсий ва ижтимоий аҳвол, шоирнинг буларда актив қатнашиб туриши ва турли фитналар, иккинчи томондан битмас-туганмас куч талаб қиладиган катта ижодий ишлар, бу улуғ шоирнинг қариган чоғларида соғлигига оғир таъсир қилмоқда, унинг вужудини қақшатмоқда эди.

Алишернинг ўзи бу вақтларда, «шу қадар заифлашдимки, вужудимдаги суякларни санаш мумкин. Ортиқ оёқда туролмай қолдим. Турли касалликларга дучор бўлдимки, табиблар даволашдан ожизлар:

Бу дард илаки ўлармен, мараз чу зоҳир эмас.
Табиблар бу балога не чора қилгайлар.

Тилим муносабатсиз сўзлар сўзлай бошлади. Фикрим қаришди. Бугун вужудим аламлар ичида, кундуз овқат еёлмайман, кечалари бир лаҳза ухлай олмайман, ҳассага суялмасдан оёқда туролмайман. Икки киши ёнимда туриб ёрдам бермагунча, бир оз ҳаво олиш учун отга минолмайман», деб ўз соғлигидан шикоят қила бошлаган эди.

АЛИШЕРНИНГ ВАФОТИ

Хусайн Бойқаро, 1500 йил 28 июлда Астрободда исён кўтарган ўғли Муҳаммад Хусайн мирзога қарши қўшин тортишга мажбур бўлади. Пойтахтни қўриқлашни Амир Муборизиддин Муҳаммад Вали ва Алишер Навоийларга топширади. Хусайн Бойқаронинг бу сафари узоқ чўзилмади. Уғли билан ярашиб, Астрободдан Ҳиротга жўнади.

Подшоҳнинг қайтиши тўғрисида 28 декабрь, душанба куни Ҳиротга хабар келди. Эртаси шаҳарнинг катта одамлари Ҳусайн Бойқарони қаршилаш учун йўлга чиқади. Булар ичида Алишер ҳам бор эди. Кечга яқин Пурён ва эртаси Паёнга етишганларида, подшоҳ ва унинг қўшини яқинлашиб келаётгани тўғрисида хабар келди. Эртаси кун Муҳаммад Валибек работида Ҳусайн Бойқаро кишиси Хўжа Шаҳобиддин Абдуллоҳ билан кўришди. Бойқаро Хўжа Шаҳобиддинни йўлга чиққанлардан хабар олгани юборган эди. Алишер бу киши билан кўришган вақтда ўзини жуда ёмон сизди. Бу пайтда подшоҳнинг муҳофаси¹ яқинлашиб қолган эди. Алишер отидан ерга тушди. Ҳусайн Бойқарога қараб юрмоқчи эди, лекин оёқлари ҳаракат қилмайди. Бир тарафда Хўжа Абдуллоҳ, иккинчи тарафда Хондамирнинг умузига таяниб подшоҳ ёнига яқинлашди. Унинг оёқда туришга кучи қолмаган эди. Подшоҳнинг сўзларига жавоб бера олмасдан ерга йиқилади.

Алишерни подшоҳнинг муҳофасига солдилар ва тезлик билан Ҳиротга ошиқадилар. Пурёнга етишганларида касалнинг томирлари жуда сусайган эди. Баъзилар касални шу ерга тўхтатиб даволашни, касалнинг қон ҳаракатини енгиллаштириш учун қон олишни лозим кўрдилар. Лекин табиб Абдулҳай тезлик билан шаҳарга бориб, у ерда табиблар билан кенгашиб иш кўриш кераклигини билдирди ва йўлларида давом этдилар.

Бу воқеани ўз кўзи билан кўрган, касални Ҳиротга олиб боришда қатнашган тарихчи олим Хондамир шундай тасвирлайди:

«Бу буюк одамнинг тарбиялаб етиштирган кишиси бўлганим ва ундан кўп яхшиликларни кўрганим учун бу кутилмаган касалликдан жуда қаттиқ ташвишга тушдим.

¹ Муҳофа — икки томонига от қўшиш, ёки елкада кўтариб юриш учун шоти ўрнатилган гилдираксиз кажава. Подшоҳнинг тушиб юриши учун экипаж вазифини ўтаган.

Касалнинг ҳоли жуда қўрқинчли эканини билганим учун қон олиш яна бир оз кечиктириладиган бўлса Алишердан айрилажagini Хўжа Абдуллоҳга уқтирдим. Бу сўзимдан сўнг Хўжа Абдуллоҳ подшоҳга аҳволни арз қилиш ва буйруқларини олиш учун бир одам юборди. Хусайн Бойқаро менинг фикрим билан ҳаракат қилишни қувватлади. Фақат подшоҳ ёнига бориб келиш ва бир жарроҳ топиб келтириш учун қийматли вақт йўқотилган эди. Шунинг учун томирга ништар урилганда беш-олти томчи қон чиқди холоё. Бундан кейин касалнинг ҳоли яна оғирлашди. Жума куни ярим кечада касални ўз уйига олиб келинди Эртасига шаҳарнинг энг машҳур табиблари чақирилиб, кенгаш ўтказилди. Янгидан қон олишга қарор қилинган бўлса ҳам, бироқ бунинг фойдаси бўлмади, энди умид қолмаган эди».

Касал ўзига келмади, шанба куни унинг аҳволи яна ҳам оғирлашди. 1501 йил 3 январь, якшанба куни тонг вақтида, илм-адабиёт соҳибқирони улуғ Алишер вафот этди.

Бу катта мотамни Хондамир шундай ҳаяжонли тасвирлайди:

«Қуёш эндигина уфқда ўз нурларини соча бошлаганда, бу оғир қайғу хабари шаҳарга ёйилди. Бутун халқнинг фарёд ва фиғонига сабабчи бўлди. Осмонга қадар юксалган бу аламли товушлардан қайғуланган кўк юзи булутларга бурканиб, ер юзига тўфон каби кўз ёшлари ёғдира бошлади».

Улуғ шоир, олим ва санъат ҳомийси ва буюк сиёсий арбобни кўмиш маросими катта халқ тўлқини ичида ўтди. Бу маросимга мамлакатнинг сиёсий арбоблари, шоирлари, олимлари, билимдонлари, энг оддий меҳнаткашлари, қисқаси бутун халқ иштирок этди. Унинг танаси ўзи солдирган жомияга қўйилди. Шоирнинг хотираси учун халқ етти кун мотам тутди.

Султон Ҳусайн Алишернинг ҳовлисида қолиб, таъзия маросимини ўтказди. Бу буюк мотамнинг еттинчи кунини бутун Ҳирот халқи Ҳавз Моҳиёнда Алишерни хотирлаш учун тўпланди. Турли таъзия маросимлари ўтказилгандан кейин катта зиёфат тортилди. Шу кун Султон Ҳусайн ва унинг хотини Хадичабегим азадорларнинг аза кийимларини алмаштириб, ипак чопонлар тақдим қилдилар

Алишернинг вафотига бағишланиб, шоирлар томонидан марсиялар ёзилди. Мисол тариқасида қуйидаги парчани келтирамиз:

Сўз гулшанининг булбули гўёси Навоий,
Маъни садафининг дурри яқтоси Навоий.

Ҳам авжи фасоҳат уза шабҳози маони,
Ҳам қосфи балоғат уза анқоси Навоий

Ҳам баҳри латофат аро ғаввоси гуҳар санж,
Ҳам боғи назокат гули саҳроси Навоий.

Ҳам килки шакаррезлигидан сўзлари ширин,
Сўз шаққарининг тўти шаққархоси Навоий.

Чун «Хамса» анга рутбада беш ганжи ҳақойиқ,
Девони муҳаббат маю меноси Навоий.

Ёзганда магар килки қазо пазмила отин,
Ул номага дебочаи афзоси Навоий.

Нази аҳли жаҳон базмида юз минг, яна бешак,
Ул зумра аро сарвари аълоси Навоий.

Сўз шаҳдига бермади мундоқ киши зийнат,
Маъни юзининг ошиқи шайдоси Навоий.

Мазмуни:

«Сўз гулзорининг булбули гўёси Навоийдир, маъни садафининг нодир дури Навоийдир. Фасоҳат баландлиги устида маънилар лочини ва бадийлик тоғининг анқо қуши Навоийдир.

Гўзаллик дарёси ичида гавҳар ўлчовчи гаввос ва нозиклик боғининг саҳро гули Навоийдир, шакар сочувчи қалам ёғаси бўлганидан сўзи шириндир, сўз шакарининг соф шакар сочувчи тўтиси Навоийдир. «Хамса» даражада унга беш ҳақиқат хазинаси, муҳаббат девонининг соф майи Навоийдир. Қудрат қалами отини назм билан ёзганда у номага орттирилган сўз боши Навоийдир Жаҳонда шоирлар юз мингларчадир, шубҳасиз бу гуруҳнинг аъло етакчиси Навоийдир. Сўз гўзалига ҳеч ким бундай зийнат беролмайди, маъни юзининг ошиқи шайдоси Навоийдир».

Алишер Навоийдан кейин ўтган шоирларнинг унга қанчалик буюк ҳурмат қилганларини бу шеър жуда гўзал ифодалайди.

«ХАМСА»

«Хамса» ёзиш шарқ адабиётида кенг тарқалган ҳодиса эди. Бу традиция маснавий шаклнинг автори улуғ шоир Низомий Ганжавий номи билан боғлангандир. Низомий маснавий шаклида ёзган беш достони билан ўзидан олдин ўтган шоирлардан кўп илгари кетган ва бу соҳада катта янгилик яратган эди. У ғоят юксак ғоявий мазмун, нозик ҳиссият, тоза ва жозибадор услубга эга бўлган дostonлари билан шарқ адабиётини баланд кўтарган эди. Бу мислсиз санъаткор ўзининг жарангловчи қофиялари, ажойиб ва кишини ўзига тортувчи сюжетлари ва уларни маҳорат билан тартибга солиши, қудратли ва порлоқ ифодалари билан

эски маснавийлардаги нуқсонларга хотима берган ва ўзидан сўнгги адабиётнинг ўсиш йўллариini белгиллаган эди.

Низомийдан сўнг тўпланиб, «Панж ганж», «Хамса» номи берилган бу беш дoston шоирлар орасида кенг раббат қозонди, янги маснавийликка асос солди. «Хамса» сўз санъатининг баланд чўққиси сифатида кейинги шоирлар учун тақлид намунасига айланди. Шоирлар ўз кучларини синаш учун Низомий «Хамса»сига эргашиб «Хамса»лар яратдилар. Сони бир неча ўнларни ташкил қиладиган бу «Хамса»лар орасида муваффақиятли чиққани жуда оз. Шоир Хусрав Деҳлавий ва Абдурахмон Жомийлар яратиб қолдирган, «Ҳашт беҳишт» ва «Ҳафт авранг»ларгина хамсачилик тарихида алоҳида аҳамиятга эгадирлар.

Низомийнинг беш дostonи билан «Хамса» ёзиш техникаси ҳам қатъий тус олган эди. Кейинги адабиёт назариётчилари Низомий ва унинг тақлидчиларининг асарларини асос қилиб «Хамса» ёзишнинг бир қанча қондаларини илгари сурдилар. Бу қондаларга кўра шоир асл мавзуга киришмасдан илгари бир қанча моддани ўз ичига олган умумий бир муқаддима — «д е б о ч а» ёзишга мажбур эди. Дебoча эса, тавҳид, муножот, наът, меҳрож таърифи, замон подшоҳининг мадҳи, сўз ва сўз эгаларининг таърифи, ўғлига насиҳат, китоб назмининг сабаби каби боблардан иборат бўлиши керак эди. Булардан бошқа яна «Хамса»га кирган асарларнинг вазни Низомий томонидан сайланган ваэнар бўлиши шарт эди. Шундай қилиб, Низомийга эргашиб «Хамса» ёзиш шарқ адабиётида катта ўрин олди ва Низомий таъсири кенг ёйилди.

Алишер Навоий ўз «Хамса»сини ёзганда Эрон поэзиясининг энг катта ютуқларига таянди. Доҳиёна асарлар яратган улуғ Озарбайжон шоири Низомий Ганжавийдан кўп нарсалар ўрганди, унинг хазинасини эгаллаб, ўзбек тилида биринчи мартаба ўлмас, гўзал дostonлар яратди

«ҲАЙРАТУЛ АБРОР»

«Хамса»нинг биринчи достони «Ҳайратул-аброр» Навоий ижодиётида алоҳида ўринга эгадир. У, ўзига хос фалсафий-дидактик дoston бўлиб, замонасининг турли ижтимоий-сиёсий масалаларини ва шоирнинг ижтимоий-ахлоқ тўғрисидаги қарашларини, муҳокамаларини ифодалайди.

Бу типдаги дoston шарқда жуда машҳур эди. Санойининг «Хадиқатул-ҳақиқат»и, Низомийнинг «Махзанул-асрор»и, Хусрав Деҳлавийнинг «Матлаул-анвор»и, Жомийнинг «Тухфатул-ахрор»и шундай фалсафий-дидактик дostonлардан эдилар.

«Ҳайратул-аброр»нинг фикрий мундарижаси ва бадий хусусиятлари тўғрисида тасаввур қозониш учун унинг умумий ва хусусий бобларидан баъзиларини кўздан кечириш керак.

Дoston умумий традицион муқаддима билан бошланади. Бу муқаддима: ҳамд, тўрт муножот, беш наът, Низомий ва Хусрав Деҳлавий мадҳи, Жомий мадҳи, сўз таърифи, сўз ва мазмун масаласи, Султон Ҳусайн мадҳи, кўнгил таърифи, уч ҳайрат, Баҳовутдин Нақшбанд мадҳи каби бўлимларни ўз ичига олади. Шоир буларнинг бир қисмида диний нормалар тўғрисида сўзлайди ва ўз даврида расмий диний таълимот тусини олган нақшбандликка муносабатини баён қилади. Айниқса муножот ва ҳайратлар оламнинг пайдо бўлиши, инсоннинг яратилиши сингари фалсафий масалаларга бағишланган бўлиб, Навоий уларда суфизмнинг пантеистик дунёга қараш концепциясини беради, «вужуди мутлоқ», «ҳусни мутлоқ», «адам», «фано» терминларининг мазмунини шоирона образларда очади.

Бу концепцияга биноан, олами ходисот йўқ экан, «вужуди мутлоқ» мавжуд эди. У айни замонда ҳусни мутлоқ ҳам эди. Ҳусн жилваланишни истади, адами мутлоқ унинг ҳуснига ойна бўлди, Сонсиз-саноқсиз жилваси бўлган

хусннинг акси — бу олами ҳодисотни юзага чиқаради. Шунинг учун бу ашёлар оламининг ҳар бири илоҳнинг кўзгуси ва ундан ҳиссадирлар. Булар орасида инсон энг юқори ва мукамал бўлиб, у ўзининг ақли ва идрок қобилияти билан ажралади.

Мана булар Алишер Навоийнинг дostonи суфизм фалсафаси ва поэзиясининг кучли таъсирида яратилганини кўрсатадилар. Бироқ шоир қатор масалаларда суфизм назариётчиларининг таълимотларига қарама-қарши фикрлар баён қилади. Масалан, маърифат процессида сезгиларнинг роли ва ақлнинг кучига алоҳида аҳамият беради. Навоий дастлаб инсоннинг қоронғи ҳужраси ясалганда, бу ҳужрага ақлдан чироқ ёқилганини тасдиқлайди. Суфизмнинг кўп вакиллари томонидан айтилган оламини таниб бўлмаслик, илоҳни кўнгил билан (интуация орқали) таниш тўғрисидаги гапларидан четга чиқиб, олами ҳодисотни, ҳолиқи ашёни ақл билан идрок этиш мумкин эканига ишонади.

Навоийнинг фикрича инсоннинг вазифаси, маънавий мукамалликка эришувдир. Бироқ бу масалада ҳам шарият доғмаларига, суфизм мистикасига қарама-қарши борувчи фикрларини илгари суради. Маънавий мукамалликка эришув учун инсоннинг «нафс»га қарши курашуви (ўзликини ўлдириш), таркидунё — дунёнинг ҳузур-ҳаловатидан воз кечиш, ўлимдан бурун ўзини ҳалок этмоқ шарт эмас. Турмушни севиш, дунёвий ишлар билан машғул бўлиш маънавий мукамаллик учун раҳна сололмайди.

Инсон яшаши керак. Модомики одам кўз, қулоқ, тил сингари аъзоларга эга экан, у ҳолда булардан фойдаланиш лозим. Ҳаётга меҳр қўйиш, бахт, хурсандлик йўлини излаш керак. Навоий инсоннинг маънавий мукамалликка эришуви масаласига турмуш масалалари, ижтимоий вазифалар нуқтаи назаридан ёндашади. Кишиларни жамият, инсоният учун фойдали ишлар қилиш ва шундай қуролга эга бўлиш учун интилишга чақиради.

«Ҳайратул-аброр»нинг муножот ва ҳайратлар бобида диний ва тасаввуфли бўёқлар билан қўйилган масалаларидан баъзиларининг мазмуни ана шулардир. Уларда шоирнинг ҳам ожиз томони акс этган, ҳам унинг кучининг уруғлари гавдаланган.

Умумий муқаддиманинг Озарбайжон шоири буюк Низомий ва амир Хусравлар мадҳига бағишланган бўлимида Навоий уларни ўзининг устоди сифатида буюк ҳурмат билан хотирлайди. Ёзган «панж-ганж» (беш хазина) ларига юқори баҳо беради. Низомийни «фасоҳат аҳллари бошининг тожи» ва Хусрав Деҳлавийни «қалами билан Ҳинд ўлкасини зийнатлаган» шоир сифатида улуғлайди.

Шоир ўз дўсти ва устоди Жомийга бағишлаган махсус бўлимда: «Жомий сўзининг қасри шундай баланд қурилганки, унга фалак каманд сололмайди» деб мадҳ этади ва ўзининг у билан бўлган суҳбатлари тўғрисида сўзлайди.

Бундан кейин Навоий сўз таърифи ва унинг маъно билан муносабати масаласига махсус икки бўлим бағишлайди. Бу бўлимларда шоир ўзига хос санъат фалсафаси, ўзининг санъатга қараши ва унинг вазифаси, турмуш билан муносабати ҳақида фикр юритади. Қисман шоирнинг узоқ муддатли ижодий тажрибаси натижаси бўлиб туғилган бу эстетик принциплари диққатни ўзига тортади.

Навоий сўз¹ тўғрисида шуларни айтади: «Сўз — кўнгил қутичаси ичидаги жавҳардир».

Навоийнинг сўзга бундай муносабати — сўз санъатининг моҳияти, ўрни тўғрисидаги қарашларини тайинлайди.

Навоийнинг фикрича сўз санъати улуғ кучдир, у «ўлиқ танга пок руҳ бағишлай олганидек, тандаги руҳни ҳалок қила олади». Ҳақиқий санъат асари кишининг кўнглига, туйғусига ҳоким бўлади, унда турли кечирмалар яратади.

¹ Навоийда сўз термини — шеър, умуман сўз санъати тушунчаси билан боғлангандир.

Ўзининг «оташ сочувчи лафзлари» билан улус кўнглига мунгдан нишон беради. Навоий санъатни ҳар нарсадан илгари кишида ички қизғин ҳаяжон, кучли тўлқин, юқори пафос яратиш билан баҳолайди. «Базмга ҳар лаҳза алола сочувчи», «яқо чок эттирувчи» ва «ўзни фиғон билан ҳалок эттирувчи» кучга эга бўлган санъат асари кишида юқори кечинмалар яратиб, уни олий хислатларга, олий қийматларга яқинлаштиради. Навоий тошқин ҳаяжон, лирик тўлқинни санъатнинг ажралмас хусусиятидан санайди. Бяроқ, ҳар қандай асар бундай таъсир кучига эга бўлавермайди. Бунинг учун асар улуғ идеяларни гавдалантириши, катта эҳтирослар билан суғорилиши лозим. Шу билан бирга у кишининг кўзини қамаштирувчи ранг-баранг лафз либослар кийган бўлиши керак. Шундай бадий асарларгина қалбнинг чуқур жойларини титрата олади. Навоий мана шу асосдан чиқиб шакл ва мазмун масаласига ҳам ёндошади. У санъат асарининг сурати (шакли) қандай бўлмасин, асли мазмун эканини қайд этади. Бироқ бу билан шакл ва мазмун орасига девор урмайди. У ҳам сурати гўзал, ҳам маъноси дилкаш асарлар талаб этиш билан шакл мазмун бирлигини эътироф этади.

Назмда асл анга маъно дурур,
Бўлсун анинг сурати, ҳар не дурур.
Назмки маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маони қошида хуб эмас.
Назмки ҳам сурат эрур хуш анга,
Зимнида маъни даги дилкаш анга...
Нукта сув янглиг эритур тошни,
Топса ҳақиқат ўтидин чошни.

Достоннинг умумий муқаддимасида яна бир бўлим Султон Ҳусайн мадҳига бағишлангандир. Шоир унда Султон Ҳусайнни талантили лашкарбоши, давлатга катта фойда егказувчи шахс сифатида тасвирлайди.

«Хайратул-аброр»нинг асосий қисми йиғирмата «мақолот» (боб) дан иборатдир. Шоир бу мақолотларда подшоҳлар, руҳонийлар, адолат, мурувват ва сахийлик, одоб ва жамтарлик, қаноат, исроф, вафо ва бир-бирига ёрдам бериш, ишқ, ростгўйлик, илм ва олимлар, қалам ва котиблар, халққа хизмат қилувчилар, меҳнаткашлар, дунё, жоҳиллар, майхўрлар, худбинлар, фирибгарлар ва хоинлар, баҳор, ҳаётни севиш ва бошқалар тўғрисида сўзлайди. Навоий бу мақолотларда жамият, инсонларнинг бир-бирига муносабати, унинг хулқи ва бошқалари тўғрисида кўп масалалар қўйиб, ўзи яшаган жамиятнинг касалликларини очиб ташлайди, ундаги ярамасликлар, бузуқликларни танқид этади. Унинг бу танқидлари жуда ўткир ва аёвсиздир. Феодал иерархиясининг энг юқори вакили шоҳ ва унинг амир, бекларини фош қилувчи III мақолат жуда характерлидир.

Навоий бу мақолотнинг бошида подшоҳга насиҳат йўсинида хитоб қилиб, яратилишда унинг оддий одамлардан фарқсиз эканини, лекин сифатча улардан тубан эканини уқтириб ўтади. Шу билан бирга шоир сословияли феодал жамиятга қарама-қарши борувчи тенглик идеясини, оддий фуқаронинг гражданлик, дин жиҳатидан юқори синфлар билан баробарлиги фикрини олдинга суради:

...Бил муни ким сен дағи бир бандасен,
Кўпрагидин ожизу афқанда сен.
Эрмас алар туфроғу, сен нури пок,
Хилқат аларгаю сенга тийра хок.
Барча жавоҳир била аъзода тенг,
Суврати навъию ҳаюлода тенг.
Лек ҳунар ичра, камол ичра ҳам,
Хулқи хушу лутфи мақол ичра ҳам.
Ҳам равиши адлу, ҳам инсоф аро,
Хилму, ҳаё бобида авсоф аро.

Сен тушубон йўл наҳажидин йироқ,
Кўпраги сендин юрубон яхшироқ...

Навоийнинг подшоҳ зулми остида эзилган, «шавкат ва сармоясини» бўлмаса ҳам, «поясини ундан юқори бўлган бечора мазлумлар»га муҳаббати жуда равшандир. Бу муҳаббат шоирнинг подшоҳ тўғрисидаги орзусида очиқ акс этди. Инсоният боғини парвариш қилиб, гуллагувчи подшоҳ унинг идеалига айланди.

Бироқ Навоий ўзи яшаган жамиятдаги подшоҳларнинг ҳеч бирида бундай сифатни топа олмади. Аксинча подшоҳларнинг адолат, инсоф, номус, хулқ жиҳатидан ҳамма инсондан паст бўлганини кўрди. Шунинг учун унинг камолда хулқда ўзидан юқори турган инсонлар устидан ҳукмрон бўлишига нафрат билан қаради. Шоир бундай подшоҳ халқнинг бахти, саодати учун, уни оч бўриларга туъма бўлишдан қутқариш учун ҳеч қандай иш қилмаганини, аксинча, ўзи бошлиқ бўлиб, халқни талаганини ва қонини сўрганини кўрди. Шунинг учун шоир қаламининг найзасини уларга санчди:

Эй-ки қавий айлади давлат қулунг,
Зулм сари тушти валекин йўлунг.
Чунки фараҳ баъмига азм айладиңг,
Айшу тараб аъмига жазм айладиңг.
Қасрки баъм анда муҳайё бўлуб,
Зийнати фирдавси муалло бўлуб.
Пардалари риштаси эл жонидин,
Лаълию шингарфи улус қонидин.
Шамсаси эл моли била зарнигор,
Эл дуру лаъли била гавҳар нигор.
Ҳиштини масжид бузубон келтуруб,
Тошини эл марқадидин еткуруб.
Анда тузуб маснди шоҳаншаҳи,
Айшу тараб жоми учун муштаҳи.

Ҳар неки марғуби бўлуб нафсининг,
Топилиб ул базмда бир йўқки минг.
Токи қуёш жирми бўлуб нурфош.
Маҳфили айшингда бу янглиғ маош.
Шоми жаҳон саҳфасин айлаб қаро,
Пардаи зулмат чу ёпиб эл аро.
Рост ярим тунга лекин ҳол бу,
Ҳам сенга, ҳам хайлингга аҳвол бу.
Базмдаги қарию гар худ йигит.
Майдин ўлуб ҳар бири бир телба ит.
Ҳар сари бир маст ўлуб ором жўй.
Бир бути гулруҳдин ўлуб ком жўй.
Мастлиғ уйқуси чу айлаб ҳужум,
Барча ўлукдек ётиб ул хайли шум.
Кўзларидин уйқу чу маъзул ўлуб.
Ҳар бири бир зулмга машғул ўлуб.
Очибон элга ситам абвобини,
Қилғали пайдо тараб асбобини.
Бўлди чу асбоб муҳайё яна,
Кирди тараб базмига ғавго яна.
Йўқки замона шаҳи бу шевалик.
Ўз хуру ҳолича улуғ, то кичик.

Навий бу шеърӣ нутқида подшоҳ ва унинг атрофидаги амир, амалдорларнинг халқни талаш ҳисобига қилган жирканч айшу ишратларини, ифлосликларини реал турмуш фактларида фош этади. Шеърнинг ҳар бир мисраи шоирнинг замонасидаги подшоҳ ва унинг саройига қарши ўткир ғазаб ва нафрат билан суғорилган. Бу маънавий чириган, бемаъни кўнгил очиш билан овора, маданий қизиқиш ўлган эксплуататорлар гуруҳининг ифлос турмуши устидан ўлдирувчи ҳукмдир.

Навий ўзининг танқидида бундан ҳам юқори кўта-

рилиб, феодализмнинг маънавий юзини белгиловчи руҳонийлар, шайхларни сатира қамчиси остига олади. Бунинг мисоли риёкор шайхлар тўғрисида ёзилган IV мақолотдир. Унда шоир эрта-ю кеч қий-чув зикр қилган руҳонийлар, шайхларни халқни алдовчи фирибгарлар, икки юзламалар сифатида тасвирлайди. Уларнинг халқни маънавий роҳат ва мукамалликка бошлашларига ишонмайди. Зикр, ибодат кароматлари устидан кулади, масжид ва хонақоҳларни фикс-фужур уяси деб атайди:

Эй, бўлубон санъат ила хирқа пуш,
Шому саҳар зикр ила солиб хурўш.
Хирқа уза бахяки ҳар ён чекиб,
Зухду риё вуслаларидин тикиб.
Иплар анга риштан таблис ўлуб,
Игна анга сиблати иблис ўлуб..
Эски амомаки бўлуб печ-реч,
Печдин ўзга нима йўқ анда ҳеч.
Қайси асо ҳийла уйига сутун,
Кош синиб ул, бу уй ўлгай нигун..
Ул йиғочиким ани мисвок этиб,
Оғзи лубои била нопок этиб,
Ҳар ён оёғидаки наълайн ўлуб,
Аҳли сафо ҳазли учун шайн ўлуб,
Турфа сақолин осибон кулгудек,
Эгри йиғоч узра чиқиб ўчкудек,
Учкуча ҳам йўқ ишида тўғрилиқ,
Ул тутуб ўғри, бу қилиб ўғрилиқ.
Учку тилаб хийлага баргу наво,
Гар гала минг бўлса, бўлуб пешво.
Ўзини бориға шафиқ айлабон,
Ҳоди ўлуб қатъи тариқ айлабон,
Тоғ ила тузни туну кун бошқариб,

Хайлини йўл ақбасидин ўтқариб.
Кўргузубон бу доғи хайлига йўл,
Йўлки, борибон тамуғ ўтига ул.
Мафсақан топибон элтиб паноҳ,
Отини masjid отабу хонақоҳ...
Кўнглак аро мушку абиру тараб,
Кўнглида юз ит ўлубун гандираб.
Ботин ўлуб фасиду зоҳир салоҳ,
Тоши мусаллаву, ичи мустароҳ.

Навойй бу золим подшоҳлар, фосиқ шайхлар ҳукмрон бўлган замонда халқнинг аҳволи оғир бўлганини кўрди, Улар ҳукмрон бўлган жамиятда вафо, садоқат, саҳийлик, дўстлик, фидокорлик сингари яхши хислатлар йўқола борганини, ўрнига таловчилик, муттаҳамлик, текинхўрлик, фисқ-фужур, бир-бирини кўролмаслик авж олганини англади. Шунинг учун Навойй бу ярамас хулқларни урчитувчи эксплуататорлар, золимларни қоралаб, ҳушёр ҳаққониятчи сифатида қаламини қайради. Унинг эксплуататорларнинг ахлоқи, хулқини қоралаб, ўзи яшаган тузумни ва ундаги муносабатларни танқид қилиши, келажак учун қайғуриш билан бирлашди.

Навоййнинг йиртқич феодал хулқни фош этиб, инсоннинг идеал ҳисларини унга қарама-қарши қўювчи мақолотларидан бир нечасини кўздан кечирайлик. Бундай мақолотдан бири саҳийлик ва бахиллик тўғрисида ёзилган мақолотдир. Унда шоир инсонни инсон томонидан ҳимоя қилиш, ожизлар, бечораларга ғамхўрлик тўғрисида сўзлайди ва саҳийликни мақтайди. Бироқ, эксплуататорларнинг бундай сифатдан маҳрум эканини, уларнинг «саҳийлиги» оч-яланғочлар, ожизларни ҳимоя қилиш эмас, тўққа ош тортиш, кийими бутунга кийим беришдан нарига ўтмаганини нафрат билан тасвирлайди:

Еяр анга суфраки ул оч эмас,
Берур анга тўнки яланғоч эмас.
От анга тортарки юз йилқиси бор,
Сийм берар анга юз илғиси бор.
Ҳам юборур лаъл Бадаҳшон сари,
Ҳам кетирур зирани Кирмон сари,
Шамъни кундуз ёритур беадад,
Меҳр зиёсига берай деб мадад,
Уйла булутдекки қуруқ боғ аро,
Еғмай ўтар, сувни тўкар тоғ аро.

Навойи VI мақолотда адаб, камтарлик, ҳаё тўғрисида сўзлайди. Бу сифатларнинг инсон учун улуғ зийнат эканини уқтириб ўтади. Адабнинг «улуғларга хизмат, кичикларга шафқат» деган шарти муносабати билан сўзни шоҳга хизмат қилиш, у билан қандай муносабатда бўлиш масаласига буради ва қуйидагича аччиғ насихат қилади:

...Гарчи шаҳ базми эрур дилрабо,
Вожиб эрур айламоқ андин ибo:
Марҳами зимнида эрур решлар,
Нўш ичида еткурубон нешлар,
Гул кўринуб, ёнида юз хори бор,
Бор эса бир айши, минг озори бор,
Англа бу қонун ила шаҳ хизматин,
Айшидин ортуқ ғам ила меҳнатин,
Суд эрур нечаки бўлсанг йироқ,
Турфа буки бўлмаганинг яхшироқ...

VII мақолот қаноат ва тамакорлик масаласига бағишланган. Навойида қаноатнинг мазмуни жуда конкретдир. У, қўл кучи билан машаққат тартиб ишлаш натижасида топгани билан тирикчилик қилиш тушунчасини ўз ичига олади. Навойи бундай кишиларни тамакор подшоҳдан

юқори қўяди ва айтади: «Қўл кучи билан топилган икки қора пул, шоҳ инъом қилган хазинадан ортиқдир». Навоий шу билан бирга очкўзлик билан тўпланган мол-дунё фақат зийнатгина бўлиб, ҳеч нарсага арзимаганини ва кишининг қиммати мол-дунё билан ўлчанмаслигини қайд этади:

Икки қора пул чекибон даст ранж,
Яхшироқ андинки шаҳ инъоми — ганж.

Вафо ва дўстлик тўғрисида ёзилган VIII мақолот ўзининг чуқур мазмуни билан кишининг диққатини тортади. Инсоннинг олижаноб хислатларидан бўлган вафо ва дўстлик, кишиларга чуқур ҳурмат, ғамхўрлик, уларни севиш, бир-бирини ҳимоя қилиш, фидокорликни ўз ичига олади. Кишилар мушкул пайтларда дардларини тинглайдиган ва дардларига чора кўрадиган ҳамдардга эга бўлиш керак:

Етса фалакдин ситаму хори дард,
Бир нафас өтгай анга изҳори дард,
Бўлса замон ханжаридин ёраэ,
Мунглашиб андин тилагай чораэ
Ҳарне етар даҳр малолу анга,
Айлагай ўз кўнглини холи анга,
Ҳар кишига етса фалакдин ғаме,
Бўлмаса ҳамдарди анинг бир даме,
Роз лабин тиккан ипин сўкмаса,
Ҳарнеки кўнглида әрур тўкмаса,
Дард ёқиб шуълаи нобудини,
Чархдин ўткаргай анинг дудини
Тийғи била кўксини чок айлагай,
Дард ани бир дамда ҳалок айлагай,
Сарсари ғам жониға урғай сипеҳр,
Хирмани умрини совургай сипеҳр...

Шунинг учун бутун соф виждонли кишилар дўстликка интилишлари, бир-бирларини меҳр, садоқат билан ҳимоя қилишлари, қийин, оғир пайтларда жонларини аямай бир-бирларига ёрдам беришлари керак.

Бироқ, Навоий яшаган даврда эксплуататорлар турмушида вафодор дўст топиш қийин эди.

Ушбу сифат ёрки, марқум эрур,
Войки, бу даврда маъдум эрур!

Вафо ва дўстликни ахтарган кишининг иши «сув сатҳида югуриш, қора ерда кема суриш» билан тенг эди дейди. У турмушда, ярамас хулқлар, йиртқич эгоизм ҳукмрон. Бу нарса ҳаётнинг ҳақиқий инсоний хусусиятларини ўчиришга сургарди. Кишилар фаолиятида эгоизм яратган нафратли ҳаёсизлик, жафокорлик очиқ кўринарди. Навоий ўзининг шахсий турмушида бу жафокор газандаларнинг жабр-ситамларини тортади. Ўзининг интилишида катта иштиёқ билан орзу этган ва вафо, дўстлик ўрнига жафокорликка йўлиққанидан шикоят қилиб сабога шундай хитоб қилади:

Сени тилаб ҳар неча кўрдим шиканж,
Ганж тилаб етмади жуз дарду ранж.
Сабза дедим, санчти ништар ким мени,
Лаъл дедию, ўртади ахтар мени.
Лола дебон кўксума кўрдим туган,
Гул тилабон кўнглума топтим тикан.
Кимки анга айламадим жон дарег,
Қилмади жавр алчаки имкон дарег.
Ҳар кишиким қўйдум оёғига бош
Жола каби бошима ёғдурди тош.
Войки, юз тош аро ёлғуз бошим,
Чарх соғинмишки, эрур юз бошим!

«Ҳайратул-аброр»нинг IX мақолоти ишққа бағишланган. Навоий фикрича, ишқ кишининг ички эҳтиёжи ва уни ҳар қандай ёмонликдан озод қилувчи зўр кучдир. У «кишидаги ярамас сифатларни куйдириб тозаловчи бир ўтдир». Уни бошидан кечирганлар маънавияти мукамал кишилар қаторига ўтади. Ишқ кишининг шахсиятини банд даражага кўтаради:

Утқа тушиб пок бўлур кишики ғаш,
Покроқ ўлгай ўт аро покваш.

Шунинг учун Навоий кўнглида дарди йўқ, ишқ-муҳаббат туйғуларига ёт кишиларни жонли, турмушда ҳаракат қилувчи, бахт-саодат учун курашувчи, кўнгли пок кишилардан ҳисобламайди:

Ишқсиз ул танки анинг жони йўқ,
Ҳусн не этсунки анинг қони йўқ...
Ошиқ они билки, эрур дарднок,
Ҳам тили, ҳам кўзию, ҳам кўнгли пок!

Навоийнинг ишқ тўғрисида илгари сурган фикрларини мистик суфийлик ишқи билан аралаштириш ярамайди. Шоир ишқ тўғрисида ўз фикрларини яна бошқа асарларида ҳам ойдинлаштириб беради. Шоир дўстлик, вафо, муҳаббат, садоқатни бир-биридан ажратмайди. Унинг тасаввур этган ишқи кишини дунёдан қочишга эмас, балки уни севишга чақиради. Бу ишқ кишига донолик, илҳом, қаҳрамонлик, фидокорлик бағишлайди. Бироқ, бу ишқ йўли ўзига хос машаққатлар, аламларга эгадир. Ишқида содиқ, вафодор кишиларгина уларни чидам билан енга оладилар. Навоий бу мақолотда ёлғончи нафспараст «ошиқлар» тўғрисида ҳам сўзлайди ва ўзини зўрма-зўраки ғамли кўрсатиб, мотами бўлмаса ҳам яқо чок этувчи иблисдан фарқи бўлмаган нафспарастларнинг ифлос мақсадларини фош этади.

Навоий X мақолотда ростлик, тўғрилиқ ҳақида сўзлайди. Бу хислатларнинг ҳар бир инсон учун зарурий бўлганини уқтиргандан кейин, ўзининг яшаган муҳитида инсонлар бундай хислатдан маҳрум эканини, бунинг ўрнига ёлгончилик авж олганини баён қилади. Ҳеч бўлмаганда ёлгонни камроқ сўзловчилар топилмаганига ачинади.

Турфа замон аҳлига биз мубтало, 4
Ким йўқ алар олинда чиндек бало.
Кимки қилар чинлик алардин ҳавас,
Қошлари устида топар чину бас.

Навоий ўзининг XI мақолотида илм ва олимлар, жоҳиллар ва нодонлар тўғрисида сўзлайди. Шоир илм ва маърифатга инсоннинг олий фазилати, ижтимоий тараққиётнинг буюк воситаси сифатида қарайди, унинг мўъжизали кучига юқори баҳо беради. Шоирнинг илм тўғрисидаги қарашлари мусулмон фанатизмидан жуда узоқдир. У, илмни халқ манфаати учун ишлатиш, унинг натижаларини турмушга татбиқ қилишни талаб этади. Бироқ ҳар қандай идеалдан маҳрум, тўқ, парвосиз, зебу зийнат, дабдабага берилган кишилар ва феодал ахлоқи ҳукмрон бўлган муҳитда Навоий орзу қилган илм ва маърифатнинг тараққий этиши мумкин эмас эди. Бу муҳитда халқ иши учун жонини фидо қилган олимлар, зиёлиларнинг хор бўлишлари, оғир кулфатлар ичида яшашлари, аксинча жоҳил, нодонларнинг иззат ва ҳурмат ичида бўлишлари табиий эди. Бу ҳолдан газабланган илм, маърифатнинг ҳақиқий жонкуяри Навоий дунёдан, замондан норозилигини, қўйидаги оташин мисраларда ифодалайди:

Даҳр иши то халқ ила бўлмиш ситез,
Хор дурур олиму, жоҳил азиз,
Разлға рифъат, билнк аҳлиға ранж,
Тоғ уза хораю, ер остида ганж.

Навойй бундан кейин ўз замонасида илм олишнинг нақадар қийин экани тўғрисида сўзлайди. Илм олиш учун уринганларнинг тортган азоб-уқубатларини, узоқ умр сарф қилиб ўқиган толиби илмларнинг кўплари қашшоқлик, очлик ичида ҳалок бўлганликларини чуқур ачиниш билан тасвирлайди. Толиби илмлар орасидан етишган бир-икки илм аҳлининг ўша муҳитда ўз кучини ишлатиш учун имконият тополмай, қийин аҳволда яшаганини, жоҳилларнинг эса баланд мартаба ва қадр топганини нафрат билан очиб ташлайди:

Турфа бу ким жоҳили қотилваше,
Кўрмаги нохуш, демаги нохуше.
Дину диёнатда йўқ оийн анга,
Бал не диёнат анга, не дин анга.
Ботинида луд каби тийралик,
Зоҳирида шуъла каби хийралик.
Дунглиғидин ит била яксон бўлуб,
Бал ит анинг қошида инсон бўлуб,
Турфароқ улким бу жаҳолат била,
Жаҳлни қўй, мунча разолат била,
Гарчи илондек зарари ом анга,
Ганжи фаридун уза ором анга,
Қатл ишида гарчи қиличдек самар,
Айлаб они шоҳ мурассаъ камар.

Навойй шу билан бирга илмни мансаб учун восита қилиб, золим подшо ва жоҳил амирларга хизмат қилувчи мансабпараст олимларни ҳам заҳарли танқид остига олади ва уларни халқни тўғри йўлдан оздирувчилар деб баҳолайди:

Илмни ким воситайи жоҳ этар,
Узинию халқни гумроҳ этар.

5

Инсоннинг зийнати мансаб, ташқи дабдаба эмас, илм, маърифат эканига чуқур ишонган Навоий ҳаммани илмга, олимларни ўз илмларига мувофиқ амал қилишга чақиради:

Илм Навоий сенга мақсуд бил,
Эмдики илм ўлди, амал айлагил!

«Ҳайратул-аброр» нинг XII мақолоти қалам ва қалам аҳлига бағишланган. Навоий қаламни халқ фойдаси учун ишлатган адиб, шоир, олим, муншиларни чуқур ҳурмат билан таърифлаб, уларнинг ёзганларига шундай баҳо беради:

Зулмаро мазлумга ҳатти амон.
Золим этиб ваҳм сени кўрган замон.

Бироқ, ҳамма қалам аҳллари шундай хислатга эга эмаслар. Айниқса қозихона котиблари, муфтилар, девон котиблари қаламни зулм, хиёнат қуролига айлантириб, унинг шарафини барбод қилувчилардир. Чунки қозихона котиблари пора олиб, ҳар қандай ноҳақни ҳаққа чиқара билганларидек, муфтилар ҳам ўз ёзган фатволари билан жиноят қилганлари ҳолда, бу жиноятни бошқа одамларга тўнқай оладилар. Девон котиблари ҳам булардан кўра ёвуз ва даҳшатли жиноят қиладилар. Ўзларининг ёзган нишон ва ёрлиқлари билан меҳнаткаш деҳқонлар ва косибларни хонавайрон қиладилар. Уларнинг қалами халқни ўрташ учун ўтindir.

Навоий бу мақолотда девон котибларининг солиқ масаласида қилган таловчиликларининг чуқур реалистик картинасини яратди. Унда шоир девон котиблари қайси қишлоқда тушса, халқнинг уйида, боғида базм билан шуғулланганларини, уй эгасининг қашшоқлигига қарамай, ундан софмай талаб қилишларини ва маст бўлгач, гўзал қизларни топиб келиш учун кампирларни ишга солишларини, уй эгаси-

нинг уруғлик арпасини ҳам отларига беришларини нафрат билан тасвирлаб, булар тушган жойга вабо доригандай бўлади, дейди. Шоир тасвирини яна давом эттириб, девон котиблари билан қишлоқ амалдорларининг «мағизпўст»дек бирлашиб олишларини, солиқдан қарздор бўлган деҳқонларнинг ўн олтинлик молини бир олтинга сотишиб олишларини, деҳқонларга товон солишларини, девон котиблари томонидан бир деҳқонга ўн олтинлик солиқ ёзилган бўлса, қишлоқ амалдорлари уни ўн беш олтин қилиб ундиришларини ғазаб билан очиб ташлайди.

Халққа манфаат етказувчиларга бағишланган XIII мақолот ҳам ўзининг чуқур мазмуни билан ажралиб туради. Навоий инсоннинг энг улуғ вазифаси жамиятга фойда етказишдир дейди. Омма манфаати учун ишлаш, унинг шахсий манфаатини таъминлайди, деган ғояни илгари суради. Унинг фикрича, қўли билан фойда етказа олмаганлар сўз билан ва кўнгли билан унга ҳайрихоҳ бўлишлари керак. Бу мақолотнинг мазмунини қуйидаги ажойиб мисралар ифодалайди:

Одами эрсанг демагил одами —
Ониким йўқ, халқ ғамидин ғами,
Улки киши ўлмагдин шод эрур,
Гўркаву, ғосилу, жаллод эрур...

Шоир, халқ ғамини егувчиларнинг яхши ният ва ишларини кўролмовчилар, элнинг шодлиги ва бахтидан дардга тушувчиларни фосид ва жаллод деб атайди.

XIV мақолотда шоир кажрафтор фалакнинг жафокорлигини кўрсатиб, «ким кўпроқ пасткаш бўлса, уни парварिश қилганидан» шикоят қилади.

XV мақолотда эса шоир ўз замонасида авж олган майхўрлик ва майхўрларнинг фисқ-фасодлари тўғрисида сўзлайди. Феодал ахлоқи ҳукмрон бўлган муҳитда кишининг

маданий қизиқиши ўлади. Бунинг ўрнида кишини пастлаштирувчи, кишини киши қаторидан чиқарувчи кўнгил очишлар авж олади. Майпарастилик мана шундай пасткашликнинг бир кўринишидир. Шоир бу кўнгил очишга нафратини майхўр образида жуда кескин ифодалаган.

Улки ичиб бодани паймонадин,
Маст чиқар кўйга хумхонадин.
Манглайиким томга тегиб, қон бўлуб,
Бошида дастори паришон бўлуб.
Элга қилиб ҳамла ёмон ит каби,
Қайси ёмон ит. қопогон ит каби.
Жисмини усруклик этиб дам-бадам.
Ҳар сори кўйса қадам. ул сори ҳам...
Гаҳ йиқилиб, гаҳ кўпуб ул ҳар нафас:
Маст солиб ҳар сари қўл ҳар нафас,
Бўйла кўпуб, гаҳ йиқилиб пай-мапай,
Ерга йиқилганда босиб ани қай.
Май қилибон беҳуда ҳолин анинг,
Қай қилиб олуца сақолин анинг.
Қай сақолин ҳар неча нопок этиб,
Ит яламоқ бирла яна пок этиб.
Мастлик уйқуси чу зайил бўлуб,
Кўз очибон бодага мойил бўлуб.
Не топибон бошида дасторини,
Не кўрибон белида зуннорини.

Навоий XVI мақолотда мутакаббир, ўзига мағрур худбинларни танқид қилади. Шоирнинг фикрича, ҳеч кимни назар-писанд қилмаслик, ўзини катта олиш худбинларнинг зийнати бўлиб, уларнинг қилган иши маъносиз мақтанчоқлик учундир.

Шоир XVII мақолотни табиат тасвирига ва киши умрининг фасллари таърифига бағишлаган. Баҳор, ёз, куз

мавсумларининг кўринишларини ажойиб усталик билан гавдалантирган.

XVIII мақолотда яна «хуш аҳлига зиндон» бўлган фалак ғамхонасидан, унинг вафосизлигидан шикоят қилади. Шоир кишининг ўлими табиий эканини айтиб, ундан қўрқмасликка ундайди. Бироқ, бу ерда тасаввуфий — мистик қарашга, «ўлмасдан бурун ўлмоқ» сафсатасига қарши бориб, тирикликни ғанимат билишга чақиради. Шоирнинг фикрича модомики ўлим муқаррар экан, у ҳолда дунёнинг ҳузур-ҳаловатини кўриш керак, фалакдан етишган жафони чидам билан енгиш, қайғудан озод бўлиш, ёр-мусоҳиблар билан шод бўлиш лозим.

XIX мақолот Хуросон ва гўзал Хирот таърифида ёзилган бўлиб, шоир унда ўз Ватанига, мамлакатига чуқур муҳаббат ва ҳурматини ифóдалагандир.

Навоий XX мақолотни шаҳзода Бадиуззамон мирзога насиҳат йўсинида ёзган. Унда шоир мамлакатни адолатли идора этиш учун шаҳзодага қатор йўллар кўрсатади.

Навоий ҳар бир мақолотнинг охирида инсоннинг олижаноб хислатларини куйловчи эпик ҳикоялар беради. Булар конкрет образлар орқали шоирнинг мақолотларидаги фикрларини бадий равишда асослайди. Бу ҳикояларнинг характери билан танишиш учун улардан бир-иккисини кўздан кечирайлик.

V мақолот охиридаги Ҳотам Той билан ўтинчи ҳикояси диққатга сазовордир. Бу ҳикоятда Навоий қари ўтинчининг ажойиб образини яратади. Ўтинчи ўзининг қариб қолган бўлишига қарамай, Ҳотам Той дастурхонида овқат ейишдан кўра, оғир машаққат билан бўлса-да, ўз кучи билан ўтин териб кун кечиришни афзал кўради. Ҳотам Той бу ўтинчининг ўз уйига ундаганда ундан шу жавобни эшитади:

«Кей солибон ҳирс оёгингга банд,
Озу, тамаъ бўйнунга боғлаб каманд!

Водний гайратга қадам урмаган
Кунгури ҳимматга алам урмаган.

Бир дирам олмоқ чекибон даст ранж,
Яхшироқ андинки биров берса ганж,
Сен дағи теккил бу тикан меҳнатин,
Тортмағил Ҳотами Той миннатин.

VIII мақолот охиридаги вафо ва дўстлик ҳақида ёзилган ҳикояни хотирлайлик. Амир Темур Ҳиндистонга юрган чоғида ҳиндлар унинг қўшинига қаттиқ қаршилиқ кўрсатдилар. Темур бу қаршилиқни синдириш учун дуч келган ҳиндни ўлдириш ҳақида буйруқ берган. Унинг сипоҳларидан бирига иккита ҳинд йўлиқади, сипоҳ бу бечора ҳиндларни ўлдириш учун тиг тортганда, буларнинг ҳар бири ўзининг олдин ўлдирилишини талаб қилади ва дўстининг бир неча минут бўлса ҳам ўзидан сўнг қолиб яшашини истайди.

Навой бу икки вафоли дўст образи орқали мақолотда илгари сурган фикрларини, идеалини равшан гавдалантирган. Мақолотлар охирида бундай ҳикоятларни бериш қисман «Ҳайратул-аброр»нинг характеридан келиб чиқади. Достондаги мақолотларнинг дидактик характерга эга бўлиши — ўзига хос бадий воситалар, тасвирий приёмларни талаб қилади. Шоир ҳар бир мақолотда илгари сурган абстракт тушунча ва тезисга конкрет тус беришга тиришади. Бунинг учун у турли ҳикоялардан фойдалангани сингари, хилма-хил тасвир воситаларидан, мураккаб ўхшатиш системасидан ҳам фойдаланади. Табиат ва турмушдаги ҳоллар, воқеаларни тасвирлаш орқали тушунчанинг мазмунини бутун деталлари билан очади ва ҳодисага ҳар томонлама ёндошиб, унинг турли сифатларида гавдалантиради. Шоир бир фикрни мустаҳкамлаш учун қатор далиллар келтиради. Бу далиллар кўпинча мақол, афоризмлардан ибо-

рат бўлиб, олдинга сурилган абстракт тезисга равшанлик, аниқлик бағишлайди ва ўқувчига бориб етишини осонлаштиради. Мисол учун V мақолотдан сахийлик ва бахиллик тўғрисидаги парчани текширайлик. Шонр бу парчада дастлаб қуйидаги фикрни баён қилади:

Они доғи дема сахийким, киши
То тиламас бермак эмасдур иши.

Сўнгра турмушдан олинган фактлар, мақол, афоризмлардан иборат бўлган қатор далиллар келтиради. Натижада шоирнинг илгари сурган фикри ҳар томонлама ва тўлалиги билан ўқувчининг кўз ўнгида гавдаланади:

Еяр анга суфраки ул оч эмас,
Берур анга тўнки ялангоч эмас.
От анга тортарки юз йилқиси бор,
Сийм анга берурки юз илғиси бор.
Ҳам юборур лаъл Бадахшон сари,
Ҳам кетирур зерани Кирмон сари.
Шамъни кундуз ёритур беадад.
Меҳр зиёсига берай деб мадад.
Мушкни ҳар неча сочар бедаранг,
Тун сочиға бермоқ учун бўю ранг.
Муштаҳи эл эса нон бергали,
Луқма тотурмас тилабон мумтали.
Уйла булутдекки қуруғ боғ аро,
Еғмай ўтиб сувни тўкар тоғ аро.

Навийнинг тасвири гоят мураккаб ва чандишмадир. Бу чандишмалик шеър мазмунининг ўқилишига заррача шикаст етказа олмайди. Чунки тасвир тузилишига кирган бўлақлар ўз олдига мустақил бўлмай, бир мотив билан бирига боғланган ва асосий фикрни ҳар вақт ўқувчи кўз ўн-

гида сақлайди. Мисол учун майхўрнинг ҳам ташқи, ҳам психологик тасвирини берган XV мақолотни олайлик. Жуда нозик мушоҳада эгаси Навоий мастнинг кулунж образини кишини ҳайрон қолдирарли даражада усталик билан чизган, ҳар бир детал ўрнида ва чуқур ўйланиб сайланган. Шоир дастлаб мастнинг разил аҳволини, унинг тубан кечирмаларини тасвирлайди. Сўнг, туппа-тузук одамни шу аҳволга солган майни тушунтиришга кўчади. Шоир бу ерда майни селга ўхшатиб, сел обод ерларни, уйларни қандай хароб қилса, май ҳам кишининг уйини (ақл, виждонини) хароб қилади, дейди. Кейин яна майни сувга ўхшатиб, уни ўт (ақл чироғи) билан қарама-қарши қўяди:

Бодаға кўргузса киши хийралик,
Ақл чароғига берур тийралик.
Томса чароғ ўтига бир қатра мув,
Уйга ёруғликдин илкингни юв.
Хоса чароғики киши субҳу шом,
Май суйидин қуйғай анга жом-жом.
Машъал ўтига сув агар бир аёғ,
Қуйса ўчар, кўрки не бўлғай чароғ!

Бундан кейин Навоий сувни ўтга айлантиради. Майхўрнинг вужудини хашак ва тупроққа ўхшатиб, юқоридаги фикрини ўстиради:

Сув демагил оники бир ўт эрур,
Ким ети кўк хирманини куйдирур,
Шуълаким ул ўртəғай афлокни,
Тушса не куйғай хасу хошокни.

Бу мисолларда кўринганидек, Навоийнинг бадиий приёмлари ғоят хилма-хил ва мураккабдир. Унинг барча сўз, образлари, бутун тасвирлаш воситалари маълум турмуш

воқеасини, бир-бирига боғланган ҳодисаларни жонли гавдалантиришга қаратилгандир. Бу восита ва приёмларда шоирнинг тугаллик, тадрижийлик, мотивланганлик, классик аниқликка интилиши очиқ ифодаланади.

Биз бу ерда «Ҳайратул-аброр»нинг бадий хусусиятларини кенг таҳлил этиш ниятида бўлмаганимиз учун юқоридаги изоҳлар билан чегараланамиз. Шунинг ўзиёқ, дostonнинг қуруқ ваъз, насихатдан иборат бўлмай, чуқур обрaзларда турмуш ҳодисаларини акс эттирувчи бадий асар эканини кўрсатиш учун етарлидир.

«ФАРҲОД ВА ШИРИН»

Алишер Навоийнинг катта меҳр қўйиб ишлаган дostonларидан бири «Фарҳод ва Ширин»дир. Бу дoston халқимизнинг чуқур муҳаббатини қозонди ва асрлар бўйи унинг энг севимли китобига айланди. Чунки халқимиз унда ўзининг умид-орзуларини, курашларини ўз фарзандларининг қаҳрамонона ишларини, унинг тортган азоб-уқубатларини ўқиди. Салмоқли мазмун, юқори бадий техника билан ишланган бу дostonда битмас-туганмас чидам ва ғайрат орқали келажакда бахтли турмушга эришажаги ҳақида ишонч билан куйлаган кўшиқларни тинглади.

Бизда ҳали матбаа, литография йўқ бўлган чоқларда ҳам дoston қўл ёзма ҳолида энг кўп кўчирилиб ёзилган, қўлдан-қўлга ўтиб ўқиладиган машҳур асар эди. Халқ орасида бу асарнинг жуда кўп турли қўл ёзмаларига учраш мумкин. У машҳур котиблардан тортиб, оддий китобхонлар, чаласавод кишилар томонидан ҳам минглаб нусхада кўчирилгандир. Айниқса хотин-қизлар томонидан кўчирилганлари диққатни тортарди. Халқимизда бу асарга бўлган муҳаббатни кўрган шоирлар, ёзувчилар уни соддароқ тил билан янгидан ишлаб чиқишни, насрга айлантришни, ёки

бутунлай янгидан «Фарҳод ва Ширин» достони яратишни лозим кўрадилар. Бундай асарлардан Умар Боқийнинг «Қиссаи Фарҳод ва Ширин»и, Маҳзуннинг «Фарҳод-Ширин»ини, «Хамсаи беназир»даги «Насри Фарҳод-Ширин»ни кўрсатиш мумкин.

XIX асрнинг иккинчи ярмисида литография усули билан нашр этиш пайдо бўлгандан сўнг «Фарҳод ва Ширин» яна кўпроқ халқ орасига тарқала бошлади. Бу дostonга бўлган талабни кўрган китоб савдогарлари, бир неча йил орасида уни кўп нусха ва вариантларда бостириб сотдилар.

Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони Эрон афсонаси сюжетида ёзилгандир. Шоир бу сюжетни ишлаганда фақат Эрон тилида ёзилган китоблардагина эмас, унинг Урта Осиё халқлари орасида, айниқса Туркистонда тарқалган ва кўп ўзгаришларга учраган формасидан ҳам кенг фойдаланди.

Бу афсона халқимиз орасига жуда эски замонларда кирган. Фарҳод ва Ширинлар тўғрисида кўп ҳикоя ва эртаклар яратилган эди. Ўзбек халқи Фарҳод ва Ширинларга ўз қаҳрамони сингари қарар ва ўз мамлакатидан етишган кишилар сифатида тушунар эди. Шунинг учун Ўзбекистон территориясида уларнинг номи билан боғланган тоғ ва сойлар мавжуддир. Масалан Бекобод районида Фарҳод тоғи, Ширин сойи бор.

Алишер Навоий ўз достонини яратганда мана шу халқ адабиётидан кенг фойдаланди. Шунинг учун бу дoston халқимизнинг энг яхши ва чуқур ғояларини ифодалаган дoston сифатида узоқ замонлардан бери яшади ва севилиб ўқилди.

Чин мамлакатининг хоқони ўз ўрнига қоладиган фарзанди бўлмаганидан жуда қайғули бўлиб, унинг бутун орзуси — бир ўғилнинг отаси бўлиш эди. Ниҳоят муддаосига эришди. Шодликка фарқ бўлган хоқон — мамлакатда мисл-

сиз тантана ўтказди, халққа катта зиёфатлар берди. Угилга ҳарфлари фироқ, рашк, ҳижрон, оҳ дарднинг симболи бўлган Фарҳод номини қўйдилар. Фарҳодни диққат билан тарбияладилар, у уч ёшга кирганда ўн яшар боланинг дидини берарди, ўнга етганда — дунёда у эгалламаган бирор илм қолмайди. Қадди қомагда, кучда йигирма яшар йигит билан тенг бўлган Фарҳод, энди диловарлик ҳунарини ўрганишга киришди. Ёй, қилич, гурзи, найза, камон сингари қуроолларни ҳеч ким эриша олмаган юқори маҳорат билан ишлатар, чавандозликда осмон бедовини минганлардан ўзар эди

Фарҳод ақлли, билимли, яхши хулқли, ботир йигит бўлиб етишди. Лекин катталашган сари ўйин-кулгини ёқтирмай, юзида маъюслик пайдо бўла бошлайди. Ўғлида бундай ўзгариш сезган хоқон, унинг кўнглини очиш чорасини излади. Базмлар, музика мажлислари қурди, бироқ улар Фарҳоднинг дардига илож бўлмади.

Хоқон бошқа чора излади. Фарҳод учун тўрт фаслга мослаб дунёда мисли кўрилмаган тўртта гўзал қаср солиш режасини тузди. Бу тўғрида ўзининг донишманд вазири, Фарҳоднинг отахони Мулқаро билан кенгашди, вазир хоқоннинг фикрини тасдиқлади ва тезда ишга киришиш лозим эканини айтди. Шоҳ у ишни Мулқаронинг ўзига топширди.

Ишга киришдилар, қасрлар Чиннинг машҳур усталари: архитектор Моний, наққош Боний, тоштарош Қорунлар қўл остида қурила бошлади.

Навой қасрлар қурилишини чуқур билим, ажойиб усталик билан ҳикоя этгач, Фарҳоднинг бу қурилишни томоша қилиш учун келганини ва усталарнинг ҳунарига қизиқиб, улардан тоштарошлик, наққошлик санъатини ўрганганини тасвирлашга кўчади. Навойнинг ҳикоясича: Фарҳод Қорундан тешага махсус йўл билан сув бериб, осонлик билан тош йўниш ҳунарини, Монийдан нақш санъатини оз

фурсатда ўрганиб, устодларини ҳайрон қолдиради. Қасрлар битгунча қурувчилар билан бирга ишлайди.

Ниҳоят ажойиб суратлар, ранг-баранг нақшлар билан безатилган қасрлар қурилиб тамом бўлади. Хоқон усталарни мукофотлади, Мулкаронинг даражасини оширади, қасрларда зиёфатлар, базмлар бошлашга буюради. Шаҳзода ўзининг ўртоқлари билан бу қасрларнинг ҳар бирида уч ойдан вақт ўтказди. Бироқ бу дил тортар иморатлар, сафобахш боқчаларда турли ўйин-кулгилар ичида бўлиш Фарҳод дардига чора бўлмайди. Унинг чеҳраси сарғая боради, кўнгли сира очилмайди.

Хоқон яна бошқача чора ўйлади. Ўзининг тож-тахтини Фарҳодга топширмоқчи бўлди. Мамлакат улуғлиги унинг бошига тушса, паришонлиги йўқолиб, кўнгли очилишига қатъий ишонди. Вазирларини, арбобларини чақириб шоҳона мажлис қурди. Мажлисда ўзининг орзусини айтди, ёнида ўтирган Фарҳодга қарата насиҳатлар қилиб, унга шоҳликни таклиф қилди:

— Улмасдан бурун кўзимни очиб, ўзимни тахт устида йигит кўрсам, сен, элнинг манфаати нимада бўлса, ўша ишни қилсанг, менинг манфаатим, истагим — шудир, — деди.

Шаҳзода ўзининг дилкаш жавоби билан отасининг кўнглини кўтарди: мен ҳалигача бепарво эдим, бундай иш таклиф бўлишини кутмаган эдим. Ҳозиргача бутун ишим базмлар қуриш, айш-ишрат бўлди. Бир-икки йил муҳлат берилса, доим хизматингизда бўлиб, бу ишларни ўргансам, сўнг нима буюрилса, жон-дил билан қилсам, деди.

Бу доно сўзлардан хурсанд бўлган хоқон ўғлининг истагини қабул қилди.

Шоир бундан кейин Фарҳоднинг хоқон билан хазинага кириб, сирли ойна кўрганини, унинг тилсимини очиш учун Юнонистонга бориш ҳавасига тушганини ва отасини бу сафарга унатиб, донишманд Суҳайло билан кўришган-

ларини, донишманд йўлда учрайдиган хатар ва офатларга қарши кураш тадбирларини ўргатганини тасвирлайди.

Хоқон ва Фарҳод кўп лашкар билан Юнонистонга сафар қиладилар. Чўллар ва дастлар босиб, бир тоғ этагига яқинлашадилар. Бу ерда тунаб, дам оладилар. Эртаси Фарҳод отасини ва қўшинини қолдириб, тоғ бағридаги ғорга жўнади... ғорга яқинлашганда оғзидан ўт сочувчи аждар ҳужумига дуч келди. Ғайратли ва ботир шаҳзода аждар билан курашади, уни ҳалок этиб, ғордаги хазинага ва мўъжизали қилич, қалқонга эга бўлади ва хазинани хоқонга, қўшинга тортиқ қилади.

Яна йўлга тушдилар, тун-кун юриб, бир қўрқинчли ўрмонга етишдилар. Бу Аҳраманд номли девнинг боғу бўстони эди. Фарҳод танҳо ўрмонга от сурди, девнинг қасрига етишди. Аҳраманд қасрга яқинлашмоқда бўлган одамни сезиб ғазабланди ва қасрдан чиқиб, ҳайбатли гурзисини кўтарди, Фарҳод эпчиллик қилиб, гурзи дастасини қилич билан кесиб ташлади. Дев қутурди, тоғдан палахса тошлар қўпориб, Фарҳодга ота бошлади. Ниҳоят дев кучдан толиб йиқилди, Фарҳод унинг бўйнига қилич солди.

Шаҳзода қасрга кириб, девнинг катта хазинасига эга бўлди. Сулаймон узугини топди. У отаси ёнига қайтиб, хоқонни ва лашкарни девнинг чаманзорига олиб келди, хурсандлик базми қурилди.

Эртаси Фарҳод муддаоси йўлида яна иш бошлади. Якка ўзи йўлга тушиб, зилол чашмалар оқиб турган дилкаш чаманзорга етишди. Бу ерда у бир чолни учратди. Бу чол Фарҳодга Искандар тилсимини очиш йўлларини ўргатди. Фарҳод чолнинг ўргатиши бўйича йўлга тушди. Тилсимга яқинлашгач, катта баҳайбат шерга дуч келди. Сулаймон узуги ёрдами билан уни ҳалок қилди. Тўққиз юз қадам юриб бир тош тахта устига чиқди. Бу тошни қаттиқ тепгач, қўрқинчли овозлар эшитилиб, қўрғон дарвозаси очилди. Дарвозадан совут кийинган баҳайбат ҳайкал кўринди,

кўрғон устида ҳам ўқ тортган юзта ҳайкал пайдо бўлди. Фарҳод булардан кўрқмади, даҳшатли темир ҳайкалнинг кўксидаги ойнани мўлжаллаб ўқ узди. Ҳайкал йиқилди, у билан бирга кўрғон устидаги ўқ отувчи ҳайкаллар ҳам ағдарилдилар. Фарҳод кўрғон ичига кирди, у ерда сонсиз мол-дунёни кўрди ва бутун дунёни кўрсатувчи жаҳоннамо жомни топди. Фарҳод буларни жойида қолдириб, ўз тўдаси томон жўнади. Қўшинни булоқли чаманзорга келтирди.

Сўнг шаҳзода, хоқон, Мулкаролар Суқрот яшаган тоғни излашга киришдилар. Кўп йўл юриб, Суқрот тоғига етишдилар. Бу тоғларда кўрқинчли, зулмат горлар жуда кўп эди. Жаҳоннамо ёрдами билан Суқрот яшаган горни топдилар. Донишманд чол кўпдан бери кутиб ётгани меҳмонларини яхши қарши олди. Хоқон билан вазирга узоқ умр кўришларини айтиб, насиҳатлар қилиб чиқарди. Фарҳодни эса ёлғиз олиб қолиб, уни келажаги, ошиқ бўлиши, ошиқлар ўзларини қандай тутишлари лозим экани тўғрисида сўзлаб берди. Шаҳзоданинг бу ерга келишига сабабчи бўлган тилсимнинг — ойнанинг очилганини айтди.

Фарҳоднинг тақдирини бир-бир сўзлаб берган Суқрот, унинг қўлида жон берди. Чин хоқони бу доно чолни тантаназ билан кўмдирди.

Ўз юртига қайтган Фарҳоднинг биринчи иши тилсимли биллур ойнани кўриш бўлди. Ойнада ажойиб бир дашт кўринди. Даштнинг қирғоқлари баланд ва гранит тоғлар билан ўралган эди. Тоғ бағрида саноксиз халқ машаққат билан ариқ қазимокда. Булар орасида ёш, келишган, бақувват йигит ҳунар ўргатмоқда эди. Бу пайтда тоғ қазувчилар ёнига отларга минган бир тўда хушбичим чавандоз қизлар етиб келдилар. Буларга ҳусн-жамолда ягона бўлган бир гўзал бошлиқ эди. У отининг бошини кўзгудаги Фарҳод тимсоли томон бурди, гўзал қизни кўрган Фарҳод тимсоли эрдан оғиб йиқилди.

Ойнада бу воқеаларни томоша қилган Фарҳод ой юзли гўзалга ошиқ бўлиб қолди ва ўз тимсолидай у ҳам ҳушдан кетди. Бу ҳолни кўрган хизматчилар хоқонга хабар бердилар. Унинг ҳолини кўриб, хоқон, онаси, Мулқаро, Баҳром ўз ёқаларини йиртдилар. Фарҳод бир кеча-кундуздан кейин ўзига келди. Бошига тўпланганларни тинчлантирди, дилини банд қилган қизни ахтариб яна сирли ойнага қаради. Бироқ бу гал унга ҳеч нарса кўринмади. Қизнинг ишқи Фарҳодни жуда беором қила бошлади. У қизни излаш йўлини ўйлади. Бироқ, қочсам, излаб топиб олишлари мумкин, қидирувчиларга дуч келиб курашсам, бир қанча одамларнинг ҳалок бўлишлари мумкин, деб қизни излашни кейинга қолдирди. Узининг ишқини яширишга уринди. Бироқ, бу, унинг аҳволини ёмонлаштирди.

Фарҳоднинг кундан-кун заифлашганини кўрган хоқон вазирлари ва табиблари билан маслаҳатлашиб, уни денгиздаги гўзал манзарали, хуш ҳаво бир оролга олиб боришга қарор қилади. Фарҳодга ҳам бу таклиф мақбул тушади. Катта ҳозирлик билан сафарга чиқадилар. Хоқон бошлиқ вазирлар, олимлар ва бир қанча хизматчилар кемаларга тушиб, орол томонга жўнайдилар. Денгизда даҳшатли тўлқин пайдо бўлиб, кемаларни ҳар томонга отиб ташлайди. Бир қанча кема ғарқ бўлди. Одамлар қўрққанларидан саросимага тушиб қоладилар. Фарҳод бир қайиққа ўтирган эди, тўлқин унинг қайиғини хоқоннинг кемасидан ажратиб, бир ёқларга олиб кетди. Хоқоннинг кемаси энг сўнг шаҳар томонда бир қирғоққа чиқди. Саломат қолган одамлар ҳар томондан келиб тўпландилар. Фарҳоддан ҳеч дарак топмадилар.

Денгизда қолган Фарҳоднинг қайиғи тўлқиннинг зарби билан парча-парча бўлади. У бир тахта устида беҳуш бўлиб қолди. Тўлқинлар босилгандан кейин шу ердан ўтаётган савдогарлар кемасидаги одамлар тахта устида ётган Фарҳодни кўриб қолдилар ва уни дарров кемага

оладилар. Дори-дармонлар билан уни ҳушига келтирадилар.

Фарҳод савдогарларга ўзини кемаси ҳалокатга учраган савдогар қилиб танитди ва қутқарганлари учун уларга раҳматлар айтди. Савдогарлар Фарҳодга яхши муомала қилиб, уни парвариш қилдилар.

Денгизда кетаётганларида бир кун савдогарлар кемасига бир неча қайиқда қароқчилар ҳужум қиладилар. Савдогарлар бу қароқчиларни кўриб, жонларидан умидларини узиб дод-фарёд қила бошлайдилар. Фарҳод ҳайрон бўлиб, дод-фарёднинг сабабини сўрайди. Савдогарлар: «Бу кўринган қайиқдагилар қароқчилар. Кемаларни нефть бомба билан куйдирадилар. Буларнинг қўлидан киши тирик қутулмайди», деб жавоб бердилар. Фарҳод уларни юпатиб, ўқ ва ёй талаб қилди. Қароқчилар яқин келиб, нефть бомбанинг пилтасига ўт ёқиб, кемага отар пайтида Фарҳод уни ўқ билан уриб, майда-майда қилди. Ўтлар чақиниб қароқчиларнинг ўз қайиқларини куйдирди. Шундай қилиб қароқчиларнинг кўп қайиқларини ўз нефть бомбалари билан ҳалок қилди. Қолган қароқчилар қочиб қутулди. Кемада савдогарлар Фарҳоднинг бу кўрсатган қаҳрамонлигига офаринлар қилиб, унга ўз мол-дунёларини бағишладилар, Фарҳод олмади.

Ниҳоят дарёдан чиқиб, Яман шаҳрига етдилар. Фарҳод ҳам савдогарлар билан бирга юрди. Бироқ бир томондан ота-онасининг дарди, иккинчи томондан ойнада кўргани гўзал қизнинг ишқи уни беором қилар эди. Савдогарлар бу ҳолни кўриб ҳайрон бўлар эдилар. Савдогарлар ичида Шопур номли доно бир киши бор эди. Кўп саёҳатлар қилган, яхши-ёмонни кўрган киши эди. Кўп ҳунарларни, хусусан рассомлик санъатини яхши билар эди. Бу киши Фарҳоднинг яширин дарди бор эканини сезиб, унинг кўнглини очишга уринар эди. Фарҳод Шопур билан кундан-кун дўстлаша борса-да, ўз сирини унга айтмади. Бир куни Шо-

пур Фарҳодни маст қилиб, унинг ичидаги дардларини, қаерли ва ким эканини сўрайди. Фарҳод ўзининг ойнада кўрган воқеаларини, тушимда кўрдим, деб айтиб берса-да, лекин подшоҳзода эканини айтмайди. Шопур Фарҳоднинг тушда кўрган дашти Арман мамлакатида эканини, гўзал киз эса Ширин эканини, Фарҳоднинг шу қизга чиндан ошиқ бўлиб қолганини пайқаб олади. Шопур Фарҳоднинг Ширинга етишуви учун бор кучи билан ёрдам беришини йўлайди. Фарҳодга: «Тушингизда кўрганингиз Арман мамлакатидир, мен у ерни кўрганман, агар истасангиз олиб борай, зора мақсадингизга эришсангиз»,— дейди. Фарҳод Шопурнинг бу сўзларига ишонмайди. Шопур тездан Арман мамлакатининг суратини чизиб беради. Фарҳод ойнада кўрганларини бу суратда кўради. Бундан кейин Шопурга ишониб, у билан Арман мамлакатига қараб йўлга тушади.

* *
*

Шопур ва Фарҳод чўл-биёбошлар кезиб, тоғлар ошиб, неча вақтдан сўнг, Арман мамлакатига етдилар. Бу ерни икки-уч кун томоша қилдилар. Сўнг бир даштга етдилар. Бу ерда бир тўда кишилар оғир меҳнат билан тошни йўниб, ариқ қазимоқдалар. Бу манзарани кўрган Фарҳоднинг хотирида ойнада кўрганлари жонланди.

Фарҳод тош йўнувчилардан бундай қаттиқ меҳнатнинг сабабини сўрайди. Тош йўнувчилардан бири: «Бу мамлакат Арман мамлакатидир, подшоси кўп мамлакатлардан хирож олувчи Меҳинбонудир. Унинг ҳуснда тенги йўқ бир синглиси бор. Шу гўзал қиз мана бу тоғнинг бошига бир нморат солдирмоқчи бўлган. Лекин, у ерда ҳеч сув йўқ Шу тоққа сув чиқариш учун бу тошларни қазий бошлаганимизга анча вақт бўлган бўлса-да, кўрганинг озгина ерни қазидик, холос Агар юз йил умр кўрсак ҳам, бу ариқни қазиб тамомлаш қийинга ўхшайди»,— деб жавоб берди.

Бу сўзларни эшитган Фарҳод: «Ҳунарни асраб, охиратга олиб бормайман-ку! Буларга ёрдам бериш керак»,— деб ўйлади. Дўсти Шопур билан маслаҳатлашиб, тоғ қазиш ишига киришди. Қорундан ўрганган усул билан тешаларга сув бериб, қаттиқ тошларни мўмдек осонлик билан ўя бошлади. Тош қазувчиларнинг ойлаб қазиганларини Фарҳод бир кунда қазиб қўйди. Тошчилар қойил қолдилар. Фарҳоднинг донги бутун Арманистонга тарқалди. Бу воқеанинг хабари Меҳинбонуға ҳам етди. У севишиб, хабарни Ширинга айтди. Улар: «Биз буюрмай хизматимизга бел боғлаб, қаҳрамонлик кўрсатган бу йигитнинг бошидан жавоҳирлар сочишимиз керак»,— деб маслаҳатлашдилар ва Фарҳоднинг ҳунарини томоша қилмоқчи бўлдилар.

Меҳинбону, Ширин бошлиқ сарой одамлари ва бир қанча гўзал қизлар томоша учун ариқ қазувчилар ёнига келдилар. Фарҳодни кўрдилар, унинг халқ мақтаганидан ортиқ ҳунар билан иш қилишига, унинг гўзаллигига, қувватига, ҳунарига қойил қолдилар. Меҳинбону билан Ширин: «Э кучда, ҳунарда ягона йигит! Бизнинг хизматимизга бел боғлаб, ўз ҳунаринг билан бизнинг мушкул ишимизни осонлаштирганинг учун минг-минг раҳматлар билдирсак оз ва бутун хазинамизни бошингдан сочсак ҳам хизматингга баробар келмас»,— деб Фарҳоднинг бошидан дурлар сочдилар. Фарҳод Шириннинг бу сўзлари таъсирида, мени ўзининг ишқига боғлаган гўзал шу бўлмасин, деб ўйлаб туриб эди, шамол келиб Шириннинг ниқобини очди. Фарҳоднинг кўзи Ширинга тушиб, ойнадаги гўзал шу эканини билади. Оҳ тортди, хушсизланиб йиқилди. Меҳинбону билан Ширин Фарҳод ўлди, деб хаёл қилдилар. Халқ бу воқеадан ҳайрон қолди. Шопур Фарҳоднинг бошини қучоғига олиб, беихтиёр кўзидан ёшлар оқиза бошлади. Шопурнинг бу қайғуси Меҳинбону ва Ширинга жуда қаттиқ таъсир қилади. Улар Шопурдан Фарҳод тўғрисида маълумот сўрайдилар, Шопур билганини айтиб беради.

Фарҳоднинг бу ҳолига ҳамма хафа бўлиб, уни сандиққа солиб, отга юклаб ўрдага олиб бордилар. Тахт устига уч кун қўйдилар. Уч кундан сўнг тун ярмида Фарҳод ўзига келиб, кўзини очди. Ҳозирнинг бу ерда ётганига ҳайрон бўлади. Ширин билан сўзлашгани ва беҳуш бўлгани эсига тушиб, уялиб, мени шунчалар ҳурмат қилганларга жон фидо қилса арзийди, деб тоққа жўнади. Тешани қўлга олиб, илгаригидан ҳам бир неча мартаба ортиқроқ куч билан ишга киришди.

Ширинни бошдан-оёқ Фарҳоднинг ишқи ўраб олган эди. Унинг ҳушига келганидан жуда хурсанд бўлса-да, бироқ Фарҳоднинг дараксиз кетганидан кўнгли қайғули эди. Одам юбориб, Фарҳодни излатди, унинг яна ариқ қазиш билан машғул эканини эшитиб хурсанд бўлди. Фарҳодни кўришни истаган бўлса-да, мени кўриб, яна беҳуш бўлиб йиқилар, деган ўй билан унинг ҳол-аҳволини Шопур орқали билиб туриш билан кифояланди. Ёки Меҳинбонунни тез-тез юбориб, унинг аҳволидан хабардор бўлди.

Ариқ қазиш иши тез орада тамом бўлди. Фарҳод тоғ тепасига катта ҳовуз қазиш ва иморат солиш ишига киришди. Тез орада, иморат ҳам битди. Шопур ва Фарҳод бинонинг деворларини нақш ва расмлар билан безатишга киришдилар. Турли нақш ва расмлар битиб, иморат тайёр бўлгач, Фарҳод сув очгани кетди. Бу овозани мамлакат халқи эшитиб, томошага чиқдилар. Ширин ҳам бу воқеадан хабардор бўлиб, сув очишни томоша қилиш учун чиқди. Ширин сув қулоғига етиб келгандан кейин, Меҳинбону сувни очишни буюрди. Фарҳод сувни очди. Халқ сувнинг оқишини кўриш учун ҳовуз томонга жўнади. Йўлда Шириннинг оти ботиб қолди, Фарҳод югуриб келиб, уни от билан кўтариб олиб қўйди. Халқ Фарҳоднинг кучига қойил қолди. Сув қўйиш тантанаси тугагач, халқ тарқалди.

Меҳинбону Фарҳоднинг Ширинни яхши кўрганини ва Ширинда ҳам Фарҳодга муҳаббат туғилганини билар эди.

Буларни кўрсатиш йўлини ўйлади, Ширинга: «Биз учун ўз жонини аямай ишлаган Фарҳод билан Шопурни зиёфат қилсак, нима дейсан. Уларнинг бошидан дурлар сочсак арзийди»,— деб маслаҳат солди. Ширин бу сўзни эшитиб, хурсанд бўлди ва таклифни қабул қилди. Тезда зиёфатга тайёргарлик кўрдилар ва Фарҳодга киши юбордилар. Фарҳод хурсанд бўлиб, Шопур билан келди. Меҳинбону буларни тантаналар билан кутиб олди. Зиёфат бошланди, ўйинкулги, куй, қўшиқ қизиб кетди. Ширин Фарҳодга ўз қўли билан май тутди. Бир-бирларини севиш тўғрисида дардлашдилар, Меҳинбону бундан кейин ҳам шундай зиёфатлар тузиб, икки ошиқни бир-бирига кўриштириб турди.

Шириннинг гўзаллиги таърифи бутун ўлкаларга ёйилган эди. Бу таъриф Эрон подшоси Хусравнинг ҳам қулоғига етишди. У кўп хотини бўлишига қарамай, Ширинни ҳам қўлга киритиш йўлини ўйлади. Вазирнинг маслаҳати билан Ширинга совчи юборди. Меҳинбону совчиларни иззат билан қабул қилиб, сўзларини тинглади. Ўз вазирлари билан кенгашди. Вазирлар, Ширинга Хусравдек киши насиб қилса, қандай йўқ деймиз, дедилар. Меҳинбону Ширин ёнига кириб, Хусравнинг совчиси тўғрисида сўзлади ва вазирлар фикрини айтди. Ширин: «Сиз шундай қарор қилган бўлсангиз, мен ўзимни ҳалок қиламан. Подшоҳлик билан ишқ-муҳаббатнинг алоқаси йўқ. Мен Фарҳодни севаман, Фарҳод мени севади. Мени ўз ихтиёримга қўйинг!»— деб жавоб берди. Шириннинг бу сўзлари Меҳинбонуга таъсир қилиб, деди: «Мен ҳам сени Хусравга беришни истамайман. Шундай бўлса-да, совчини муомала билан жўнатиш керак»,— деб Ширин ёнидан чиқди. Вазирларни ва совчини йиғиб, шундай дейди: «Хусравдек улуғ подшоҳнинг бизга куёв бўлиши, биз учун фахрдир. Лекин шуниси борки, Ширин бу чоққача эркак болалардек ов овлаш ва сипоҳгарчилик билан улғайди. Куёвга чиқиш тўғрисида унга сўз айтиб

бўлмайди. Бир-икки йил сабр қилсалар, биз унга насиҳатлар қилсак — ақлга келса...» Совчилар Хусравга Меҳинбонунинг сўзларини айтдилар. Хусрав: «Мендек кишини ўзларига фахр билмай, бўлмагур баҳоналар қиладиларми?» деб ғазабланди ва яна совчи юборди. Совчи аввалги сўзни айтиб келди. Хусрав ғазабланиб, икки-уч кун ичида ҳисобсиз қўшин тўплаб, Арман мамлакатига жўнади. Меҳинбону ҳам Хусравнинг қўшин тортиб келишини билиб, озиқ-овқатни ғамлаб шаҳар мудофааси учун тайёр бўлиб турганда, Хусрав қўшини шаҳарни қамал қилди. Фарҳод ҳам шаҳар ташқарисида бир тоғда ҳужум қиладиган муҳим йўлни қўриқлаб турган эди. Хусрав узоқдан уни кўриб қолди. Ҳар ерда бўлса менинг душманам шу йигит бўлади, аввал шу душманни йўқ қилиш керак, деб йигирмага яқин паҳлавонни Фарҳодни тирик тутиб келишга буюрди. Ўз атрофига келган кишиларни кўрган Фарҳод, наъра тортиб: «Муҳаббат ўтида куйган, ишқ дардида машаққат тошини бошига ёғдирган киши мен бўламан. Менга яқин келманглар, беажал ҳалок бўласиз!»— деди ва сипоҳларга қараб, катта бир тош отди. Тошнинг шиддатидан уларнинг баъзилари юмалаб, совутлари ва туғлари учиб кетди. Фарҳоднинг бу ишига Хусрав ва одамлари ҳайрон қолишдилар. Фарҳод Хусравга қараб яна шу сўзларни айтди:

— Агар мендек гуноҳсизга қасд қилсанг, қўшинингни ўз қўлинг билан қирасан. Ҳозирги ишимни бош учирिशга далил деб бил! Қўшинингга жавр қилма, келган йўлингга қайт! Сен ошиқман, деб лоф урасан. Севганининг устига қўшин тортиб келиш қайси ошиқлик расмида бор?!

Фарҳоднинг бу сўзларидан қаттиқ уялган Хусрав ҳеч жавоб қайтара олмасдан, ўз чодирига жўнади ва жуда хафа бўлиб ўтирди. Хусравнинг Бузургумид деган вазири подшоҳнинг хафа бўлганини кўриб, кўнглини олиш учун шундай деди:

— Тоғ халқи шундай лофчи келади. Девоналар шундай сўзни айтади. Бизнинг шунча қўшинимизга ким бас кела олади. Бунинг учун қайғурмасинлар. Лекин бу шаҳар жуда мустаҳкам, бир йил уруш қилсак ҳам олиб бўлмайди. Шунинг учун бошқа чора кўриш керак. Меҳинбонуга элчи юборайлик ва айтайик: «Фарҳоддек тагсиз киши билан Шириндек асли пок бўлган бир қизнинг ошиқ-маъшуқ бўлиши сизга номус эмасми! Бизда нима камчилик, Фарҳодда қандай ортиқлик бор!»

Вазирнинг бу сўзи Хурсавга маъқул тушиб, Меҳинбонуга элчи юборди. Элчилар яна илгариги жавобни олиб келдилар. Бу хабардан ғазабланган Хусрав қўшинга уруш бошлаш буйруғини берди. Қўшин шаҳарга ҳужум бошлади. Лекин Фарҳод тоғдан катта тошлар юмалатиб, ўқ отиб, ҳеч кимни шаҳар томонга ўтишга қўймади ва кўп одамларни ҳалок қилди. Буни кўрган Хусрав яна қайғуланиб чодирга қайтди. Вазирлар кенгашиб, шаҳарни олиш учун ҳеч қандай чора топа олмадилар.

Лекин ҳийла ва фирибда шайтонга дарс берадиган бир киши Хусрав ёнига кириб, Фарҳодни тутиш қўлидан кела олишини билдирди. Бундан хурсанд бўлган Хусрав, агар унинг чорасини қилсанг, бўйинг баравар олтин бераман, деб ваъда қилди.

Фирибгар ўзини ошиқлар қиёфасига солиб, қўлига беҳуш дори солинган гул олиб, оҳу фиғонлар билан Фарҳод томонга жўнади. Фарҳодга яқинлашгач, ўз кўксини уриб йиғлай бошлади. Фарҳодга унинг йиғиси таъсир қилиб, ундан ҳол-аҳвол сўради. Фирибгар: «Мен бир гўзалга ошиқман. Бу вақт Хусрав деган золим чиқиб шаҳарни қамал қилди. Мен бечора ташқарида қолдим. Шаҳарга борсам, Хусравнинг тилчиси деб уриб қувадилар. Хурсавга борсам у золим ҳам мени қувади»,— деб оҳ тортиб йиғлай бошлади. Фарҳодга фирибгарнинг оҳи таъсир қилиб, ўзини йўқотди. Фирибгар бу пайтдан фойдаланиб, унга беҳуш до-

ри искатиб, тоғ этагида беркиниб ётган Хусрав одамларини чақирди. Одамлар келиб, Фарҳоднинг қўл-оёғини боғлаб, Хусравга олиб кетдилар. Бу воқеадан кейин хабардор бўлиб қолган Шопур Фарҳодни қутқариш иложини тополмади. Бироқ фирибгарнинг бошига тош билан уриб ўлдирди.

Хусравнинг одамлари Фарҳодни олиб кетдилар. Хусрав шодлигидан терисига сигмай, уларга катта ҳадялар берди. Фарҳодни қўл-оёғи занжирлар билан боғланган ҳолда, ҳушига келтирдилар. Уни Хусрав сўроққа тутди. Фарҳод ҳеч қўрқмасдан дадиллик билан Хусравнинг қўрқоқлигини, фирибгарлик билан иш кўрганини, золимлигини юзига солиб, жавоблар қайтарди. Фарҳоднинг бундай жавоб берганини кўриб, Хусравнинг ғазаби оловланиб, уни дорга осиб, тошбўрон қилишга ва ундан кейин ўтга ёқиб, кулини кўкка соворишга буюрди. Фарҳод Хусравнинг буйруғини эшитиб, хурсанд бўлади ва дейди:

— Сен золимнинг қўлида ўлиш, менинг учун шараф. Чунки шунча кўп қўшининг билан менга кучинг етмай, макр ва ҳийла билан беҳуш қилиб, қўл-оёғимни боғлаб, ғазаб билан ўлимга ҳукм қилганингни халқ жуда яхши билди. Бутун гуноҳи бир қизни яхши кўришдан иборат бўлган бир йигитга шундай «ботирлик» ва «адолат» билан жазо берганинг учун, халқ сенга албатта «раҳматлар» ўқиса керак. Агар ҳозир мен озод бўлсам, сендек подшоҳга ботирлик ва мардликни ўргатиб қўяр эдим. Майли, ўлдир. Мардлик билан ўлиш, номардлик билан яшашдан шарафли!

Фарҳодни жаллодлар дор тагига олиб бордилар. Халқ Фарҳоддай уддабурро ва ботир кишининг ўлимига ачиниб, Хусравга лаънат ўқиди. Халқнинг Хусравга нафратини сезган Бузургумид тезда Хусрав ёнига келиб, шундай деди:

— Фарҳод тентак, уни ўлдириш ўринсиз. Тентакда ақл бўлмайди. Ақля бўлса ўлимдан қўрқар эди. Халқ олдида унинг гуноҳсизлиги билиниб қолади. Кишини ўлдириш осон, тирилтириш қийин. Энг яхшиси уни қамаш керак. Ақлга келса, шунга қараб иш кўрайлик.

Вазирнинг сўзи Хусравга маъқул тушиб, буйруғини ўзгартирди. Уни дорга осмасдан, қўл-оёғини кишанлаб, бир қўрғонга қамадилар ва уни пойлаш учун кўп кишиларни белгиладилар.

Фарҳод қамоқда қўл-оёғига солинган занжирларни узиб, ташқари чиқди. Дашт-биебонларни айланиб, яна қўрғонга қайтиб келди. Бу ишни ҳар кун такрорлар эди. Фарҳоднинг қўрғондан чиқиб, яна қайтиб қўрғонга келганини сезиб, ҳайрон бўлган қоровуллар ундан: «Нега қамоқдан қутулганингиз ҳолда, яна қайтиб қамоққа тушасиз?» — деб сўрадилар ва истасангиз кўнглингиз тилаган ерга боринг. Сиз учун Хусрав нима қилса, биз кўндик»,— дедилар, Фарҳод:

— Мен ўз бошимдаги ўлимни нега сизларга раво кўрайин. Мен учун гуноҳсиз кишиларнинг ўлиб кетиши номардлик бўлади,— деб жавоб берди.

Фарҳоднинг кишандан озод бўлиб, ўз ҳолича юриши Хусравга эшитилди. У газабланиб, қоровулларни ўлдирмоқчи бўлса-да, лекин Фарҳоднинг қўрғон атрофидан ўзоқ бормай юрганини билиб, кўнгли бир оз тинчланди. Ўзини бу воқеани эшитмаганликка солди. Фарҳодни йўқотиш учун бошқа йўللار ахтарди.

* *
*

Меҳинбону, унинг одамлари, Шопур Фарҳоднинг Хусрав томонидан ўлимга ҳукм қилинганини, Фарҳодни осийшга келтириб, яна олиб қайтганларини билган эдилар. Ле-

кин Фарходнинг тирик ёки ўлган эканини билмас, Фарход учун қаттиқ куярдилар.

Фарходнинг Хусрав қўлига банди тушганини Ширин эшитмаган эди. Уни шаҳар ташқарисида қолди деб ўйларди. Фарходни кўриш орзусида равоқ тепасига чиқиб ўтирди. Бирдан қулоғига мунгли бир овоз эшитилди. Халқ Фарходнинг қаҳрамонлигини, Хусравдек золимнинг қўлига тушганини тасвирлаб, қўшиқ чиқарган эди. Ҳар ерда қўшиқни айтар эдилар. Ширин диққат билан қулоқ солиб, Фарходнинг Хусравга асир тушганини билиб олди ва оҳ-фарёд билан ўзини ерга уриб, беҳуш бўлиб қолди. Меҳинбонуга хабар бердилар. У Ширинни қучоғига олиб, ҳушига келтириш чорасини кўрди. Ширин ўзига келиб, кўзини очди. Шу пайт Шопур етиб келди. Булар Фарходни кўрган-дек шодландилар. Шопур Фарходдан дарак топиш учун шаҳардан чиқиб, тун ярмида Хусрав қўшини орасига кирганини, хабар тополмай, Хусрав ўрдасига бориб яшириниб, Фарходнинг тирик эканидан хабар топиб келганини билдирди. Бу хабарни эшитган Меҳинбону билан Ширин яна хурсанд бўлишдилар. Ширин ўзининг ҳол-аҳволини баён қилиб, бир мактуб ёзди ва Шопурга топширди. У хатни олиб Фарходни излаб кетди. Кўп ахтариб Фарходни топди, у билан қучоқлашиб кўришиб Шириннинг хатини топширди. Фарход хатни ўқиб, жуда хурсанд бўлди.

* *
*

Хусрав Фарходни киши билмас йўл билан ўлдириш қасдига тушган эди. Ахтариб, Ёсуман номли дунё тагига ўт ёқувчи, ўтакетган ифлос бир кампирни топди. Унга дунё ваъда қилиб, ишга солди.

Кампир қора кийим кийди, бошига қора рўмол ўради, қўлига бир ҳасса олди ва Фарход яшаётган тоққа бориб,

унинг ёнига ўтирди. Фарҳод кампирдан: «Бу ерларда нима учун юрибсан?»— деб сўради. Шум кампир шундай деб жавоб берди:

— Мен тарки дунё қилган кампирман. Ишим тоат-ибодат... Хусрав деган бир золим юртимизни қамал қилиб, жуда танг қилди. Ҳеч ким чин кўнгиладан тоат-ибодат қилмай қолди. Ҳамма ҳар тарафга кетди. Менинг ҳам тинчлигимни бузди. Одам қадами етмайдиган ерга бориб, ибодат қилиб ётай, деб бу тоққа келиб эдим. Бу ерда сизни кўрдим. Бу одам ҳам менга ўхшаш тарки дунё қилган одам кўринади, деб ёнингизга келдим.

Фарҳод:

— Хусрав шаҳарни олдимиз?— деб сўради.

— Шаҳар тала-тўп бўлди. Меҳинбону ночор Хусрав билан иноқлашди. Меҳинбонунинг Ширин номи бир синглиси бор экан, уни Хусравга никоҳ қилиб берибди. Хусрав Ширинни ўз ўрдасига олиб кетипти. Шириннинг Фарҳод номли бир ошиғи бор экан, ундан айрилиб, Хусрав сингари золимга гирифтор бўлгунча ўлганим яхшироқ, деб ўзини ханжар билан ўлдирибди. Улгунча Фарҳод номини оғзидан қўйлапти. Шундай ҳам содиқ ошиқ бўлар экан.— деб шум кампир йиғлай бошлади. Бу сўзларни эшитиб, ортиқ даражада ҳаяжонланган Фарҳод, бошини тошларга уриб йиқилди ва жон берди.

Фарҳодни излаб келган Шопур уни ўлик ҳолда топди. Халққа хабар берди, Меҳинбону Фарҳод учун ўз боласидек қайгурди. Ширин бағрини пора-пора қилди. Емоқ-ичмоқдан қолди, кундан-кун заифлана бошлади.

Хусрав фурсатдан фойдаланиб, жуда мулойимлик билан Меҳинбонуга элчи юборди. Вазирлар Меҳинбонуга арз қилиб шундай дедилар:

— Шаҳар халқи Хусравнинг қамалидан бездилар. Фарҳод тирик бўлганда, Хусрав демас эдик. Дўст қўлдан кетди. Хусрав яхши сўзлар билан бизга элчи юборди. Унинг

деганларига унамай иложимиз йўқ. Унамасак, шаҳримизни босиб, бола-чақамизни асир қилиб олиши турган гап. Кейинги пушаймон фойда бермас.

Меҳинбону жуда хафа бўлиб, ночор Ширин ёнига кирди. Бу сўзларни Ширинга баён қилди, Ширин шундай жавоб қайтарди:

«Мен сизнинг олдингизда жуда гуноҳкорман. Мен сабабли сизлар ёмон сўзлар эшитдингиз. Мен сабабли шаҳар Хусравнинг қамалида қолди ва баъзи одамлар хонавайрон бўлдилар. Сизларга сўзлашга тилим йўқ. Энди қандай хоҳласангиз, шундай қилинг». Шириннинг бу сўзларини Меҳинбону вазирали билан маслаҳатлашиб, Хусрав элчисига шундай жавоб бердилар: «Биз Хусравнинг бандаларимиз, Ширин ҳам канизақларидир. Шаҳар бир қанча замондан бери қамалда, шаҳарнинг ҳавоси бузилган, Ширин бир оз бетоб, табиблар Ширинни хушҳаво ерда тарбиялашни лозим кўрдилар, агар лойиқ кўрсалар, Ширинни бир оз хушҳаво ерда бир неча кун тарбияласак».

Элчи бу сўзларни Хусравга етказди. Хусрав шаҳарни куч билан ололмай турган эди. Бу сўзларни эшитиб, жуда хурсанд бўлди. Меҳинбонунинг барча талабларини сўзсиз қабул қилиб, элчи киргизди. Меҳинбону барча одамлари билан шаҳар дарвозасини очиб Хусрав олдига чиқди. Хусрав уларни ҳурматлаб, меҳмон қилиб жўнатди. Эртаси Хусравни Меҳинбону қабул қилиб, у ҳам зиёфат қилиб қайтарди.

Шириннинг касали кундан-кун зўрайди, Хусрав рашки келса-да, уни Фарҳод сув чиқарган, хушҳаво жойларда тарбиялашга ижозат берди. Ширинни Фарҳод сув чиқарган жойга узатиш катта тантанага айланди. Халқ томошага чиқди, Хусравнинг Шируя деган ўгли ҳам томоша қилиб турар эди. Бирдан шамол келиб, Ширин юзидаги ниқобни кўтарди. Шируянинг кўзи Ширинга тушиб унга хуштор бўлиб қолди.

Шируя ўрдага қайтди, кечаси ухлай олмади, Шириннинг жамоли кўз олдидан ҳеч кетмади. У, отам туриб, Ширин менга муяссар бўлмайди, деб отасини ўлдириш фикрига тушди. Ўзига қарашли бир қанча одамлар билан маслаҳат қилди. Хусравнинг зулмидан тўйган ва ундан қутулиш иложини билмай юрганлар, осонлик билан Шируяга тобе бўлдилар, Шируя ҳам буларга катта ваъдалар берди. Сўзни бир ерга қўйишиб, кечаси Хусравни банди қилдилар. Шируя ўз отасининг бошини қилич билан танасидан ажратди ва тантана билан отасининг тахтини эгаллади. Тахтга чиққач, гумон қилган баъзи одамларини ўлдирди ва баъзиларига катта мансаблар берди. Бир неча кундан кейин Меҳинбонуға элчи юбориб, Ширинни ўзига сўратди. Меҳинбону элчини Ширин ёнига юборди. Элчи Ширинга Шируянинг сўзларини баён қилиб астойдил ошиқ эканига отасини ўлдирганини далил қилиб кўрсатди.

— Менинг бир шартим бор,— деди Ширин, — Шируя қабул қилса, мен ҳам унинг сўзларини қабул қиламан. Шартим шу: Хусрав жафолар билан ўлдирган севгилим Фарҳодни келтириб, азасини тутсам, кўмдирсам.

Элчи бу сўзларни Шируяга баён қилди. Шируя ноилож розилик билдирди.

Шопур ва бир қанча кишиларни Фарҳодни келтириш учун юбордилар. Улар Фарҳодни қимматбаҳо кийимлар билан ясатиб, атирлар сепиб, сандиққа солдилар ва туяга юкладилар. Шопур у туяни етаклаб Меҳинбону ўрдасига қараб жўнади. Фарҳоднинг гавдасини махсус ясатилган саройга қўйдилар. Халқ тўпланди. Ҳамма мотамда.

Ширин Меҳинбонунинг ёнига келиб, шуларни арз қилди: «Мен деб жон берган меҳмоним келган, уни кутиб олишим керак. Дастлаб унинг ёнига мен ёлғиз кираман, ҳеч кимни киргани қўймам».

Меҳинбону рухсат берди. Ширин Фарҳоднинг ёнига кирди. Сандиқни очиб, уни қучоқлади ва ўзидан кетди.

Эшик тагида турган халқ Шириннинг узоқ вақт чиқмаганини кўриб, эшикни қоқдилар. Жавоб бўлмади. Эшикни бузиб кирдилар. Сандиқда жонсиз куёв ва ўлик келинни кўрдилар.

* *

*

Фарҳоднинг ота-онаси ўғлидан дарак тополмай, унинг дардида ўлиб кетдилар. Хитой тахти Фарҳоднинг укаси Баҳромга қолди. Баҳром ҳам Фарҳоддан ҳеч қандай дарак тополмаган эди.

Фарҳоднинг бошига тушган кулфатлар, Хусравнинг қўлига тушиши тез орада бутун ўлкаларга тарқалган эди. Бу хабарни эшитган Баҳром тез Арманистонга қараб йўл олди. Баҳром етиб келганда Фарҳод, Ширин, Меҳинбону йўқ эдилар. Баҳром булар учун бир неча вақт мотам тутди.

Баҳром, Шируяга киши юборди. Бироқ, у қўрқоқлик қилиб, келмади. Баҳром, Хусрав қамалидан Арманистонга келган барча зарарларни тўлашни унинг гарданига қўйди ва ўзини мамлакатдан суриб чиқарди. Баҳром Хусравнинг вайрон қилган ерларини тузатиш, обод қилишга киришди. Меҳинбонунинг ўрнига адолатли бир подшоҳ белгилади ва мамлакатда адолат ўрнатди.

«Фарҳод ва Ширин» достонининг асосий темаси муҳаббат, дўстлик, садоқат ва қаҳрамонликдир. Навоий ўзининг меҳр қўйиб тасвирлаган қаҳрамони Фарҳодни мукамал бир инсон, талантли олим, буюк ақл эгаси сифатида кўтарди.

Жаҳонда қолмади ул етмаган нам,

Билан таҳқиқини касб этмаган нам.

Достонда марказий ўринни эгаллаган Фаоҳод енгилмас ботир, фидокор қаҳрамон сифатида ҳам гавдаланади.

Фарҳоднинг аждаҳо ва дев билан олишуви, Искандар тилсимини очиши, савдогарлар кемасида танҳо ўзи ваҳимали қароқчилар билан курашиб, уларни даҳшатга солиши чиндан ҳам ботирлик мўъжизалари эди.

Фарҳод қаҳрамонлигининг порлоқ намунаси Арман юрти Хусрав томонидан қамал қилинган чоқда равшан кўринади. Фарҳод ўз севгилисининг ватанини қўриқлаб, душманга даҳшат солади, ботирлик намунасини кўрсатади. Хусрав олдига қатъий талаб қўяди:

Бу элни қайтарурга амр қилгил,
Йўқ эрса барча бир-бир ўлди билгил.

Шу ердаёқ Хусравнинг зolimлигини, таловчилигини очиб ташлайди:

Жафо майдонига ҳар дам суриб от,
Киши андин нечук қилгай муҳаббат.

Эрур ов турфороқким тортибон тиг,
Қарортиб ерни хайлинг ўйлаким миғ.

Қилиб эл мулки ичра қатлу торож,
Олай деб мулк элидин тахт ила тож.

Бировниким бериб мулкени барбод,
Қилурсен нозанин кўнглини ношод.

Шикастига ситам ёйин ҳурарсен,
Эшитдим ишқ лофин ҳам урарсен.

Бу бўлгай ишқу дард ойини ваҳ-воҳ,
Вафоу меҳр шарти оллоҳ-оллоҳ!

Киши ишқида зор ўлмоқ бу бўлгай,
Ғамидин беқарор ўлмоқ бу бўлгай.

Навойй дўстлик, вафо, садоқатни кишининг энг яхши хислатларидан ҳисоблайди. Шоир «Ҳайратул-аброр»да ёзгани ва биз уни юқорида кўрсатганимиздек, дўстсиз, ёлғиз киши ҳар қанча қаҳрамон, билимдон, ботир бўлмасин, ҳақиқий бахт-саодатга эриша олмайди. Ёлғиз киши тақдирнинг бутун жафоларини бошидан кечиришга мажбур бўлганидек, интилиши, истаклари ҳам албатта ҳалокатга учрашга маҳкумдир. Шунинг учун бутун соф кишилар дўстликка интилишлари, бир-бирларини ҳимоя қилишлари, қийин, оғир пайтларда жонларини аямай бир-бирларига ёрдам беришлари керак. Навойй ўзининг бу фикрларини Фарҳоднинг дўсти Шопур образида жуда равшан гавдалантирган. Шопур Фарҳод билан дўстлашгандан кейин буюк садоқат билан унга ёрдам беришга киришади, энг қийин вазиятларда уни ҳимоя қилади, унга руҳ беради.

Навойининг достони бошдан-оёқ ишқ-муҳаббат билан суғорилган. Шоир бир-бирини севувчи кишиларнинг порлоқ, унутилмас образларини яратди. Навойй фикрича, ишқ кишидаги ярамас сифатларни куйдириб тозаловчи бир ўтдир. Бу муҳаббатни бошидан кечирган киши, маънавияти мукаммал кишилар қаторига ўтади. Ишқ кишининг шахсиятини баланд даражага кўтаради. («Ҳайратул-аброр», IX мақолот.) Шунинг учун Навойй кўнглида дарди йўқ, ишқ-муҳаббат туйғуларига ёт кишиларни жонли, турмушда ҳаракат қилувчи, бахт-саодат учун курашувчи, кўнгли пок кишилардан ҳисобламайди. У дўстлик, муҳаббат, садоқатни бир-биридан ажратмайди. Унинг тасаввур этган ишқи кишини дунёдан қочишга эмас, балки уни севишга чақиради. Бу ишқ кишига ботирлик, донолик ва илҳом бағишлайди. Бироқ бу йўл ўзига хос машаққатлар, аламларга эгадир. Содиқ кишиларгина уларни чидам билан енга оладилар.

Навоийнинг ишқ ҳақидаги тушунчаси, унинг хотин-қизларга нисбатан муносабатини ҳам белгилайди

Навоийнинг хотин-қизлар образлари ақлли, қобилиятли, эрлар билан барабар ҳуқуқ ва имкониятларга эгадирлар. Меҳинбону ва Ширинлар юксак маданиятли, ақлли бўлганлари сингари, давлат ишларини олиб боришга мамлакатни адолат билан идора қила олишга, ўз ватанларини душмандан қаҳрамонларча қўриқлай олишга қобилиятли хотин-қизлардир. Улар замонасининг илғор кишиларидир. Хусрав Ширинни сўратиб совчи юборганда Шириннинг Меҳинбонуга берган жавоби жуда маънолидир. Ширин шундай дейди:

Менга не ёру не ошиқ ҳавасдир,

Агар мен одам ўлсам ушбу басдир.

Бу сўзларда Ширин ҳар нарсадан илгари ўзини одам деб билади ва ҳуқуқини оёқ ости қилишга йўл қўймайди.

Буюк Алишернинг деярли бутун ижобий образлари хулқ-ахлоқ томонидан ҳам соф, номусли, виждонли ҳақиқий идеал кишилардир. Уларни ҳийла, қалбакиликка таянган золим, адолатсиз, маънавий жиҳатдан чириган Хусрав, Ёсуманларга бутунлай қарама-қарши қўяди. Хусрав Ширинга ошиқлик даъвосини қилиб, Арман юртига қўшин тортади, тинч халқни хонавайрон қилиб, юртини талайди. Қилич билан қон дарёси оқизиб завқланади. Ниҳоят ҳийла-найранг билан ғалаба қозонади. Унинг ғалабаси зулм-адолатсизликнинг ўрнашуви эди.

Бироқ, Навоий Хусравларнинг (зулм-адолатсизликнинг) ғалабаси абадий эмаслигини жуда яхши билади, келажакда адолатнинг ҳукмрон бўлишига унинг ишончи катта эди. Баҳромнинг келиб юртда адолат ўрнатиши бунинг ёрқин мисолидир.

Навобий томонидан улуғланган бу идеяларнинг томири халқда эди. Зулм-адолатсизликка, алдамчилик ва ҳийла-гарликка қарши буюк ғазаб ва нафратнинг илдири меҳнаткаш халқнинг умид ва орзуларидан озик олган эди.

Буюк ахлоқ, энг гўзал хислатлар эгаси бўлган Алишер шу халқни севди, диний таассубни ёриб чиқди. Дин айирмасига, қабила фарқига қарамай, бутун халқларга тенг кўз билан қаради. Хитой, Арман, Эрон, Араб халқларининг илғор одамларига ўша халқнинг буюк кишилари сифатида қаради, уларни севди. Улуғ шоирнинг мазмунан бой бу гўзал асари, бадий ижод соҳасида ўзбек халқининг дунё адабиётига қўшган қимматбаҳо дурдоналаридан бўлди.

«ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН»

«Лайли ва Мажнун» машҳур араб афсонаси сюжетида ёзилган дostonдир. Шоир унда бир-бирини севган ошиқ-маъшуқларнинг бошида кечирган қайғули воқеаларини, уларнинг ҳалокатга учрашларини тасвирлаш орқали буюк социал маънодаги масалаларни илгари суради. Алишер Навобий бу мотамномасини ёзар экан, ўз қаршисида турган вазибаларни шу мисраларда очиқ белгилади:

Езмокта бу ишқи жовидона,
Мақсудим эмас эди фасона.
Мазмунига бўлди руҳ майли,
Афсона эди анинг туфайли.
Лекин чу рақамга келди мазмун,
Афсона анга либоси мавзун...

Шарқ адабиётида бор асарларнинг энг ғамгини ҳисобланган «Лайли ва Мажнун» дostonининг сюжети қуйидагича:

Баний Омир қабиласининг бошлиғи фарзандсиз эди. Кўп наэр-ниёз бериб бир ўғил кўрди. Отини Қайс қўйдилар. Уқиш, ёзишга етгач, уни мактабга бердилар. Мактаб Хай қабиласи бошлиғи томонидан ўз қизи Лайлини ўқитиш учун очилган бўлиб, унда шу қабиланинг ўғил-қизлари ҳам ўқир эдилар. Қайс мактабга келганда Лайли касал эди.

Еш Қайс мактабдаги болалардан ўзининг ўтқир зеҳни билан ажралиб турарди. Дарсда ҳамма шогирдларидан ўзиб кетди.

Бир неча вақтдан кейин мактабнинг ҳусни, мактаб болаларининг энг яхши ўртоғи гўзал Лайли ҳам тузалди. Унинг мактабга келиши ўқувчиларнинг қувончларига сабаб бўлди. Шогирднинг тузалганига хурсанд бўлган муаллим ўқувчиларни дарсдан озод қилди. Бу пайт ажойиб баҳор фасли эди. Мактабдан озод бўлган қизлар, йиғитлар Лайлининг таклифи билан боғ сайрига борадилар. Бу сайрда дostonнинг асосий қаҳрамонлари Қайс ва Лайли бир-бирлари билан учрашадилар. Бу биринчи учрашувдаёқ уларда ўзлари пайқаб етмаган бир туйғу пайдо бўлади.

Қайс болалар билан ўйин-кулгига аралашмай, тевараги гуллар билан ўралган бир жойда қайғули ҳолда турар ва йиғлар эди. Тасодифан Лайли бу ерга келиб қолиб, Қайснинг қайғуланиши сабабини сўради:

Кей турфа йигит не ҳолатинг бор,

Не навъ ғаму маломатинг бор.

Ким шодлигинг йўқ ўзгалардек,

Ободлигинг йўқ ўзгалардек!..

...Бас нола қилиб ғамин недин сен,

Ашқинг оқизиб, ҳазин недин сен.

Ишрат чоғи меҳнатинг не яъни

Шўро байи ҳасратинг, не яъни.

Бу ғам сенга қайдин ўлди ҳодис,

Ким бўлди бу шиддатингга бонс.

Софдил қизнинг бу меҳрибон сўроқлари Қайсни лол қилди. У ўзини бу ҳолга туширган нарса Лайлининг муҳаббати эканини уятчанлик билан эътироф этди. Дилидагини тили билан баён қилиш Қайсни ҳушсизлантирди. Унинг кечирмаларини ўз қалбида сезган гўзал қиз беҳушнинг ҳолига ачинди. Унинг бошини ўз қучоғига олди ва кўз ёшлари соча бошлади.

Лайлини ахтарган дугоналари уни гул бўталари орасида Қайс билан бирга топдилар. Улар, бу сирни халқ билан қолмасин, биз йигитнинг ҳолидан хабардор бўлиб турамиз, деб Лайлини қабилага жўнатдилар. Қайсни бир нигоҳбандга топшириб, ўзлари ҳам жўнадилар.

Қайс ярим кечаси ҳушига келди, ёнида Лайлини кўрмагач, дод-фарёд қилиб, ўзини ҳар томонга уриб, тонг оттирди. Боғдаги гуллар, гунчалар, бинафшаларда Лайлининг баъзи сифатларини кўриб, улар билан дардлаша-дардлаша яна ҳушидан кетади.

Навий Қайснинг бу кечирмаларини ўқувчи қалбини ларзага соладиган даражада ажойиб усталик билан тасвирлайди.

Боғда қолиб Қайснинг аҳволини кузатган нигоҳбон қабилага бориб, воқеани ва Қайсдан эшитган сўзларни баён қилди. Қайснинг кечаси келмаганидан ташвишланиб изламоқда бўлган ота-сниси боққа келиб, уни тахт равонга солиб кетдилар. Қайс ҳушига келгач, ота-онасининг ўз аҳволдан хабардор бўлганликларини билиб уялди. Буни сезган отаси ўзини билмасликка солиб, Қайсни койи мади.

Қайс турли кечирмалар ичида кундузни зўрға ўтказди. Кеч тушгач, яна Лайли қабиласи томонга йўл олди. Лайли қабиласида ёнган ўт шуъласи кўнглида Лайли муҳаббатининг шавқини оширди. Қабила итларининг ҳуриши, ёр кўйига яқинлашганидан хабар берди Юра-юра мадори қуриган Қайс зўрға Лайли қабиласига етишди ва оҳ-фиғон қила бошлади. Ҳамма ухлаган, бироқ гўзал Лайли уйғоқ

ва Қайс ғамида тўлғанар эди. Бу пайт Қайснинг ҳазин но-
лалари унинг қулоғига киради. Лайли беихтиёр Қайс ёнига
югурди. Лайлининг ҳаракатидан огоҳ бўлган доя ҳам
унинг орқасидан эргашди.

Икки ошиқ бир-бирлари билан кўришдилар. Висол ҳа-
жони уларни яна ҳушсизлантирди. Бу ҳолни кўрган доя
Лайлини кўтариб, уйга олиб кетди. Қабилла одамлари во-
қеани билиб қолсалар, Қайсга озор беришларини ўйлаб, уни
ҳам қабилладан узоқроқ бир қумлоққа элтиб ташлади.

Тонг отгач, Қайснинг ота-онаси унинг ғойиб бўлгани-
дан хабардор бўлиб, уни топиш учун ҳар томонга кишилар
юбордилар. Қидирувчилар уни бир қум тўдаси орасида
ҳушсиз ҳолда топдилар ва кўтариб қабиллага олиб келди-
лар.

Ҳушига келган Қайсга, халқ таъналар ёғдирди. Ўз
қилмишидан уялган йигит, таъналарни сукут билан қарши-
лади. Бироқ, кеч бўлгач, яна Лайли қабиласи томон йўл
солди. Эртаси кунни яна чўлдан топиб келдилар. Бу ҳол
ҳар кун такрор қила берди. Одамларнинг насихати, қилин-
ган эм-даволар кор қилмади. Ниҳоят одамлар уни телба-
ликка ҳукм қилиб, Мажнун (телба) деб атадилар. Шундай
қилиб, Қайс халқ орасида Мажнун лақаби билан шуҳрат
қозонди.

Мажнуннинг бир қизга ошиқ бўлиб телбалагани
Лайлининг отасига ҳам эшитилди. У, ақлли йигит ва та-
лантли шоирнинг бундай ҳолга тушганига афсусланиб,
қизнинг ким эканини билмоқчи бўлди. Мажнуннинг ўз
қизи Лайлига ошиқ эканини англаганида унинг ҳоли ўз-
гарди ва тезда Мажнуннинг отасига киши юбориб, қуйи-
даги сўзларни айттирди:

«...Ким бўйла ҳадиси номуносиб,
Не бизгаю, не сенга муносиб.
Бор эрмиш улус тилида жори,

Сендин бу ажаб кўрунди бори,
Ким мундоқ иш англаб ошкоро,
Бу чоққача айладинг мадоро,
Ким топса иши жунунга пайванд,
Мажнунга илож банд эрур, банд,
Билмангму шукуҳу савлатимни.
Аъроб аро молу шавкатимни!
Ҳам ўғлунга, ҳам сенга билурмен,
Ким ҳар не қилай десам қилурмен.
Лекин сенга бу тағофул ўлмиш,
Ғафлат изидин тажохул ўлмиш,
Қил забтии анинг чу бўлдунг огоҳ.
Мундин нари гар наузу биллоҳ —
Бўлса яна бўйла амр зоҳир,
Аввал ани айлагумдир охир,
Сўнгра сенга доғи қаҳр сургум,
Хайлингни бу даштдин итургум...»

Бу талабни Мажнуннинг отаси чорасиз қабул қилади. Қабила одамлари бош-бошига чопиб, Мажнунни бир қум орасидан топиб келтирадилар ва оёқ-қўлларига кишан урадилар. Кишанланган «телба»га ҳар кун насиҳатлар берадилар. Табибга боқизадилар, бироқ булар унга ҳеч кор қилмайди. Мажнуннинг дарди оғирлашади, емоқ-ичмоқ, уйқуни тарк этади. Узининг аҳволидан, даҳрнинг жафоларидан ўтли шикоятлар қилади. Ниҳоят, бир қанча вақтдан сўнг бу оғир банддан халос бўлиб, яна даштга қочади.

Бир кун Лайли боғдан қайтаётганда уни Ибни Салом кўриб, ошиқ бўлиб қолган эди. Ибни Салом Бани Асад қабиласининг обрўли кишиларидан бўлиб, катта давлат эгаси эди. Уни Лайлининг отаси ҳам танир эди. Ибни Салом қимматбаҳо совгалар, моллар билан совчилар юбориб, Лайлини ўзига хотинликка сўратди. Мол-дунё қаршисида кўзи қамашган Лайлининг отаси совчиларни хурсандлик билан

қабул қилиб, қизини Ибни Саломга беришга рози бўлди. Қиз бир оа бетоб бўлгани учун тўйни у соғайгунча қолдириб туришни илтимос қилди. Ибни Саломга унаштирилганини Лайлининг ўзига билдиришни лозим кўрмадилар.

Мажнунни севган Лайлининг ҳоли изтироб чекиб кундан-кун ёмонлашмоқда эди. Ота-онаси уни иситма касал бўлган деб ўйлайди. Бироқ дояси ва дугоналари Лайлининг дардини биларди. Бир кун Лайлини кўришга келган хотинлардан бир кампир уни қувонтириш учун Ибни Саломдек бир кишига қайлиқ бўлиши билан табриклайди. Ибни Саломга унаштирилганини билган Лайли чидолмай, ўзини ҳар томонга урди. Воқеани билдирмагани учун доясидан ўпкalandи, ундан фақат уйга ҳеч кимни киритмаслик тўғрисида ёрдам сўради. Лайли ўз уйида ёлғиз қолиб, Мажнунни хотирлар, ўз ҳолидан шикоятлар қиларди. Навоий:

Фарёдки ўлгудек ғамим бор,
Тоғ йўқ гар ўзумга мотамим бор,—

деб бу бахтсиз қизнинг кечирмаларини гоят зўр маҳорат билан кўз ўнгимизда гавдалантиради.

Мажнун кишандан қутулиб, даштга қочгандан кейин уни ота-онаси, қабила аҳли излашга киришдилар, ахтара-ахтара ниҳоят даштдан топдилар. Уни телбаликдан қутултириш учун Каъбага олиб бориб худодан соғлиқ тилашни буюрадилар. Мажнуннинг худога сифинишида буюк аҳтирос қайнайди. Мажнун шундай деб ёлворди:

Демонки мени тарабга хос эт,
Ехуд ғами ишқдин халос эт,
Дерменки менга бу ўтни ҳар дам,
Афзун қилу, қилма зарра кам!..

Мажнуннинг бу сиғиниши, нолишини кўрган ота-она, қариндош-уруғлари унинг тузалишидан умид уздилар.

Каъба тарафдан қайтгандан сўнг, уни ўз ихтиёрига қўйиб юбордилар. Мажнун яна даштга чиқиб кетди. Тилида доим Лайлининг зикри, у доим Лайли тўғрисида шеърлар айтар эди. Унинг оташли шеърлари тезда эл орасига тарқалиб кетади. Мажнун даштда кийикларни ўзига ром қилади. Қай томонга борса кийиклар унинг орқасидан эргашади. Бу кимсасиз даштда унинг ҳамдами ва овунчоғи кийиклар бўлиб қолади.

Бир кун арабларнинг машҳур саркардаларидан Навфал бу даштга ов қилиш учун чиққан эди. Унинг одамлари кийикларни қуршаб ола бошладилар. Кийиклар Мажнун атрофига тўпланди. Буни кўрган Навфал таажжубланиб, ёнидаги одамлардан сўради. Мажнунни таниганлар унинг ҳикоясини сўзлаб бердилар. Ошиқликни ўз бошидан кечирган Навфал Мажнуннинг ҳолига ачинди ва ўз одамларига овни тўхтатишни буюрди. Ўзи Мажнун ёнига борди. Мажнун Навфални ҳурмат билан қарши олди ва у билан суҳбатлашиб, кийикларга озор бермасликни сўради. Навфал Мажнуннинг истагини қабул этиб, унинг одамлардан қочиб, дашт-биёбонларда юришининг сабабини билгач, Лайлига эриштириш учун ўзининг ёрдам бера олишини билдирди. Мажнун бу таклифни хурсандлик билан қабул қилди. Навфал билан унинг уйига кетди. Навфал ваъдасига биноан, Лайлининг отасига киши юбориб, қизини Мажнунга сўратди. Бироқ, Лайлининг отаси совчиларга қизнинг бошқа кишига унаштирилганини билдириб, Навфалнинг илтимосини қайтарди, агар Навфал ғазаб қиладиган бўлса, бу ғазабдан қўрқмаслигини ҳам билдирди.

Навфал бу жавобдан жуда хафа бўлиб, қўшин тортди. Бу хабарни, Лайлининг отаси ҳам эшитиб қўшин тўплади, Уруш бошланди. Бироқ Лайлининг отаси ўз қўшинининг енгилаётганини кўриб, ваҳшатга тушди. Қариндош-уруғ-

ларини чақириб, шундай гапни ўртага солди, агар Навфал енгса Лайлини асира қилиб олади, бу биз учун номус. Қабилани ичида бош кўтариб бўлмайди. Яхшиси эртага Лайлини ўлдириб, бу номуссизликдан қутулиш керак, деди, унинг бу фикрига ҳамма қўшилди.

Навфал қўшинининг ғалаба қозонишини англаган Мажнун ҳам қайғуга тушди. У ёр томонининг енгилишини эп кўрмас эди. Кечаси ҳамма билан бирга Мажнун ухлади, тушида Лайлини кўрди. Лайли Мажнунни қучоқлаб, ўзини отаси томонидан ўлдирилишига қасд қилинганини айтиб видолашди:

Тушди менинг олима ажаб йўл,
Сен яхши қол, эмди, тирик бўл.

Тушдан сесканиб уйғонган Мажнун Навфал ёнига бориб, кўрган тушини айтиб берди ва ундан эртага уруш бошламасликни сўради. Навфал Мажнуннинг гапи билан қўшинини қайтариб олди. Мажнун эса яна даштга қараб йўл солди.

Мажнун даштда ўзи сингари бир ғариб бечорага йўлиқди. Ундан ҳол сўради. У, ўзининг номи Зайд ва Лайли қабиласидан эканини, Навфал Мажнун сўзига кириб, Лайли қабиласига қўшин тортганини, уруш тўхтагач, бу Навфалнинг ҳийласи деб Лайлининг отаси қабиласини бошқа томонга кўчириб кетганини, кўчиш вақтида ўзининг адашиб, Навфал одамлари қўлига тушиб таланганини, азоб тортганини айтиб берди. Мажнун Зайддан бу сўзларни эшитиб, унинг бахтсизлигига ўзи сабабчи бўлганини билиб жуда қайғуланди ва Зайддан уэр сўради. Навфал берган кийим-беш, қилич-қалқон ва отни унга берди ва: «Лайли қабиласига бор, мендан унга салом айт»,— деб илтимос қилди. Зайд ҳам унга: «Лайли сенинг ишқингда қуйиб ёнмоқда, оғзида сенинг сўзинг, кўнглида сенинг хаёлинг»,— деб

Лайлидан хабар берди ва Мажнуннинг саломини етказишга ваъда бериб жўнади.

Мажнун Лайли ташлаб кетган манзилга йўл солди. Лайли манзилининг тош-тупроқларини кўзга сурди. Бу ерда бир қўтир итга дуч келди, уни силаб-сийпаб, кўйлагини йиртиб яраларини боғлади. Мажнунни таниган ўткинчилар унга ачинар, танимаганлар унинг ҳолини кўриб ҳайрон бўлар эдилар. Ўткинчилардан бир дардманд киши: «Сен малак сифат одамсан, малакнинг ит билан шунча улафат бўлиши яхшими, ит бор ерга малак кирмайди-ку». — деди. Унга Мажнун жуда маънодор жавоб берди: «Сени малак деса бўлади, чунки малакнинг ишқдан насибаси бўлмайди».

Зайд Ҳай қабиласи қўнган ерга етди ва Лайли билан учрашиб, унга Мажнундан хабар берди. Лайли тезда бир хат ёзди. Бу хатда ўз аҳволидан, Мажнун ишқида содиқ эканидан гапириб, унга Навфал ўз қизини бермоқчи эканини ва бунга Мажнун розилик билдирганини эшитганлигини эслатиб, уни табриклади, ўзини ҳам унутмасликни сўради ва мактубни Зайдга топширди.

Зайд мактубни Мажнунга етказди. Мажнун севинганидан ўзини йўқотди. У ҳам Зайд келтирган қалам, қоғоз билан Лайлига хат ёзади. Хатда ўз аҳволини, Лайли ишқида садоқатини билдириб, Навфал қизига уйланишга рози бўлгани ёлгон эканини билдирди ва Лайлининг Ибни Саломга хотин бўлишга рози бўлганини эслатиб ўтди.

* * *

Мажнуннинг отаси кўп вақтдан бери ўғлини кўрмаган эди. Уни ахтариб даштга чиқди ва кўп қидиргандан сўнг бир вайронада топди. Бироқ Мажнун отасини танимади, ундан қочди. Отаси кўп ялиниб ёлворгач, ўзини унинг оёғига ташлади. Отаси Мажнуннинг бошини қучоғига олиб, онасининг эртадан кечгача ўғлим деб йиғлаганини айтиб,

қабиллага қайтишга ундаб насиҳатлар қилди. Мажнун отасидан уэр тилаб, қабиллага қайтди.

Мажнуннинг қабиллага қайтиши гўё тўйга айланди. Ҳамма уни кўришга келди. Бу хабарни Навфал ҳам эшитиб, Мажнунни кўришга келди. Мажнуннинг отаси уни ҳурматлаб зиёфат қилди.

Мажнуннинг отаси ўғлига Навфал томонидан берилган ваъдани эслатди. Агар Лайлини бермаганлари тақдирда у ўз қизини Мажнунга бермоқчи бўлган эди. Шунинг учун Навфалнинг қизини Мажнунга сўратиш тўғрисида қариндошлари билан маслаҳат қилишди. Бу фикр ҳаммага маъқул тушди ва қабила оқсоқоллари Навфал қизини сўраб совчиликка бордилар. Навфал совчиларни яхши қабул қилди. Тўй тараддуди бошланди.

Совчилар Навфал уйига кетганларида Мажнун уйда ёлғиз қолган эди. У дилтанг бўлиб, Лайлини эслаб яна даштга чиқиб кетди. Даштда бир гала қўйни боқиб юрган таниш бир чўпонга йўлиқди, у билан дардлашди, чўпондан Лайлини кўришга ёрдам беришини сўради. Кеч бўлгач, чўпон қўйларини қабила томон ҳайдади ва Мажнунга бир қўй териси берди. Мажнун уни ёпиниб, гала орасида қўй сингари юра бошлади. Қўйлар қабилага яқинлашгач, қабила қизлари томошага чиқдилар. Булар орасида Лайли ҳам бор эди. Мажнун Лайлини кўриб, ўзини тутолмади, ерга йиқилди. Бундан ҳурккан қўйлар ҳар томонга тала-тўп бўлиб қочдилар. Буни кўрган Лайли ҳайрон бўлиб воқеа юз берган жойга чопди. Бу ерда ўз ёрини кўриб у ҳам ҳушдан кетди ва Мажнун устига йиқилди. Воқеадан қизлар хабардор бўлиб, Лайлини кўтариб кетдилар. Икки туячи Мажнунни ҳам қабиласига олиб жўнади.

Мажнуннинг отаси, Навфал уйдан совчиликдан қайтиб, ўғлининг йўқолганини билиб қайғулашиб ўтирганда, туячилар Мажнунни қабилага келтирганлари хабарини эшитди. Ўғлини уйга олиб келди. Мажнун ҳушига келгач,

отаси йиғлаб, унга насиҳатлар қила бошлади. Мажнун ҳижолатдан бошини қуйи солди, отасининг оёғига йиқилиб, гуноҳларини кечиришни сўради. Отаси унга қилган ишларингдан қайтсанг, нима десам, сўзимга кирсанг, гуноҳингни кечираман, деди. Мажнун отасининг айтганларини қилишга, сўздан чиқмасликка ваъда берди. Уғлидан бу ваъдани олгандан кейин Навфал қизига уйланиш масаласини орага солди. Мажнун отасига берган ваъдага биноан бунга розилик билдирди.

Тўй ҳаракати бошланди. Мажнунни куёвларча кийинтирдилар, тўёналар билан Навфал уйга жўнадилар. Навфал буларни севиниб қарши олди. У ҳам эл уруғини тўплади. Тўй бошланди

Тўй тугаб, меҳмонлар уйларига тарқалишгач, келин билан куёв гўшангага кирдилар. Уйда ёлғиз қолган Навфал гўшанга ичидагиларни кузатди. Қиз Мажнунга ўз ошиғи борлигини айтиб, ундан мурувват тилади. Мажнун бундан хурсанд бўлиб, қиз билан ака-сингил тутинди. Буларни уй ичида яширинган қизнинг ошиғи ҳам кузатмоқда эди. Агар улар ишратга берилсалар, иккаласини ва ўзини ҳалок қилмоқчи эди. Мажнуннинг олижаноблигини, қизнинг ўзига садоқатини кўриб, Мажнун оёғининг изларига юзини сурди ва уйга кириб ўз маъшуқаси оёғига йиқилди. Бу маҳалда Мажнун яна дашт йўлини тутган эди.

Мажнун билан Навфал қизининг тўйи бошланганда, Лайли билан Ибни Саломнинг ҳам тўйи бошланган эди. Зиёфатдан кейин никоҳ маросими тугади, куёвни Лайли уйига элтдилар:

Ким майл этибон туман жафога,

Бергайлар ул ойни аждаҳога.

Лайлига эришув завқи билан Ибни Салом жуда кўп май ичган эди. Ичкилик ичиш унинг хафақон касалини қўзғатар эди. Келин уйига кирганларида Ибни Саломнинг ка-

сали тутди, аждаҳо ерга йиқилди. Уни ҳамма ўлди, деб гумон қилди, одамлар унинг бошига тўпландилар. Лайли ҳам ўз уйида заҳарли ханжар тайёрлаб қўйган, Ибни Салом ўзига яқинлашмоқчи бўлса, бу ханжар билан ўзини ҳалок қилиб, Мажнун ишқида содиқ қолмоқчи эди. Бироқ, Ибни Салом ҳушсизланиб йиқилиши билан ўзини балодан қутулган ҳис этди. Фурсатни ғанимат топиб, уйи ёнидаги бир қум тепага қараб жўнади. Мажнун ҳам куйлаб, бу томонга келмоқда эди. Лайли ошиғининг овозини таниди. Мажнун томон югурди. Икки ошиқ бир-бири билан кўришди, қучоқлашишди, улар тонг отгунча ҳасратлашдилар. Тонг ота бошлагач, Лайли ўз қабиласига жўнади. Лайлининг даштда Мажнун билан кўришиб қайтганини ҳеч ким сезмади.

Тонг отгач, хафақон куёв кўзини очди ва одамларга ўз уйига кетишни, тузалгандан сўнг тўйни давом эттиришни билдириб қабиласига жўнади.

Лайлидан ажралган Мажнун ҳижрон аламига чидолмай Нажд тоғига қараб йўл солган эди. Бу тоғ жуда баланд бўлиб, Мажнун унинг устидан Лайли қабиласини кўрар, доим шу томонга тикилиб ўтирар эди. У бу ерда яна ваҳший ҳайвонлар билан улфатлашиб яшади.

Мажнун Навфал қизини ўз ошиғига бағишлаб, даштга чиқиб кетгач, буни ота-онаси эшитиб жуда хафа бўлдилар ва элдан уялдилар, ниҳоят отаси қаттиқ касал бўлиб ўлди. Онаси ҳам ўғлининг ғами, эрининг фироқидан дунёдан ўтди. Мажнун ота-онасининг ўлганини тушида кўриб билди. Нажд тоғидан тушиб, уларнинг гўрларини ахтариб топди. Гўрни кўриш билан танига чақин теккандай бўлди. Ота-оналарига қилган ишларини эслаб, ўзини ҳар томонга уриб йиғлади ва ҳушидан кетиб йиқилди. Энди Мажнун бир томондан ота-онасининг қайғусида, иккинчи томондан Лайли ҳижронининг оғир азоби билан даҳшатли кечирмалар ичида мазористонда яшай бошлади.

Лайли, Мажнун билан даштда кўришиб, уйига қайтгандан кейин, яна қайғу-алами ошган эди. Бунинг устига Мажнуннинг ота-онаси ўлган хабарини эшитиб касалланди. Уни табибга қаратдилар, бироқ касал яна оғирлашди. Мажнуннинг ота-она гамида гўристонда оғир дардлар ичиде ётганини эшитиб, бир дарди минг бўлди, бу дардлар уни ўлим тўшагига ётқизди.

Бу чоқ хазон пайти эди. Лайлининг ҳам навбахори хазонга учради. Улим машшотаси унинг юзига роза урди. Лайли онасига васият қилди: менинг ўлмоғим муқаррар. Менинг ўлганимни Мажнун эшитса, унинг ҳам жон бериши муқаррар. Энди гина-адоватни ташлаб, мени у билан бир ерга дафн қилинг.

Лайли онасига васиятини тамомлар олдида Мажнун ичкари отилди. Улар сўнг дафъа бир-бирларига қарашдилар. Мажнун ҳам шу ондаёқ жонони сингарни жон берди. Лайлининг ота-онаси, қавм-қариндошлари дод-фарёд қилиб йиғладилар. Лайли васиятига мувофиқ дафн маросимини ўтказдилар.

Бир наъшка солдилар иккави,
Жонсиз келину, ўлик куёвни.

Навоий ўзининг бу достонида бойлик ва камбағаллик муносабатлари ҳукмрон бўлган, кишининг қиммати фақат мол-мулк билан ўлчанган, зўрлик асосига қурилган бир жамиятда шахснинг тақдири ва инсоннинг эрки, озодлиги ҳақида фикр юритди, Мол-мулкка эга бўлмаган кишилар қанчалик катта талант эгаси бўлмасинлар, уларнинг шахсиятлари, иродалари, орзу ва истаклари ҳоким мол-мулк эгаларининг оёғи остида янчилганини ва ҳалок бўлганини кўрсатиб, ўша жамиятдаги муносабатларга нафрат баён қилди.

Бутун «гуноҳи» Лайлини севишдан иборат бўлган Мажнуннинг бошидан кечирган воқеаларини хотирланг! Қайс,

бойлик ва куч жиҳатидан ўзидан юқори турган қабила бошлигининг қизини севгани учун тентакка чиқарилади. Лайли отасининг амри билан уни кишанга солдилар. Мажнуннинг қалбидан Лайлини сева олиш ҳуқуқини ўчирмоқчи бўладилар. Юқоридаги муносабатларнинг хурофоти ҳукмрон бўлган замонда Мажнуннинг дардларини англовчи, унга ёрдам қўлини чўзувчиларнинг топилиши қийин эди. Мажнун ҳақсизлик, адолатсизликка қарши дод деб чўлларга, тоғларга чиқиб кетади. Ваҳший ҳайвонларгина унинг улфати бўлади. Бироқ унда яшаш ва ўз истагига эришиш ҳаваси сира ўлмайди. У Навфалнинг таклифини шодлик билан қабул қилади. Бироқ, Навфалнинг қилич кучи билан қилган ҳаракати Лайлининг ҳалокатига, кўплаб қон тўкилишига сабабчи бўлишини билгач, бу йўл билан ўз тилагига эришувидан воз кечади.

Лайлининг истаклари, иродаси ҳам отаси томондан янчилади. Уни Ибни Саломга сотадилар. Лайли ва Мажнунлар ўша жамиятда ҳукмрон ваҳший муносабатларнинг қурбони бўладилар.

Буюк Алишер Навоий ўзининг бу романтик достонида киши психологиясининг жуда нозик ва реалистик анализини бериш орқали бу фожияни бутун даҳшати билан тасвирлайди.

«САБЪАИ САЙЁРА»

«Сабъаи сайёра» улуғ шоир яратган «Хамса»нинг тўртинчи достонидир. Алишер Навоий ўзининг бу достонига шарқ халқлари орасида машҳур бўлган «Баҳром Гўр» афсонасини асос қилиб олди ва уни Низомий ва Амир Хусравларнинг «Ҳафт пайкар», «Ҳашт беҳишт»ларига жавоб тарзида ёзди.

Достоннинг традицион муқаддимасида сўз таърифи, сочма — тизма масаласи, маснавий устодлари мадҳидан

кейин шоир «Сабъаи сайёра»нинг яратилиши сабабини баён қилувчи алоҳида боб ажратади. Унда дostonни ёзишга қандай киришганини, бу тўғридаги ўзининг план ва идеяларини айтиб ўтади. Гўё Навоий тушида етти ажойиб қаср ва унинг ичида етти гўзал кўрган, бу гўзаллардан афсоналар тинглаган. Унга дуч келган нуруний чол бу кўрган-эшитганларнинг маъносини тушунтириб, уларни дoston қилиб ёзишга ундаган. Навоий уйғониб бу тушнинг таъбирини суриштиради. Таъбирчи ҳам тушида кўрганларини дoston қилиб ёзишини тавсия қилади. Бундан сўнг шоир яна сўзни Низомий ва Амир Хусравларга буриб, уларни ўз «Хамса»ларининг тўртинчи дostonини ёзиш муносабати билан мақтайди ва камчиликларини кўрсатади. Ўзининг бу дostonни ёзиш ниятини ва бунинг қийин бўлишига қарамай, муваффақият қозонишига катта умид боғлаганлигини билдириб ўтади.

Навоий бутун фаолияти билан классик поэзиянинг давомини яратишга ва уни баланд поғонага кўтаришга интилади. У айниқса улўф Низомий ва шоир Хусравлар қолдирган мероснинг бутун бойлигини ўрганди ва ундан ўзининг дostonида тугал фойдаланди. «Сабъаи сайёра» хилма-хил ва кўпинча бир-бирига қарама-қарши фикрлар билан тўлган бу икки дostonнинг синтези бўлди. Шунинг учун Навоий дostonнинг муқаддимасида бу шоирлар ҳақида узун мадҳия ёзади ва уларнинг бадий маҳоратларини нозик завқ билан таҳлил қилиб, жуда юқори баҳолайди ва камчиликларини кўрсатиб ўтади.

Навоийнинг фикрича, уларнинг дostonи бошдан-оёқ бир сюжет тўқимасига эга бўлган ишқий дoston шаклига солинган эмас. Иккинчидан, баъзи воқеалар реал асослангирилмаган.

Устод шоирларнинг ижодини танқидий ўрганган Навоий уларнинг воситаларида кўринган бу камчиликларга йўл қўймаслик учун ўз асарининг планини бошқача тузиш ва бу

гўзал афсоналарнинг сюжетига «тағйир» беришни ўйлади:

Бу сабабдин бу хуш фасона аро,
Балки бу хушнаво тарона аро.
Йўқ эди ҳеч чораю тадбир,
Ким бирор ерда бўлмагай тағйир.

Навойнинг бу интилиши ўз асарини Низомий ва Хосравлар дostonидан фақатгина бошқача тузиш қуруқ новаторликка уриниш эмас эди. Навоий учун фақат образнинг янгилиги ва оригиналлиги ҳам муҳим эмас албатта. Шоир умуман ўзининг тасвир этган воқеаларида ҳар бир муайян ҳолатни асослантиришга, яъни образлар ҳаракати ва воқеаларнинг ўсишини ишончли бўлишга, улар билан фикр, идея орасида муносабатлар ўрнатишга қатъий ҳаракат қилган.

Навоий бу принципиал асослардан келиб чиқиб, ўз дostonини «ишқ мояси» билан суғоришни, яъни афсонани тугал ишқий дoston равишда қайтадан ишлашни ўз олдига вазифа қилиб қўйди.

«Маъни шоҳиди»нинг «нақш заркаш» либосисиз жилвалана олмаслигини ҳар вақт қатъий уқтирган шоир учун гўзаллик ва маъно бир-биридан ажралмайдиган нарсадир. Шунинг учун у поэзияни тўла қимматли фикр ва равшан мантиқийлик билан суғоришни илгари сурди. У, ўзининг барча асарларида мавзуда гўзаллик, чуқур ўйчанлик, жўшқин лиризм, мантиқий равшанликка интилди. Бу тенденция бир бутун бўлиб, «Сабъаи сайёра»нинг сюжет, композиция ва тасвирларида ўз изини қолдирди.

Навоий тасвирида Баҳром жуда катта одил подшоҳ бўлган. Ер юзининг ҳамма подшоҳлари унга хирож тўлар эканлар.

Баҳром овни севган. У бир кун ов қилиб юрганда бир чаманзор тепаликка тушиб, базм бошлаган. Бу ерда ҳар

тарафга назар ташлаб ўтирар экан, даштда кетаётган бир кишини кўриб, ўз ёнига чақиртирган. Мусофирни зиёфат қилиб, унга турли сўроқлар берган. Мусофирнинг ақлли, кўпни кўрган киши эканига қаноат ҳосил қилган Баҳром, ундан ким эканини ва дунёда кўрган ажойиботларнинг энг ажойибини айтиб беришини сўраган. Бироқ мусофир буларни фақат Баҳром Гўр учун айтажагини билдиргач, Баҳром мусофирга ўзини танитган. Мусофир бу учрашувдан қувониб, ўзининг рассом Моний эканини, кўрган ажойиботларидан энг ажойиби Хитой мамлакатида бир хожа (савдогар) нинг гўзал чангчи канизаги бор эканини айтган. Баҳромга тортиқ қилиб у гўзалнинг расмини тақдим қилган ва уни бу гўзал чангчи қизга эга бўлишга ундаган.

Баҳром расми кўриб, қизга ошиқ бўлган. Бир йиллик Хитой хирожи тўлаб Дилоромга эришган. У билан умрини бир неча йил айш-ишратда ўтказган. Унинг бу ўйин-кулгига берилган йиллари мамлакатда тартибсизлик бошланган, турли мансаб эгалари халққа оғир зулмлар ўтказганлар. Навоий бу эпизодда ўз давридаги амалдорлар, мансабдорларнинг хоинлик, қаллоблик, золимликларини нафрат билан очиб ташлайди. Бундай аҳволга йўл қўйган ва севги билан мамлакат ишини бирлаштира олмаган Баҳромнинг бу ҳаракатини қоралайди.

Навоий бундан кейин, Баҳромнинг овда севгили канизагига қилган ғазаби эпизодини тасвирлашга киришади.

Бир кун Баҳром маст бўлиб, Дилоромни ўзи билан бирга олиб овга чиқади. Баҳром бир кийикни кўриб, Дилором қандай истаса, шундай отиб бермоқчи бўлади. Дилором унга муаммоли мерганчилик масаласини беради:

— Аввал икки олдинги оёғини ўқ билан тушовла, сўнг бўғизла!

Баҳром бу ишни Дилором истагандай аниқ ижро қиладди. Бироқ, Баҳром севгилисидан кутгани мақтов ва таҳсин ўрнига шундай сўз эшитди:

Деди:

Ҳар ким бир ишни варзиш этар,
Иш камолини кўр не ерга етар?

Бу сўз Баҳромга қаттиқ тегди ва ғазабланиб, уни ўлдирмоқчи бўлди. Бироқ вазирларнинг маслаҳатига кириб уни ўз ажали билан ўлдирмоқча қарор қилди. Дилоромнинг қўл-оёғини ўз сочи билан боғлаб, сувсиз даштга ташлаб кетди. Уйга қайтиб яна ичди, маст бўлиб йиқилди. Эртаси уйқудан туриб Дилоромни ўз ёнида кўрмади. Уни суриштирди, ёнидагилар кечаги воқеани айтдилар. Ўз қилган иши батамом хотирига келди. Ўз қилмишига пушаймон бўлиб, Дилоромни даштда қолдириб тополмаганини, ўзини тошларга уриб яралаганини маҳорат билан кўрсатади. Унинг ички кечирмаларини жуда уста психолог сингари нозик таҳлил этади. Баҳромнинг касал бўлиб қолиши, уни табиблар икки йил даволаб, бир оз ўзига келтирганликларини тасвирлайди

Дилором қайғусида касалланган Баҳром тамом соғайиши учун табиблар ажойиб бинолар солишни буюрдилар. Етти иқлим подшоҳининг маблағи билан етти қаср солина бошлади. Баҳром бу биноларни томоша қилиб, анча баҳри очилади. Яна табибларнинг кўрсатиши билан етти қаср Моний томонидан етти рангда зийнатланади. Ажойиб қасрларда Баҳромни машғул қилиб, тамом соғайтириш учун табиблар уни етти қизга уйланишини ва бу қасрларда ўйин-кулги қилишни тавсия қилдилар. Етти иқлим подшоҳи ўз қизларини Баҳромга никоҳлаб бердилар.

Ҳакимлар Баҳромнинг шанба куни қора либос кийиб, қора ранг қасрда ишрат қилишни муносиб кўрдилар. Баҳром бу қасрда музика, май, ўйин-кулги мажлиси қурди. Сўнг ухламоқчи бўлди, хизматчиларига, қаср олдидан ўтиб кетаётган ҳар ким бўлса, олиб келинг, ўз саргузаштини афсона қилиб берсин, деди. Хизматчилар бир йўловчи му-

софирни учратиб, Баҳром ёнига олиб кирдилар. Биринчи мусофир Баҳромга кишилиқнинг энг олижаноб туйғусини, садоқат ва софликни, меҳрибонлик ва шафқатни улуғлаган ажойиб ошиқона ҳикоя айтиб берди.

Навобий бундан кейин Баҳромнинг бу қасрларда бир кундан яшаганини ва мусофирлардан ажойиб афсоналар тинглаганини тасвирлайди. Охири еттинчи ҳикояни яна асосий сюжет билан боғлаб, унда Дилоромнинг Баҳром газабига учрагандан кейин бошидан кечирганларини баён қилади.

Баҳром томонидан қўл-оёғи сочларига боғланиб, даштда қолдирилган Дилором тасодифан ўзининг хожаси томонидан қутқарилади. Уни хожа Хоразмга олиб кетади. Дилором музика ва қўшиқлари билан Хоразм элини ўзига банд этади. Бу ернинг кўп шогирдларини етиштирган донгдор музикачиси Кофур ва шогирдларининг бозорини касод қилади. Кофур хожага бу тўғрида шикоят қилиб, ўзининг Дилоромга шогирд қабул этилишини сўрайди. Бироқ, номаҳрамнинг Дилоромга шогирд бўла олмаслигини айтган хожага Кофур ўз эрлигини нобуд қилганини билдиради. Бунга қаноат ҳосил қилган хожа унинг Дилором ёнига киришига ижозат беради.

17 Кофур Дилором билан бирга бўлган вақтларида қўшиқлардан унинг ошиқ эканини сезиб қолди ва бу сирни ўрганишга қизиқади. Кофур Дилоромдан ўз сирини огоҳ қилишни ҳадеб сўрай бергач, Дилором кўнади, лекин сирни билгач, Хоразмдан чиқиб кетишини шарт қилиб қўйди ва ўз бошидан ўтганларни бир-бир ҳикоя қилиб беради. Шартга мувофиқ Кофур Хоразмдан кетади. Тасодифан еттинчи мусофир сифатида жума куни Баҳромнинг қасрига келтирилади. Баҳром Гўрга ўз бошидан ўтганларини ва Дилоромдан эшитган саргузаштини ҳикоя қилиб беради. Бу ҳикоя билан севгилисидан нишон топган Баҳром ҳаяжонга тушади. Ўзига тобе бўлган Хоразм шоҳга хат ёзиб, Дилоромни ҳадя тариқасида ўзига жўнатишни талаб қилади.

Дилоромга ҳам бир хат ёзиб, ундан ўз қилмишларига узо сўрайди

Ниҳоят Дилором Баҳром ёнига қайтади. Улар ширин умр ўтказа бошлайдилар. Баҳром яна айш-ишратга берилади. Бир кун кўнгил очиш учун ўзининг аркони давлати, хослари, қўшини билан овга чиқади. Ов жойи эски ботқоқлик ер бўлиб, унинг усти чанг-тўзон билан қопланган ва устида ҳар хил ўсимликлар ўсиб чаманзорга айланган экан. Бу ерда қилинган даҳшатли ов ва тўкилган қонлар натижасида бу қатлам юмшайди: Бунинг устига ов пайтида кучли ёмғир ёғиб, бу ерни сув босган. Натижада бутун аркони давлат ва қўшин билан бирга Баҳром ва гўзал Дилором ботқоқликка ботиб, ҳалокатга учрайдилар, «даҳр аждаҳоси»нинг комига луқма бўладилар. Улардан ному нишон қолмайди.

Навойй шу йўсинда дostonни тугатгандан кейин, ўзининг тасвирлаган воқеаларига хулоса тариқасида бир боб очиб, унда коинот, ўлим тўғрисида фалсафаи муҳокамасини беради ва дунёдан шикоят қилади. Бу шикоятда дунёнинг вафосизлиги тўғрисида пессимистик оҳанг кучли бўлишига қарамай, у мазҳабчилик, тақводорликдан узоқдир. Унда диний таълимот ва мистика эмас, инсоннинг ички қайғуси ифодаланган.

Бундан кейин Навойй асарнинг хотимасини ёзади. Хотимада шоир дostonни тугатиб, чарчаб ухлаган ва тушида Баҳромни кўриб суҳбатлашганини тасвирлайди. Суҳбатнинг охирида Баҳром қочирма қилиб, сўзни Султон Хусайн устига буради ва Навоййга шундай дейди: Шоҳингга мендан салом айт. Дунё вафосиздир, шоҳ минг йиллар умр кўрса ҳам унинг гарази ўлгандан кейин яхши ном қолдириши керак:

Шоҳки минг йил анинг ҳаётидур,
Гараз ўлганда яхши отидур...

Яхшилик бирла гар қолур оти,
Бу ғрур мужиби, мубоҳоти.

Бу фикр дostonнинг умумий ғоявий йўналишини белгиловчи асосий нуқтадир. Шоирнинг бошқа дostonлари сингари бу дostonи ҳам ўзининг замонаси учун муҳим бўлган актуал масалалар билан суғорилган. Навоий «Сабъаи сайёра» да тасвирланган воқеалар орқали, ўз замонасидаги вазиятни, кишилар, шоҳ, шаҳзодалар, амир, амалдорлар, уларнинг хулқ-атворлари, чирик маънавиятлари, зулмларини ҳам акс эттирди. Ўзининг дostonларидаги идеал образларни уларга қарама-қарши қўйди.

Шоир Баҳромни уста чавандоз, ажойиб мерган, одил подшоҳ, душманга қарши омонсиз курашувчи қаҳрамон, шу билан бирга, ҳатто ўз севиклисининг баъзи итoblаридан оташланиб кетувчи даҳшатли ғэзабкор сифатларида гавдалантирганидек, уни раҳмдил, пок, ўз қилмишига пушаймон бўлиб, виждон азоби билан ёнувчи, ички қарама-қаршилиги кўп инсон сифатида ҳам тасвирлайди. Кўринадики, Баҳром характери жуда мураккаб ва қарама-қаршидир.

Навоий тасвирида Дилором вафодорлик ва софдиллик тимсолидир. У ғоят чидамли, ўзининг поклигини ҳар қандай мушкул машаққатларга қарамай, сақлай олувчи олижаноб қиз образидир. У охиригача Баҳромга содиқ, унинг ярамас қилиқларини ҳам афв этади. Навоий бу ажойиб санъаткор қиз образи орқали Баҳромнинг ички оламини, унинг бир-бирига қарама-қарши бўлган хулқ ва сифатларини, инсофсизлигини очиб ташлади. «Сабъаи сайёра»да мусофирлар томонидан айтилган афсоналар ҳам ажойибдир.

Навоий дostonга ҳар жиҳатдан тугалланган ва мустақил аҳамиятга эга бўлган бир неча ҳикоя киритди. Шоир классик адабиётда мавжуд бўлган бу услуб (ҳикоя ичида ҳикоя сўзлаш) орқали ўз дostonининг ғоявий мазмунини бойитишга уринди. Ташқи томондан қараганда сюжетнинг

тарқоқлигига сабаб бўладигандай кўринган бу ҳикоялар усталик билан асосий воқеа ичига едириб юборилган. Улар дostonнинг асосий воқеаси билан мазмун томонидан умумий оҳангдошлик ва ички боғланишга эга бўлиб, Баҳром, Дилором воқеасида сояда қолиб кетган идеяларни бўрттириб кўрсатиш вазифасини ташийдилар.

Бу ҳикояларнинг темаси жуда ранг-барангдир. Навоий улар орқали инсоннинг улуғвор сифатларини, орзу ва истакларини куйлайди. Ҳикояларнинг оптимистик, чуқур ғоявий мазмуни бадий тугалланганлиги кишини ҳайрон қолдиради.

Ҳикояларнинг биринчиси шахзода Фаррух ва Ахий саргузаштини тасвирлайди. Унда шоир софлик, вафо, инсоннинг инсонга муносабати масаласини қўяди. Фаррухнинг истагига етиш учун қўлидан келган бутун чорани кўришга, ҳатто ўз севгили хотинини Фаррухга бағишлашга тайёр бўлган Ахий образида энг олижаноб хислат ва буюк инсоний туйғуни улуғлайди. Фаррухни софлик ва инсоф, Гулчеҳрани эса вафо ва садоқат намунаси сифатида тасвирлайди.

Ҳикоялар орасида Зайд Заҳҳоб ва Рум подшоҳи афсонаси ўзининг чуқур мазмуни билан ажралиб туради. Унда шоир сарой ва унинг атрофини ўраб олган амир, амалдорларнинг хоинлик, қалбакилик, икки юзламаликларини очиб ташлайди. Булар орасида авж олган ҳасад, бир-бирини кўролмаслик каби чирик сифатларни танқид қилади. Заргарнинг қалбаки ишини билган подшоҳ уни жазога тортса-да, унинг амалини талашиб, ўрнига ўтирганлар яна кўпроқ хиёнат қиладилар. Подшоҳнинг ўзи ҳам бу хиёнат ва қаллоблик марказида туради. У, Зайд Заҳҳобнинг фирибгарлик билан қўлга киритиб тақдим қилган олтинлар баробарига гуноҳларини афв этади.

Учинчи иқлимдан келган мусофирнинг Миср бойининг ўгли Масъуд тўғрисидаги ҳикояси ажойиб фантазия билан

суғорилгандир. Шаҳри Сабз шоҳининг қизи қўйган мушкул шартларни бажарган, Қатрон билан курашда ғалаба қозониб, жодугар Золнинг сеҳрини бекор қилган бу образ орқали ўз мақсадига сабот билан интилган киши, жасурлик, мардлик куйланади.

Тўртинчи ҳикоянинг темаси сахийлик, адолат, дўстликдир. Шоир бу ҳикояда Жўна ва Масъуднинг сахийлиги, адолатини тасвирлайди. Жўнанинг одил бўлишига қарамай, унинг атрофини Жайсур, Маллу каби золим, мунофиқ амалдорлар ўраб олганини кўрсатади. Бу ҳокимларнинг пасткаш, мансабпарастликларини, мансаб учун ҳар қандай ярамаслик ва жиноятдан тортинмаганликларини очиб ташлайди.

Ҳикояда золим Маллунинг қизи алоҳида порлоқ ишланган образдир. У, отасининг зулмлари ва ярамасликларини тушунади, отасидан ситам кўрганларга ўз ёрдамини аямайди, уларни азоб, уқубатдан қутқаради. Бу жасур ва ажойиб раҳмдил қиз ўз севгилиси Масъудни ҳам ўлимдан қутқариб олади. Ҳикояда адолат зулм устидан ғалаба қозонади.

Муҳаббат ва қаҳрамонлик бирлашиб даҳшатли кучларни енга олиши тўғрисидаги Навоий фикрларини гавдалантирган афсона Суҳайл ва Меҳр ҳикоясидир. Йўлтўсар Жобирнинг қўлига асир тушган бу икки ошиқ-маъшуқ ўзларининг уста тадбирлари ва қаҳрамонликлари натижасида ҳам ўзларини, ҳам қароқчи зиндонда жафо тортганларни қутқарадилар. Бу ҳикоянинг ажойиб эпизодлари орасида Навдарнинг овга эҳтиросини тасвирлаган эпизод ўзининг чуқур мазмуни билан кишининг диққатини тортади. Навдар Жобирга қарши курашнинг масъул пайтларида ўз вазифасини унутиб, овга берилади. Бу ов эҳтироси уни душман қўлига асир тушишга сабабчи бўлади. Шоирнинг фикрича, ғалаба қозониш, мақсадга эришиш учун эҳтирос устидан ақл ва тадбирнинг ҳокимлиги зарурдир.

Навойй олтинчи иқлимдан келган мусофир тилидан айтган ҳикоясида тўғрилиқ ва софликни туҳматчилик ва ёлғончиликка қарама-қарши қўяди. Унда Мудбирнинг ёлғончилик натижасида ҳалок бўлиши, Муқбилнинг тўғрилиқ натижасида бахт-саодатга, севгилисига эришуви тасвирланган. Бу ҳикояда Навойй ёлғончилик, туҳматчиликни ўткир нафрат билан кўрсатиб, туҳматчи ва ёлғончининг ўлими ўзининг шу сифатидан келганини билгани ҳолда, ёлғончиликдан воз кечмаганини уқтиради. Бу ҳикоянинг мазмуни «ёлғончининг қорни ёрилсин» шаклида халқ мақолига айланган.

«Сабъаи сайёра»га киритилган бу ҳикояларни чуқур мазмун ва бадий тугалланганлик ёрқин характерлаб туради. Улар кўп хусусияти билан халқ эртақларини, ундаги самимийлик, соддалик, чуқур оптимизми эслатадилар. Халқни унинг ижодиётини оташин муҳаббат билан севган Навоййнинг ўз достонида халқ оғзаки ижодиётидан фойдалангани, уларни қайтадан ишлагани шубҳасиздир. Зотан, ҳикоялардаги фантастика ва бахтли ечим ҳам шуни қувватлайди. Навоййнинг ҳамма достони учун қаҳрамонларнинг ўз тилакларига эриша олмасдан ҳалокатга учрашлари характерлидир. Бироқ, бу ҳикояларда биз бунинг аксини кўрамиз. Унда тақдирнинг жафокорлиги ва судрашига қарамай, қаҳрамонлар ўз мақсадларига эришадилар. Ҳикоялар инсонга ҳурмат, яхши кучларнинг ёвуз кучлар устидан ғалаба қозонишига чуқур ишонч билан суғорилган. Унинг барча ҳикоялари:

Ҳушдурур боғи коинот гули,
Барчадин яхшироқ ҳаёт гули,—

байтининг қуюқ мазмуни билан суғорилган.

Ҳикоялардаги фантастика ҳам алоҳида хусусиятга эгадир. Навойй бу ҳикояларни воқеабанд қилиш, қизиқтириш

кучини ошириш ниятида, сюжетнинг ҳаракатида махсус «сирлилик» ва фантастика ҳам беради. Ҳикоянинг сюжет тўқимасини, қаҳрамоннинг муҳитини фантастика билан бойитади. Бироқ Навоий фантастикаси ваҳм ва олди-қочдидан иборат бўлмай, халқ эртакларининг реал ҳаётини орзулари билан боғланган фантастикадир. Миср бойининг ўғли Масъуд, Муқбил ва Мудбир ҳикояларидаги фантастика муайян унсурлар таъсирида бўлишига, сирлар жиддий тусда берилишига қарамай, унинг ҳам характери бутунлай бошқачадир. Уларда ғайри табиий воқеалар турмуш жараёнида берилган. Улар табиатдан ташқарида эмасдир, бу эса фантастикани тасвирлашда Навоийнинг махсус йўлидир. Шоир уларда соддалик, табиийликни сақлашга ўринади. Халқ фантазия бойлиги усуларини қабул қилади.

Булардан кўринадики, Навоийга олам ўзининг турли томонлари билан очиқдир. Шунингдек, унда санъат объектлари ҳам кенг ва чексиздир. Шоирнинг ўткир қараш ва мушоҳадалари ундан санъат воситаларининг хилма-хил бўлиши, бойлигини талаб қилади.

«Сабъан сайёра»нинг санъат воситалари приёмлари содда, нозик ва бойдир. Бу ерда улардан бир неча мисол келтирайлик. Қуёш чиқишини тасвирлаган қуйидаги лавҳага қаранг:

Чун сешанба сипеҳри чобукхез,
Тўкти анжум шароридин гулрез,
Боғлади золи чарх ўлуб раъно,
Абри шингарф гун била хино.

Шоир бу кичик парчада ўткир мушоҳада ва нозик завқ билан тонг манзарасини чизади. Чобукхез осмоннинг юлдуз учқунларидан гулрезлик қилганини ва кекса фалакнинг гўзаллашиб гул ранг булутдан хино боғлаганини тасвирлаган бу лавҳанинг бадий воситалари нақадар чуқур за

гўзал! Абри шингарфнигун сипеҳри чобукхез, раъно зол таъбирларидаги сифатлаш ва тазодлар, анжум шароридин гулрезлик, зол чархининг хино боғлаши каби метафоралар ва мажозлар жуда нозик ва самимийдир. Бу бадий воситалар тонг манзарасини бутун ранг-баранглиги билан жонли гавдалантирган. Мана тагин бир неча мисол:

Бир кун истаб денгиз тафарружини,
Ел хирмонию сув тамаввужини,
Кирибон заврақ ичра сойир ўлуб,
Ул жазойир тўшида зойир ўлуб.
Уйла баҳри фалак мисол ичра,
Кавкаби ер тутиб ҳилол ичра.

Бу парчада — Навдарнинг қизи Меҳрининг саёҳати тасвирланган. Шоир денгизни осмонга ўхшатиб, ундаги қайиқни ойга ва қайиқ ичидаги қизни эса ҳилол ёнида кўринган юлдузга ўхшатган. Бу ўхшатиш жуда гўзал ва порлоқдир.

Шоир Меҳрининг:

Меҳр гули янглиғ айлабон яқо чок,
Нелуфарзор аро кириб ғамнок,
Еш тўкуб баҳри мавжвар янглиғ,
Кўк либос ичра нелуфар янглиғ.
Юзига бас тапонча ўрғандин,
Нелуфар очилиб гулистондин.

Бу ерда Меҳрининг нилуфар орасида ғамли кўз ёшлар тўкиши жуда муболиғали тасвирлангандек, унинг ўз юзини уриб йиғлаши ҳам ажойиб ўхшатиш билан ифодаланган. Шоир Меҳрининг юзи гулистонга ва шапалоқ билан юзини уриш натижасида кўкарган жойларни эса гулистонда очилган нилуфарга ўхшатган.

Саиднинг ғор ичидаги нуруний чолга учрашганини хотирланг, ғорда ўтирган чол шундай тасвирланади:

Жавҳари жисми тийра кон ичра,
Олами мухтасар макон ичра.
Жисми ошуфта сочи ичра ниҳон,
Уйлаким тун саводи ичра жаҳон.

Бу парчада шоир таралмаган узун сочлар орасидаги чолнинг гавдасини тун қоронғилигида яширинган дунёга ўхшатадики, бу ўхшатиш ўта муболағали бўлиши билан бирга табиийдир.

«Сабъаи сайёра»да бундай мисоллар жуда кўп. Навоийнинг ўхшатишлари, мажозлари, муболағалари, лутфлари, жинслари, талмиҳ, тарди-акслари ҳамда бошқа турли тасвирий восита ва сўз ўйинлари жуда жонли ва табиийдир. Булар шоирнинг чизган картина, манзара ва портретларига ажойиб соддалик, жонлилик бағишлайди. Дилоромнинг гўзаллигини тасвирлаган шу парчани олайлик:

Юзи ёнида гисуйи мушкин,
Келтуруб карвон нофаи чин.
Йўқки ул карвони мушк сирт,
Манзили айлаб фазойи боғи бихишт,
Зулф йўқ, лайлким очиб ики дом,
Лек ҳар доми лайлидин бир лом.
Доми остида долау насрин,
Тушуб анда ики ғазолаи чин.
Кўзи жайран, қораси мушки хўтан,
Томзиб холи мушкин ул жайран.
Нуқтан холи ранги шоми висол,
Юзининг субҳи нуқтаси ул хол.
Юзи гулзору, ики лаб анда,
Икки гулбарги бул ажаб анда.

Ҳар бири тўла шираи жондин,
Эзилиб шира оби ҳайвондин,
Кимки они шакарфишон топибон,
Нечаким ўлган эрса жон топибон.
Лаблари ичра оғзи ўйла нухуфт,
Ким дегайсен, бу лаъл топмади суфт.
Турфароқ улки сўзга чун очилиб,
Нуқта ўрнига барча дур сочилиб...
Қошлари дайр тоқидек пайваст,
Тоқлар ичра икки кофири маст,
Ҳар қулоғида дурри раҳшанда,
Икки кавкаб каби дурахшанда.
Дема қад, нозанини ниҳоли биҳишт,
Рух сармоясидин анга сиришт...
Белмиким риштан хаёл келиб.
Топмоқ ул риштани маҳол келиб...

Бу парчада баъзи сўз ўрнида (кофирий маст, бел ўрнида риштан хаёл ва бошқалар каби) традицион образлар аҳамиятли ўрин тутушига қарамай, улар ўзининг вазифаси, берадиган натижаси жиҳатидан бутунлай янғидирлар. Улар формани камбағаллаштирмайдилар, аксинча поэтик тил билан қаршиликли муносабатда очиқлик, равшанлик воситасига айланадилар. Навоий асрларча ишлатилган традицион приёмлардан турли равишда ва турли йўл билан фойдаланиб, улар воситаси билан ажойиб лавҳалар ярата олган.

«Сабъаи сайёра»да баъзи ортиқ муболағали, муаммоли образлар ҳам учрайди. Бироқ улар ҳодиса билан мустаҳкам боғлангани, фикр-туйғу билан узвий алоқада бўлганлари учун енгил очиладилар, кўпинча табиий ва зарурий бўлиб кўринадилар.

Биз бу ерда «Сабъаи сайёра»нинг барча санъат воситаларига тўхтаб уларни таҳлил этиб ўтирмай, уларда

бунинг баъзи бирларини кўрсатиш билан чегараландик. Шунинг ўзидек Навоий санъат воситаларининг хусусияти ва бойлиги тўғрисида тасаввур қилиш учун етарлидир. Бу бойлик «Сабъан сайёра»нинг кенг, ранг-баранг мазмуни, темаси, фикр-туйғуси билан узвий боғланиб, Навоийнинг поэзиясини одатдан ташқари жонлилик, ҳаяжон билан суғоради. Шоирнинг чинакам ўй ва истакларини, овозини ҳеч камчиликсиз ўқувчига етиштира олади.

«САДДИ ИСКАНДАРИЙ»

Навоий «Хамса»сига кирган дostonларнинг бешинчиси ва энг каттаси «Садди Искандарий»дир. Шоир бу дostonда Искандар (Македонский) нинг турмуши, унинг турли ўлкаларга қилган сафари, урушлари ва қаҳрамонона ишларини тасвирлайди.

«Садди Искандарий» ҳам шоирнинг бошқа дostonлари сингари, шарқ адабиётида машҳур темада ёзилгандир. Улуғ Фирдавсий ўзининг «Шоҳнома»сида Эроннинг афсонавий қаҳрамонлари қаторида Искандарнинг қилган ишларини тасвирлаганидек, шоир Низомий ҳам унинг ҳақида «Искандарнома» номли тугалланган бадий асар яратиб, Искандар образини чуқур мазмун билан бойитган, бу гениал лашкарбошини кишиликнинг бахт-саодати учун курашувчи, оқил ва доно қаҳрамон сифатида куйлаган эди. Бундан кейин Низомийнинг пайравлари томонидан бу ҳақда қатор дostonлар яратилди. Улар орасида Хусрав Деҳлавийнинг «Искандарнома»си, шоир Жомийнинг «Хирадномай Искандарий» номли асарлари адабиёт тарихида алоҳида ўринга эгадирлар.

Искандар тўғрисида ёзилган бу дostonлар тематика жиҳатидан бир-бирларига яқин туришларига қарамай, мазмун жиҳатдан бир-бирларидан анча узоқдирлар.

Уларда Искандарнинг тарихи ва қилган ишлари турли нуқтаи назардан изоҳ этилади.

Навойнинг «Садди Искандарий» дostonи мана бу типда ва тематикада ўзбек тилида ёзилган биринчи асар эди. Унда юқоридаги дostonлар билан боғловчи умумий жиҳатлар бўлганидек, улардан ажратадиган хусусиятлар ҳам кўпдир. «Садди Искандарий» фақат ўзбек тилида ёзилган бўлиши жиҳатидан ҳам эмас, илгари сурган масалалари, уларнинг чуқурлиги, бойлиги ва тасвирлаган воқеалари томонидан ҳам у дostonлардан ажралиб туради.

«Садди Искандарий» одатдагича традицион муқаддима билан бошланади.

Шoир муножот, наът ва меърож таърифидан кейин толеънинг ёрдами билан тўрт дostonни оsonлик билан ёзганини, энди «Хамса»ни тугаллаш олдида турганини баён қилгач, шу муносабат билан Низомий, Хусрав Деҳлавий, Жомий сингари устодларини мақтайди. Сўзни яна ўзининг ижодий фаолиятига буриб, Искандар дostonини ёзишга бел боғлагани, устод ёзувчилар томонидан бу темада ёзилган дostonларнинг сюжетига ўзгаришлар киритажagini, Жомийнинг ҳам шу темада асар ёзишга киришганини айтиб ўтади ва ўзининг қаршисида турган улуг ва қийин вазифани бажаришга умид боғлаганини билдиради. Бундан кейин Султон Ҳусайн ва Бадиуззамон мирзоларни мадҳ этади. Искандар дostonига муқаддима равишда Эроннинг қадим тарихига, унинг афсонавий ва ҳақиқий подшоҳларига оид алоҳида боблар очиб, уларга қисқача характеристика беради. Бундан кейин Искандар тарихини ҳикоялаш бошланади.

Рум подшоҳи Файлақус¹ овдан қайтаётганда бир вайронага яқинлашди. Бу ерда туғиб ўлган бир хотинни ва

¹ Александр Македонскийнинг отаси Филипп номининг бузилган шакли.

ёнида чирқиллаб ётган болани кўрди. Фарзанди бўлмаган Файлақус болани тарбиялаш учун олиб, отини Искандар кўйди.

Искандар ўқув ёшига етганда уни Арастунинг отаси Нақуможисга топширдилар. Ундан турли илмларни ўрганди, сўнг диловорлик ҳунарини эгаллади. Қисқаси Искандар олим, файласуф ва тадбирли кўшин бошлиғи бўлиб етишди.

Бу чоқда Файлақус жуда қариб қолган эди. У, ўлим олдида Искандарга тахту тожини топшириб, анча-мунча насиҳат қилади.

Искандар отаси ўлгандан кейин Рум халқини йиғиб, подшоҳликнинг қийин масалаларидан сўзлади, ўзида бу ишнинг уддасидан чиқарли қобилият йўқ эканини айтиб, подшоҳликни қабул қилмаслигини билдирди. Бироқ, халқ истагини қабул этишга мажбур бўлди.

Искандар шоҳликни қабул қилгандан кейин мамлакатда халқ фойдаси учун талай ишлар қилди. Зулм, адолатсизликни йўқотди, мамлакатда катта ислоҳот ўтказди:

Атоси замонида ҳар навъ иш,
Ки андин халойиққа озор эмиш.
Тамомин улус бошидин қилди дафъ,
Етишсун деб андин халойиққа нафъ.
Яна шоҳлар ҳодис ётган русум,
Ки бедод эмиш эл аро бу умум.
Алар тархини бузди бунёддин,
Халойиқни қутқарди бедоддин.

Навоий Искандарнинг мамлакатни обод қилиш учун кўрган чораларини, яхшиларни тарбият қилгани, ёмонларни жазога тортганини, халқни икки йил хирождан озод қилиб, бозор нархлари, тарози ва бошқа ўлчовларни тартибга солганини, яна шу сингари бир қанча ишларини тасвирлаб, уни тадбирли, адолатпарвар, халқпарвар буюк

подшо сифатида кўтаради. Сўнг Искандар билан Эрон подшоҳи Доронинг оралари бузилишини баён қилади.

Файлақус Доронинг вассали бўлиб, унга бож тўлар экан. Искандар тахтга ўтиргандан сўнг хирожни тўламай қўйди. Доро элчи юбориб, Искандардан уч йиллик хирожни талаб қилди. Бу талаб Искандарга қаттиқ тегди, элчига шундай жавоб берди:

«Доро кўп хазиналар йиғди, бироқ бу хазиналар унга ранж орттирди, аввал йиққан хазинасидан фойдалансин, сўнг бошқасини йиғишга киришсин. Зарар фойдасидан кўп бўлган ишни қилмоқ оқиллар иши эмас. Бизнинг хирож тўлашимизнинг Дорога нафи йўқ, бироқ биз учун машаққатдир. Узига ҳам, бизга ҳам машаққат орттирмасин. Бу насиҳатларни қабул қилса, биз унинг дўстимиз, агар қабул қилмаса, унинг сўзлари ҳам бизга маъқул эмас. Бу беҳуда савдони бошидан чиқарсин».

Искандарнинг жавобини эшитган Доро ғазабланди, Искандарни масқаралаш учун бир таёқ ва копток, бир ҳовуч кунжут билан иккинчи марта элчи юборди. Доно Искандар Доронинг нима демоқ истагини тезда пайқади. У Искандарни таёқ билан копток ўйновчи болага ўхшатиб, кунжутдай кўп аскар билан қўрқитмоқчи эди.

Искандар ҳам ўша рамзаларга жавоб қайтарди: кунжутни товуқларга едирди ва айтди: «Доро менга коптокни юбориб, ер шари меники эканини тасдиқлаган. Доронинг қўшини кунжутдай кўп бўлса-да, кунжут товуқларга ем бўлгандек, улар менинг аскарларимга ем бўладилар».

Икки подшоҳнинг уруши аниқ эди. Доро сон-саноқсиз қўшин билан Румга жўнади. Искандар ҳам қўшин тўплаб унга қарши йўлга чиқди.

Навий бундан кейин Искандарнинг қўшинини, Доронинг сон-саноқсиз қўшинидан Искандарнинг ваҳимага тушганини, бироқ урушмасдан қайтишни номардлик ҳи-

соблаб, урушга қарор қилганини ва урушнинг боришини кенг тасвирлайди.

Уруш бошланган куннинг эртаси Искандарга махфий бир хат берадилар, Бу хат Дородан ранжиган ва унинг жонига қасд қилган амалдорларнинг хати эди. Хатда улар Дорони ўлдириб, ўч олмоқчи бўлганларини ва бундан Искандарни хабардор қилмоқчи эканларини ёзган эдилар. Искандар бир қанча нарсани мулоҳаза қилиб, Доро амалдорларини қабул қилмади ва хатларига жавоб ҳам бермади.

Эрталаб уруш бошланар олдида Доронинг душманлари унга қилич урдилар. Бу хабарни эшитган Искандар от суриб, Доро ёнига борди. Улим олдида ётган Доро Искандарни меҳрибонлик билан қарши олди, унга қотилларни ўлдириш, ўзининг қавм-қариндошларига зарар етказмаслик ва қизи Равшанакка уйланиш тўғрисида васият қилиб, жон берди. Доронинг тахт-тожи Искандарга қолди.

Искандар ўзига тобе бўлган Эронда осойишталик ўрнатгач, Дорога тобе бўлган барча подшоҳларга хат ёзиб, ўзига итоат қилишга чақирди. Ҳинд, Кашмир подшоҳлари ва Чин хоқонидан ташқари ҳамма подшоҳлар унга бўйсундилар.

Искандар ўзига итоат этишдан бош тортганларни тобе қилиш учун юриш бошлади. У дастлаб Хуросонга борди, бу ерда Ҳирот шаҳрини бино қилди, сўнг Мовароуннаҳрга жўнади ва Самарқанд шаҳрининг асосини қурди.

Навоий бундан кейин Искандарнинг Кашмирга юришини, Кашмирнинг баланд тоғлари орасида қурилган мустақкам қалъасини олиш чорасини излаб, қўшинидаги олимлар кенгашгани ва олимларнинг портловчи қурол ижод қилиб, қалъани бузганларини, бундан кейин Кашмирнинг сеҳргар подшоси Маллунинг ўт ва шамолни банд қилиб, шаҳарга кирган Искандар қўшинига зарар ет-

казгани ва Искандарнинг шаҳарни ташлаб чиққанини тас-
вирлайди.

Маллунинг сеҳрини Афлотун бузади. Ут билан қалъа-
си ёнган, сипоҳлари нобуд бўлган Маллу Искандарга тас-
лим бўлади, бироқ оз ўтмай ўлади. Искандар Маллунинг
ўғли Ферузга Кашмир подшоҳлигини бериб, қизи Меҳр-
нозни ўзига хотинликка олади.

Бундан кейин Искандар Ҳиндистонга сафар қилади.
Ҳинд подшоси Искандарнинг Кашмирни олиш учун қил-
ган даҳшатли курашини эшитиб, қўрққан эди. Шунинг
учун катта тортиқлар тайёрлаб, Искандарни қарши олиш
учун олимлар, донишмандларни юборади ва ўз гуноҳини ке-
чиришни сўрайди. Искандар ҳинд подшоҳи Ройнинг гуно-
ҳини кечирди, халқни икки йиллик хирождан озод қилди
ва ўзи Нигор номи ўрмонда истиқомат қилиб, қишни
ўтказди. Баҳорда Чин ўлкасига қўшин тортди.

Искандар келишидан хабар топган Чин хоқони элчи
юбориб, бу келишдан унинг мақсади нима эканини сўрат-
ди. Искандар хоқондан ўзига итоат ва хирож тўлашни га-
лаб қилишга келганини билдириб, элчини жўнатди. Хоқон
бу талабни рад қилди. Икки подшо уруш сафини тузди-
лар. Бироқ Искандар ҳакимларнинг маслаҳати билан уруш
очишни бир неча кунга кечиктирди.

Искандар қўшинининг азаматлигини кўрган хоқон аскар-
лари орасида ваҳима ва тараддуд бошланди. Бундай қў-
шинга қарши урушга бел боғлаган хоқонга шикоят қила
бошладилар. Уз қўшинининг аҳволини яқин одамларидан
ўрганган хоқон ҳам гангиб қолди. Кечгача нима қилиш
тўғрисида ўйлади. Ниҳоят халқдан махфий элчи қиёфаси-
да Искандар ёнига бориб гаплашувга қарор қилди.

Искандар билан танҳо кўришдилар. Унга ўзининг Чин
хоқони эканини танитиб, қилмишларига узр сўради. Буюк
пафқат эгаси Искандарнинг қалби юмшади, улар душман-
ликни ташлаб, ота-ўғил тутиндилар. Искандар элчини ҳур-

мат билан узатди. Эртасига икки шоҳ бир-бирлари билан ошкора ярашдилар.

Бундан кейин Навоий хоқоннинг Искандар даргоҳига бориши, буюк ҳурмат билан қарши олиниши, хоқоннинг Искандарга ўз боғида зиёфат бериши, даввогарнинг тўғри ёки нотўғри гапирганини аниқловчи ойини Чин билан бир хитой гўзалини тортиқ қилиши, Искандарнинг Хитой ўлкасининг ажойиб ғаройиблари билан танишуви тўғрисида сўзлайди. Сўнг унинг қишни Хитой ўлкасида ўтказиб юлдузларнинг баландлик даражаларини ўлчовчи устўрлоб асбобини, бутун дунёнинг аксини кўрсатадиган Ойнаи Жаҳонномани ишлатганини, баҳор фаслида Доронинг қизи Равшанак, Маллунинг қизи Меҳронозларга уйланганини ва Искандарнинг Меҳроноз билан ошиқона суҳбатларини тасвирлайди.

Искандар Чин ўлкасидан, Мағриби заминга қўшин сурди. Кўп ўлка ва шаҳарларни қўлга киритди. Йўлда бир даштга дуч келди. Бу ерда шакли чумоли, ўзи ит каби ёвуз жониворларга — даштнинг нариги ёғидаги ажойиб чаманзорда яшовчи одамларга зарар етказувчи ваҳшийлар элига дуч келди. Улар билан курашиб, енгди. Мағрибий заминни фатҳ этиб, Румга қайтиб кетаётганда яъжуж-маъжуж зулмидан азоб тортган Кирвон мамлакатига дуч келди. Бу ернинг аҳолиси оч-яланғоч, мамлакат вайронага айланган эди. Искандар халқдан бунинг сабабини сўради, улар Қоф тоғининг этагида яшовчи яъжуж-маъжужларнинг йилда икки марта ҳужум қилиб, қўлларига тушган одамни ейишларини, уй-жойларини бузиб, озиқ-овқатларини талаб кетишларини айтдилар. Искандар инсонларнинг бу душманга қарши кураш тадбирларини ўйлади. Бу махлуқларни абадий равишда Қоф тоғлари орасида банд қилиб қолдириш фикрига тушди. Дунёнинг усталари, темирчилари, ишчиларини тўплаб, уларнинг йўлини мустақам қўйма девор билан тўсиш ишига киришди. Яъжужлар

нинг ҳужумини қайтариб, Қоф тоғлари орасига қамади. Яъжуж-маъжужлар ҳуруж қиладиган икки тоғ орасидаги йўлга темир, мис, биринж қуймаси билан ишланган Садди Искандар тўсигини барпо қилди, халқни бу ёвуз кучлар офатидан қутултирди.

Искандар ўз ватани Румга қайтди. Бир неча вақт истироҳат қилиб, иккинчи сафарга ҳозирланди. Бу сафарда Искандар денгиз ва ундаги ороларни фатҳ этиш ниятида эди. Сафар яроғи тайёрлангач, Искандар йўлга тушди, бир неча йил сувда саёҳат қилди. Сўнг одамларидан бир қисмини оролда қолдириб, ўзи бир қанча кишилар билан Муҳит денгизининг марказига жўнади. Бу ерда сандиққа ўхшаш бир шиша ичига кириб, денгиз остига тушди, кўп ажойиб ва ғаройиблар билан танишди.

Искандар бундан кейин Румга қайтиш учун йўлга кирди. Оролда қолдирган одамлари билан соҳилга чиқди. Денгиз сафари Искандарни жуда чарчатган ва қақшатган эди. Яна йўлда дуч келган қизгин чўлдан кечиш, бутунлай ҳолдан кетказди. Ўлим пайти яқинлашганини сезган Искандар, онасига хат ёзиб, ўзининг аҳволини билдирди. Ўзининг ўлимига аза тутмасликка, сабр қилишга ундаб васият қилди.

Искандарнинг одамлари, унинг васияти бўйича тобутини ўзи бино қилган Искандарияга келтирдилар, унинг бир қўлини кафти очиқ ҳолда тобутдан чиқариб қўядилар. Искандарни кўмиш маросимига етиб келган онаси Бону сабр қилиб, унинг қабри ёнида манзил қуриб тура бошлайди.

«Садди Искандарий» достонида тасвирланган асосий воқеа шундан иборатдир. Навоий бундан кейин китобининг хотима қисмини ёзади. Унда Султон Ҳусайн ва унинг ўғиллари тўғрисида сўз очиб, шаҳзода Музаффар Ҳусайнни мақтайди. Унга насиҳатлар қилишга киришади. Улуғ Искандарни ҳақимлар маслаҳати, илм ва ақл кучи би-

лан яратган мўъжизаларини ва Юнон донишмандларининг Искандарга қилган насиҳатларини эслатиб, шаҳзодани ундан ўрнак олишга, доимо маслаҳат билан иш кўришга чақиради. Сўнг ўзининг укаси Дарвеш Алига ҳам насиҳат қилиб, уни мансабга мағрур бўлмаслик, доимо халқ ишига аҳамият бериш, ёмондан яхшига етадиган зарарни йўқотиш, адолат билан иш кўришга ундайди.

Навоий бу хотимада ўз ижодий биографиясининг бир қанча пайтларини ойдинлаштирди. Шоир унда «Хамса» ёзишнинг қийинчиликларини бу тўғрида Жомий билан суҳбати, «Хамса»ни ёзишга сарф этган вақти, «Хамса» ёзилиб бўлгандан кейин, уни ўқиган Жомий юқори баҳо бергани тўғрисида сўзлайди. Бу ўринда Навоийнинг шарқ шоирлари намояндлари билан хаёлда кўришганини тасвирлаган парча ажойибдир.

Шоир хаёлида ажойиб бир бўстонда томоша қилиб юрар эди. Бу ерда суҳбатлашиб ўтирган бир тўда кишиларга кўзи тушди. Улар орасида бир киши Навоий ёнига келди ва тўрдагилар ўз суҳбатларига уни чақирганларини билдирди. Улар машҳур шоирлар эдилар. Тўрда Низомий, ёнида Хусрав Деҳлавий ва Жомий, буларнинг атрофида Саъдий, Фирдавсий, Анварий, Санойй, Хоқоний, Унсурийлар ўтирган эди. Навоий шоирлар мажлисигә борди, улар ўринларидан туриб, Навоийни қарши олиш учун юрдилар. Хусрав ва Жомий Алишернинг икки қўлтигига кириб, Низомий томон бошладилар. Низомий Навоий билан меҳрибонларча кўришиб, ўз ёнидан жой берди ва икки йилда гавҳарлар хазинаси бўлган «Хамса»ни ёзиб тугатиши билан табриклади.

«Садди Искандарий»нинг мундарижаси шулардан иборатдир. Достонда воқеани ҳикоялаш сидирга бормайди. Унинг композицион тузилиши жуда мураккаб бўлиб, эпизодлар, бўлимлар орасига сюжетга муносабати бўлмаган, илмий, фалсафий, ахлоқий, сиёсий характердаги

муҳокамалар, ҳикоялар, сўроқ ва жавоблар киритали. Достон бу жиҳатдан, қисман «Ҳайратул-аброр»ни эслатади. Навоий Искандар ҳаётида бирон воқеа ёки эпизодни тасвирламоқчи бўлса, дастлаб шунга мос, унинг моҳияти ва аҳамияти билан боғланган масала қўяди, кейин буни бир ҳикоя билан мустаҳкамлайди. Яна аини масала Искандар томонидан донишмандлар олдига сўроқ равишда қўйилади ва уларнинг жавоби тасвирланади. Бу илмий жавоблар Искандарни амалий иш учун қуроллантирадилар.

Мисол учун Искандар билан Доронинг душманлигини ва урушларини тасвирлаган эпизодни олайлик. Шoir бунинг учун дастлаб «Мухолафат» (душманлик) тўғрисида баҳс очади, унда подшоҳлар орасида туғилган мухолафатни танқид этади. Кейин тарихий бир фактни эслатиб ўтади, Чингизхон билан Хоразм шоҳи ораларидаги душманлик ва буни халқ учун, мамлакат учун келтирган даҳшатли зарарларини ҳикоя қилади. Бундан кейин Искандар Арастуга «мухолафатни ақд эгалари рад қилдилар. Аммо зарурий бўлган чоқда мухолафат учун йўл қўйиладими? Унинг тузук томони борми?»— деган мазмунда сўроқ беради. Бунга Арастунинг берган жавоби ва кейин Искандар билан Доро орасидаги душманлик ва уларнинг урушлари тасвирланади.

Бу ҳол ҳикоялашнинг тартибли, сидирға боришига бир оз тўсқинлик қилса-да, шунга қарамай, у ўқувчининг муайян ҳодиса билан ҳар томонлама танишиб олишига, ҳар бир эпизодда илгари сурилган фикр ва идеяларни чуқур ўзлаштириб олишига ёрдам беради.

ХОТИМА

Барча шарқ халқлари маданияти ютуқларини ўзлаштириб, улардан жуда усталик билан ижодий фойдаланган

доно санъаткор Алишер Навоийнинг яратган асарлари ўзидан кейинги адабиётнинг ўсишига чуқур таъсир этади.

Ўзбек адабиётининг кўзга кўринарли шоирлари ҳар вақт Алишернинг ижодиётидаги яхши традицияларни, улуғ ғояларни, юқори бадий техникани ўзлаштирдилар, илҳом манбаи сифатида унга мурожаат қилдилар. Муҳаммадсолиҳ, Нишотий, Турди, Ғозий, Мирий, Мунис, Огаҳий, Комил, Муқимий, Фурқатлар ўзларини Навоийнинг шогирдлари ҳисоблаб, унинг асарларига ўхшатма ёздилар. Муҳаммаслар боғладилар. Услубда, мазмунда Навоийга эргашувни, унинг асарларига ўхшатмалар ёза олишни буюк фахрли иш деб билдилар.

Навоий фақат ўзидан кейинги ўзбек адабиётига эмас, туркман, озарбайжон, усмонли, қозоқ адабиётларининг ўсишига ҳам кучли таъсир қилди. Озарбайжон шоири машҳур Фузулий Навоийни ўзининг устоди деб ҳисоблади, ўз ижодиёти билан Алишерга боғланганини ҳар вақт фахр билан сўзлади.

Улуғ Навоий шарқ халқларининг энг илғор кишилари, маданият арбоблари томонидан ҳар вақт улуғланди. Бу одамлар Алишерни ўз халқларининг буюк одами сифатида баҳоладилар. Бироқ Алишер ижодиётини ўзларига душман деб билган феодаллар, хонлар, руҳонийлар бу меросдан халқни маҳрум қилишга тиришдилар. Алишер ижодиётига турли диний, қабилавий, миллий низоларни қалаштиришга уриндилар ва бу билан ўзларининг таловчиликларига йўл очмоқчи бўлдилар. Бироқ улар ўз мақсадларига эриша олмадилар. Навоий ижодиёти қимматбаҳо хазина сифатида асрлардан бери шоир севган халқ томонидан қўриқланиб келди.

Алишерни беш юз йилдан ортиқ давр биздан ажратишига қарамай, у бугун ҳам халқимиз ичида яшамоқда. Чунки улуғ шоир асарларида бутун кишилик учун ўртоқ бўлган ғояларни, ўзбек халқининг юксак идеал ва инти-

лишларини, эзувчиларга, халқнинг золимларга қарши асрларча курашларда вояга етказган буюк орзу-истакларини куйлаган, уларга юқори бадий тўн кийдира олган эди. Шунинг учун совет халқи улуғ Навойни севади ва ҳурматлайди. Бу мероснинг ҳақиқий эгаси совет халқидир.

Оҳангдор ва гўзал тил билан чуқур маъноли шеърлар яратган, улуғ гуманистик ғоялари, халқлар биродарлигини, ижодчиликни, озодликни куйлаган буюк Навой ўз ижодиётини қадрлаб, тўғри баҳолашни орзу қилган ва уни баҳолай оладиган «адолатли доно ҳоким»нинг келажакда ҳукмрон бўлажакига ишонган эди. «Умидим улдирки, ва хаёлимга андоқ келурки, сўзим мартабаси авждан қуйи энмагай ва бу ёзган асарларимнинг тантанаси аъло даражада ўзга ерни ёқтирмагай»,— деган Навойнинг умиди бўшга чиқмади. Халқлар биродарлиги гуллаган социалистик Ватанимиздагина Навой орзу қилган адолат амалга ошди.

МУНДАРИЖА

Нашриётдан	2
Сўз боши ўрнида. (Шарифа Абдуллаева)	3
Кириш	9
Алишер Навоийнинг даври	23
Болалик йиллари	40
Алишернинг йигитлик чоғлари	46
Алишер Навоий — давлат арбоби	57
Алишер Навоийнинг қизғин ижодий йиллари	72
Навоий Астробод сурғунида	77
Навоийнинг Ҳиротга қайтиши	83
Навоийнинг ўз умри сўнгида ёзган асарлари	89
Алишернинг вафоти	96
«Хамса»	100
«Ҳайратул-аброр»	102
«Фарҳод ва Ширин»	124
«Лайли ва Мажнун»	148
«Сабъаи сайёра»	161
«Садди Искандарий»	176
Хотима	185

На узбекском языке

ОЛИМ ШАРАФИДДИНОВ
АЛИШЕР НАВОИЙ
(Ҳаёти ва ижоди)

Редактор Т. Алимов

Расмюм Э. Исҳоқов

Расмлар редактори И. Циганов

Техн. редактор М. Мирқосимов

Корректор Ш. Зухриддинов

Босмахонага берилди 27/III-69 й. Босишга рухсат этилди 14/VII-69 й. Формати 70×108¹/₃₂. Босма л. 6,0. Шартли босма л. 8,4. Нашр л. 8,15. Тиражи 5000. P15814. Фафур Гулом номидаги бадий адабиёт нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 221—68.

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Матбуот Давлат комитетининг полиграфкомбинатида тайёрланган матрицадан Самарқанд шаҳридаги Морозов номи босмахонада №1 қоғозга босилди. Самарқанд, Типограф кўчаси, 4. 1971 йил. Заказ № 7. Баҳоси 50 т.

ШАРАФИДДИНОВ ОЛИМ,

Алишер Навоӣ. (Ҳаёти ва ижоди). Нашрга тай-
ёрловчи ва сузбоши муаллифи Ш. Абдуллаева, Му-
ҳаррир Раҳмат Маҷидий. Т. Гафур Фулом но-
мидаги бадний адабиёт нашриёти, 1971.
192 бет. Тиражи 5000.

ШАРАФИДДИНОВ А. Алишер Навоӣ. (Жизнь
и творчество.)

8Уз

Индекс 7—2—2